

પ્રસ્તાવના

આ અંચની પ્રસ્તાવનામાં કવિ દયારામભાઈ માટે મારે કંઈ ખાસ લખવાનું નથી. એ વિષય ઉપર મેં ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યું છે. કવિશ્રી દયારામભાઈનાં કાવ્યો અને અંચોમાંથી સાહિત્યરસિક શિક્ષિત ગુજરાતીઓને તેમનો 'રસિકવલ્લભ' અંચ ધણો જાણીતો છે તે અંચમાં દયારામભાઈએ 'શુદ્ધાદૈત'ના સિદ્ધાંતો, અખાની અખેગીતાની માફક, કવિતામાં જણાવ્યા છે. આ અંચનું પ્રથમ મુદ્રણ સંવત ૧૯૪૬ માં ભારતમાર્તંડ પંડિત ગૂઢાણજીએ 'આર્ય સમુદય'ના કારતક ખાસના અંકમાં કર્યું હતું. આ મુદ્રણ અશુદ્ધિ રહિત છતાં ત્રુટક હોવાથી તથા ટીકા વગર છપાયેલો હોવાથી, વાચકોને અંચ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે એમ છે. ત્યાર પછી 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'ને અંગે સદ્ગત રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ કાંઘવાળાએ ૨૫૦ નાયાશંકર શાસ્ત્રીની મદદથી આ અંચને પ્રકટ કર્યો હતો. આ અંચમાં ટીકા જો કે વિસ્તૃત છે, છતાં શુદ્ધાદૈતના જાણનારને હાથે એ ટીકા થયેલી નહિ હોવાથી, કવિનો આશય કેટલેક સ્થળે ટીકામાં વિકૃત થઈ ગયો છે. તેમજ કેટલાક પાકમાં પણ અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. આથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અને ડોહાઈના વતની રા. નારણદાસ પરમાનંદાસ ડોહાઈવાળાએ શાસ્ત્રી વસંતરામની મદદથી, સંવત ૧૯૭૨માં શ્રી દયારામ કૃત કાવ્ય મહિમાળા ભા. ૨ જા માં આ અંચને ટીકા સહિત છપાવ્યો. આ અંચનો પાક ગૂઢાણજીવાળી આર્ટિસ્ટને અનુસરે છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી આ અંચને પ્રકટ કરવાનું નક્કી થયું. એટલે મેં ડોહાઈથી રા. નારણદાસ પરમાનંદ પાસે કવિના શિષ્યપુત્ર પાસેથી મેળવેલી, 'રસિકવલ્લભ'ની હસ્તલિખિત પ્રત મંગાવી. આ ઉપરાંત અન્ય પ્રતો મેળવવાને પણ મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ જીજ્ઞ એકજ પ્રત મળી આવી. કવિશ્રીના શિષ્યપુત્રવાળી હસ્તલિખિત પ્રત અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંચને સરખાવતાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાના રસિકવલ્લભમાં કેટલાક પાકો જોવામાં

આગ્યા, કાવ્ય મણિમાળામાં પ્રકટ થયેલ 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથના પાઠના નિર્ણયનું કાર્ય શાસ્ત્રી વસંતરામે કરેલું હોવાથી અને તે વધારે વિશ્વસનીય હોવાથી સોસાઇટી તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવનાર આ ગ્રંથના પાઠ નિર્ણયમાં હું તેમના જ નિર્ણયથી દોરાયો છું. પાઠભેદ મેં મધનિલાગમાં ટુટનોટમાં જણાવ્યો છે. પ્રાચીનકાવ્યમાળાવાળા પુસ્તક માટે ફ સંજ્ઞા વાપરી છે.

ઉપોદ્ધાતમાં કવિશ્રીના જીવનનો અદ્ય પરિચય તથા તેમનાં કાવ્યોનું વિદ્યારસોક્ત આપ્યું છે તથા 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથના વિષયને જોમ અને તેમ રચક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ કાર્ય માટે મને પ્રેરણા આપનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની કમિટી છે. તેમાંજે ખાસ કરીને હું તે સંસ્થાના પ્રમુખ વયોદક્ષ સાક્ષરશ્રી દિવાન બહાદુર કેશવલાલભાઈ તથા અસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી સાહેબ શ. હિરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પાદેખનો ખાસ નાણી છું. તેમના પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય માટેના પ્રેમ અને પક્ષપાતને લીધે જ, તેઓએ મને દયારામભાઈના આ ગ્રંથના મુદ્રણ કાર્ય તરફ પ્રેર્યો. તેમની પ્રેરણા ન હોત તો હું આ કાર્ય કરી શક્યો ન હોત. લેડી વિદ્યાગૌરીએ આ ગ્રંથનું કામ અને સોંપવા માટે, શ્રીધુત ડાભાભાઈ દેરાસરી, આર-એટ-લે-એ આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતનો ભાગ વાંચી જવા માટે, તથા શ. નારણદાસ પરમાનંદજીમ ડોહાવાળાએ 'રસિકવલ્લભ'ની હસ્તલિખિત પ્રતો આપી તે માટે તથા શાસ્ત્રી વસંતરામની સંશોધન આવૃત્તિમાંથી મળેલી સદાય માટે નેમનો પત્ર ઉપકર માનું છું. આશા છે કે મારો પ્રયાસ વિદ્યાર્થીઓને તથા ઈતર સાહિત્યરસિક સન્મનોને, દયારામભાઈનો 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથ સમજવામાં સફળ થશે.

દેવશયની ઝેડાદણી
સંવત ૧૯૮૬ : અમદાવાદ

} . જોડાલાલ ગો. શાહ

અ નુ ક મ ણિ કા

૫૪

ઉપોદ્ધાત :

દયારામભાઈનું અવનયરિત્ર	૧-૨૩
કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો અદ્ય પરિચય	૨૩-૪૪
રસિકવલ્લભ ગ્રંથની મીમાંસા	૪૫-૧૫૬

શ્રી દયારામકૃત રસિકવલ્લભ :

મંગળાચરણ	૧- ૨
શિષ્યનો જ્ઞાતાસાપ્રશ્ન	૨- ૪
ગુરુએ આપેલું આશ્વાસન	૪
શિષ્યે ગુરુ સમક્ષ કરેલું યાત્રાવર્ણન	૪-૧૧
ધ્વિરપૂજનમાં આત્મનિતક કથ્યાણનો ઉપાય	૧૧
પરમેશ્વર એક કે અનેક, તે વિષે શિષ્યની શંકા	૧૧
અનેક પરમેશ્વર વિષેની શંકાની ગુરુએ કરેલી નિવૃત્તિ	૧૧
એકમરતા વિષે ગુરુએ આપેલું દર્શાવ	૧૨
પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ	૧૩
બ્રહ્મની રસાતમકતા	૧૩
અસૂરબ્રહ્મથી પરબ્રહ્મની અધિકતા	૧૩
બ્રહ્મનું અન્તર્ધામિત્વ	૧૩
બ્રહ્મની સર્વશક્તિમતા	૧૪
પ્રશ્નનું નિશ્કલ્પ	૧૫
હરિની માયાની અજ્ઞેયતા	૧૬
કંકર ગોખૂમ ન્યાયથી અંધોને જાગરાવતા સમર્થની વર્ણન	૧૭

ભગવાનનું સર્વશુભ સંપત્તિ
 કોઈ ભાવથી ભગવાનને ભગવા પ્રભુની દયાશુભતા
 અન્ય દેવો સાથે ભગવાનની સરખામણી
 ઇશ્વરભક્તિની ઉચ્છવ્યતા
 કૃષ્ણોપાસનામાં જ સર્વ ઉપાસનાની સફળતા
 ભગવત્સેવાની જ સર્વોત્કૃષ્ટતા
 ભગવાનની વ્યાપકતા
 દયા એ જ પ્રભુપ્રસન્નતામાં મુખ્ય કારણ
 હરિમાં સર્વનો સમાવેશ
 અન્યાશ્રયની નિન્દા
 ખરો સંત કોણ ?
 અન્યાશ્રય વિષે શિષ્યની શંકા
 ગુરુએ આપેલો ઉત્તર
 અધિકારાનુસાર ભક્તિ
 સર્વત્ર નમનારની અવગણના
 ઇશ્વરની સૃષ્ટિનો હેતુ
 ભક્તિભંગથી સૃષ્ટિ
 જીવોની દ્વિવિધતા-દૈવી અને આસુરી જીવો
 દૈવી જીવોનાં લક્ષણ
 આસુરી જીવોનાં લક્ષણ
 હરિરસના પાનમાં ભગવદ્વિયોનો અધિકાર
 સત્ત્વના જગત્કર્તૃત્વ વિષે શિષ્યનો પ્રશ્ન
 ગુરુએ આપેલો ઉત્તર
 કારણ અને કાર્યનો સંગ્રન્ધ તથા કારણની ત્રિષકારતા
 શિષ્યે રજુ કરેલો પ્રતિબિંબવાદ
 પ્રતિબિંબવાદનું ખંડન
 માયાથી અદ્વૈતતાનો ઘટો વિરોધ

કારણ અને કાર્યનું સારૂપ્ય	૩૧
શ્રુતિવાક્યથી જગન્મિથ્યાત્વનો નિષેધ	"
બ્રહ્મની અપ્રાકૃતતા	"
બ્રહ્મને પ્રાકૃત કહેનારની નિન્દા	૩૩
શિષ્યે અધ્યાત્મવાદથી ગુરુને વાળેલો જવાબ	"
ગુરુએ વિવર્તવાદ-અધ્યાત્મવાદનું કરેલું ખંડન	"
જગત્ની સત્યતા	૩૪
જગત્નું ભગવાનમાં મૂલ્ય ખીજરૂપે અસ્તિત્વ	૩૫
નામ, રૂપ અને ગુણ કરીને ભેદની ઉત્પત્તિ	"
શિષ્યની શંકા	૩૬
ગુરુએ આપેલો ઉત્તર	"
ગંગાના દૃષ્ટાન્તે બ્રહ્મનાં ત્રણ રૂપો	"
અજ્ઞાનદશામાં મિથ્યા જ્ઞાન વિશેનો શિષ્યનો ઉત્તર	૩૭
ગુરુએ તેનું કરેલું ખંડન	"
શિષ્યની પુનઃ શંકા	૩૮
ગુરુએ કરેલો ખુલાસો	"
જગત્ની અસત્યતા માટે શિષ્યે આપેલું દૃષ્ટાન્ત	"
જગત્ની સત્યતાનો ગુરુએ જણાવેલો સિદ્ધાન્ત	૪૯
શિષ્યે માયાવાદીને વર્ણવેલી ત્રણ સત્તાઓ	૪૦
જ્ઞાના દૃષ્ટાન્તથી જીવ બ્રહ્મની એકતાનો શિષ્યે રજુ કરેલો પક્ષ	૪૨
દીપ્ત્યોત્તિનું દૃષ્ટાન્ત	"
ગુરુએ એકતા પક્ષનું કરેલું ખંડન	"
જાગૃત્ની જીવથી અધિકતા	૪૪
અભેદ જ્ઞાનમાં ગુરુએ જણાવેલી ત્રી	"
નિર્ગુણ-સગુણ શ્રુતિનો અર્થ	૪૫
ભગવાનનાં બ્રહ્મનાં કરતાં અધિકતા	૪૬-૪૭
કર્મ અને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિની અધિકતા	૪૭-૪૮

અમકત ધામણ કરતાં ભક્ત ચાણાનની ઉત્તમતા	૪૮
મધ્યા એટલે શું ?	૪૯
કર્મજનુ લક્ષણ	"
ધામણ કોને કહેવો ?	૪૯-૫૧
જીવ ધામણની એકતા વિશે વધુ દલીલ	૫૧-૫૨
ભક્તિ સિદ્ધાંતનાં માધનોની રાજ્યતા	૫૨
ભક્તિરમ આગળ મુક્તિની તુચ્છતા	"
તત્ત્વનું હૃપણું	"
ભક્તિ અને મુક્તિની સરખામણી	"
ભક્તિમદ્ધિમા	૫૩
ભક્તિ અને જ્ઞાનની સરખામણી	૫૪
ઇન્દ્રિયોનો પ્રભુ મેવામાં મયો ભેદિતા વિનિયોગ	૫૫
ભક્તિનો જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સાથે મેનધ	,
ભક્તિના દશ પ્રકાર	૫૬-૬૪
પ્રેમભક્તિમાં આચરણ, વય, વિદ્યા વગેરેની અનુપેક્ષા	૬૫
ભક્તિના અભાવે અન્ય શુભોની નિષ્પ્રયોજનતા	"
અનન્ય પ્રીતિનું લક્ષણ	૬૭
નવધા કરતાં પ્રેમભક્તિની અધિકતા	૬૭
તાદૃશી ભક્તનાં લક્ષણો	૬૮
સત્સંગમદ્ધિમા	૬૯
વૈષ્ણવની વૃક્ષ સાથે મરખામણી	૭૦
માધુપુરુષનાં લક્ષણ	૭૧
સત્સંગ ચત્રાનો ઉપાય	૭૨
દુઃસંગનું પરિણામ	૭૩
ચિન્તાત્યાગ	૭૪
માયાના ત્યાગનો ઉપાય	૭૫
ભગવાનમાં દૃઢ વિશ્વાસની વ્યવસ્થા	૭૬

મગવાનના કળા, આવેશ, વિભૂતિ અને અંશથી અવતારો	૭૭
શ્રીકૃષ્ણની પરબ્રહ્મતા	૭૮-૮૦
ષ્ટંદાવનનું વર્ણન	૮૧
સૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકાર; પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા	"
પુષ્ટિ સૃષ્ટિનું પ્રયોજન	૮૨
પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાંત	"
નામનિવેદન અગર બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષા	૮૩
રાધા અને કૃષ્ણના સ્વરૂપનો નિર્ણય	૮૫
શ્રી યમુનાજીના સ્વરૂપનું કથન	૮૬
તુલસી માહાત્મ્ય	૮૭
તુલસીમાતાના ધારણીની જરૂર	૮૮
ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલક માહાત્મ્ય	૮૯
ગોપીજનનું સ્વરૂપ	૯૦
શુદ્ધાદ્વૈતની સર્વમતોમાં શ્રેષ્ઠતા	"
અરણ્યામૃત માહાત્મ્ય	૯૧
દરિના પ્રસાદનું માહાત્મ્ય	૯૨
ગોપીચંદન માહાત્મ્ય	૯૩
દરિનું અખિલ કર્તૃત્વ	૯૪-૯૭
મનુષ્યજીવનની દુર્લભતા અને મનુષ્યજીવનનું સાધકત્વ	૯૭
શ્રીકૃષ્ણના નામનું માહાત્મ્ય	૯૭
પ્રભુનું સર્વસામર્થ્ય	૯૮
ઉપદેશસાર	૧૦૧-૧૦૩
ઉપસંહાર	૧૦૩
મંથના નામનું પ્રયોજન	૧૦૪
૧જાશ્રુતિ	

દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર

જન્મ

આ 'રસિકવૃક્ષ' અંથના રચનાર કવિ દયારામના જીવનચરિત્ર વિશે કેટલીક નોંધ લેવાની જરૂર હોવાથી, તે વિશે અહિંયાં થોડુંક જણાવીશું. દયારામ કવિ એ સાંકેદરા નાગર ગાતિના હતા. તેમના વડવાનું કુટુંબ વડોદરા રાજ્યમાંના સાંકેદ ગામમાં કંગાલપુરી નામના મહોદ્દામાં રહેતું હતું. તે કુટુંબના મૂળ પુરુષ રાઘવજી ભટ્ટ હતા, ત્યારપછી તેમના પુત્ર ગોકુળજી ભટ્ટ થયા. તેમના પછી નરમેરામ આણુદગમ અને પ્રભુરામ એમ એક પછી એક અનુક્રમે થયા. પ્રભુરામ ભટ્ટ એજ આપણા કવિ દયારામના પિતા થાય. તે કારકુનની નોકરી કરતા હતા. તેમની માતાનું નામ રાજકુંવરબાઈ (રાજકોર) હતું. કવિનું મૂળવતન સાંકેદ હતું, પણ તેમનો જન્મ તેમના મોસાળ ડોહમાં સવન ૧૮૩૩ ના ભાદ્રપદ માસના શુક્લ પક્ષ, એકાદશી ઉપરાંત વામનં દ્વાદશી ને શનિવારે રાતના દશ વાગે થયો હતો. કવિનાં માતાપિતા ઉમય ધર્મનિષ્ઠ અને સરકારી હતાં. તે પોતાનો ધણોખરો વખત કાકોરાજીની સેવા કરવામાં, દર્શન કરવામાં, તથા કથાદિ શ્રવણ કરવામાં ગાળતાં. આથી તેમના સરકાર પણ પુત્રમાં ઉત્પન્ન હતા. વળી કવિનું જન્મસ્થળ પણ મુંદર વાતાવરણથી ઘેરાયેલું હતું. નર્મદા નદીનો રમ્ય પ્રદેશ, ત્યાંની સુંદર પ્રકૃતિ અને તીર્થસ્થાનો, તે ભૂમિની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આવા સ્થાનમાં જન્મેલા આપણા કવિની પ્રતિભાને પણ કુદરતી પોષણ મળ્યું હતું.

દયારામનું ઘરીર બાંધી દહીનું. ગૌરવર્ણવાળું, કચુકંઠ અને વિશાળ તેજસ્વી કપાળથી શોભતું હતું. આંખો તેજસ્વી અને ચપળ હતી.

નાસિકા શુકના જેવી, અને કટિ મૃગેન્દ્ર જેવી હતી. આખું શરીર સુંદરતાની મનોહર મૂર્તિ જેવું હતું.

‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં જણાય’ એ કહેવત પ્રમાણે કવિના ગુણો ન્હાનપણથીજ દેખાવા લાગ્યા. તેમની જન્મકુંડળીજ એવું કહી આપતી હતી કે આ કૈવર્તિ ભવિષ્યમાં અપૂર્વ કીર્તિને વરશે. એક વખતે એક જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા એક મહાત્મા અગ્નિદેવમાં આવેલા અને કવિના પિતા તેમની કુંડળી તેમની પાસે લેઈ ગયા. તે કુંડળી જોઈને મહાત્માએ કહ્યું, ‘આ છોકરો ખરેખર મોટો ભાગ્યશાળી નીકળશે, પણ તેનું ભાગ્ય ખીલતાં થોડો વિલંબ થશે. તે પોતાને તારશે એટલું જ નહિ પણ ખીજાંએને તારશે’. આ સાંભળીને પિતા ખરેખર આનંદ પામ્યા. આ રીતે તેમની ભાગ્ય રેખા પણ તે મહાન બકન ઘરો / તથા કવિ તરીકે છાત્રિ મેળવશે એમ સૂચન કરતી હતી. પિતાએ કવિના અભ્યાસની પૂરતી કાળજી રાખી હતી, તે સમયે અત્યારના જેવી શાળાઓ નહોતી. શિક્ષણની શરૂઆત ગામડી નિશાળામાં કરવામાં આવતી. ક્યારામને બાપુરામ નામના મહેતાજીની દાય નીચે મૂકરામાં આવ્યા હતા, અને તેમની પાસેથી તે લખનાં વાંચનાં કંઈક શીખ્યા. તેમ પિતાએ જાતે અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રાખીને સંસ્કૃત તથા દિર્ઘાંશમાં તાલીમ આપી હતી. તે વખતે સંસ્કૃત બાણ માટે ધણો અદર હતો. માટે પ્રભુરામની એવી ઈચ્છા હતી કે મારો પુત્ર મોટો પડિત થાય. વડોદરા સંસ્કૃત શાળાને તેમને મેકલવાની જોગવાઈ પ્રભુરામ કરી રહ્યા હતા, તેવામાં એકાએક તેમની તંદુરસ્તી જગડી અને તેમને આ દુનિયા છોડવી પડી. આથી સંસ્કૃત અભ્યાસવાનો વિચાર પણ મુશ્કેલી રહ્યો. આમ છતાં કવિએ આગળ ઉપર રવનાં રીતે ધણું જ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે ‘રસિકવચન’ જેવો મંથ વાંચનાં આપણને સમજાવ છે. ‘રસિક-વચન’ મંથમાં મિષ્ટ કહે છે:—

‘મેં અવલોક્યા છે બહુ મંથજ, તેથી ન મોટો મન એક પંથજ

અહિંઆં દયારામ ને આપણે શિષ્ય સમજીએ તો તેમણે પણ અંધો અવસોદીને પોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું એ નિઃસંશય છે. વળી પોને ' ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ ' માં પોને કરેલા અભ્યાસ વિશે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

ચોવેદ ને ૫૨ શાસ્ત્રને વળી બાપ્પ્યાં પુરાણ સમસ્ત,
ઉપનિષદ તો માત્ર બાવન મુખ્યાં મંત્ર રહસ્ય પ્રશસ્ત;
ત્રિગુણ બેદ પુરાણ રમૃતિનો ને મહારામાયણ સાર,
મહાભારત ઇતિહાસની પણ. કથા કહી વિસ્તાર.
વ્યાસ મૂત્રનું બાપ્ય કહી, કહ્યો તત્ત્વ સારોદાર,
તેણે કરી સંદેહ છેલા, ન રહી શંકા લગાર.
ચો સંપ્રદાય ને ભક્તિ કેરા, તહેના બાપ્યા બેદ,
શુદ્ધાદૃત બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું સંવેદ,
વેદાર્થને વૃદ્ધિ પમાડે, એવાં સર્વ સાહિત્ય,
જેઘ પ્રસન્ન થયું અંતર મહાર્. ખીલી બુદ્ધિ સત્ય.
વળી શિષ્ટ પુરુષના જે, સદ્ગચાર વિચાર,
વિવેક નીતિ ને ધર્મના, સમજાવીઆ સુસાર.
વ્યાકરણ પિંગળ છંદ યુતના, કાવ્ય અપરપાર,
મર્મ તત્ત્વ પ્રબોધીને પ્રભુ શું કરાવ્યો પ્યાર

આ પંક્તિઓમાં પોને જે જે વિદ્યા બોલેલા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આ સુવ્રગી જ્ઞાનસામગ્રી તેમને ન્હાનપણમાં પ્રાપ્ત થયેલી હોય એ સંભવિત નથી. કારણ કે ન્હાનપણમાં વેદ, ઉપનિષદ અને બાપ્ય જેવા અંધો સમજીને પચાવવા બહુ કઠિન છે. એ સામગ્રી તેમને મોટપણમાં મળેલી એમ માનવું વધારે ઉચિત છે.

કવિને આઠ વર્ષની ઉંમરે એટલ સંવત ૧૮૪૧ માં જનોબ દેવામાં આવી હતી. આ વખતે ગંગા નામની કન્યાની સાથે કવિનો

સિવાદ કરવામાં આગ્યો હતો. સંવત ૧૮૪૩ માં પિતાનું મૃત્યુ થયું.
 આ સમયે દયારામની વય ૧૦ વર્ષની હતી. ઘરનો બધો બોજો માતા
 ઉપર આવી પડ્યો. આ સમયે પુત્ર બીજાં બાળકોની માફક ખેડવા,
 રખડવા, અને ગાવામાંજ આનંદ માનતો. માતા પુત્રને ઘણી વખત
 રમવા ખેડવા માટે કપકો આપતી, પણ કવિ તો તેના આનંદમાં મસ્ત
 રહેતા. તેમને હજુ કમાવાની કંઈ પણ ચિન્તા જણાઈ નહોતી. તેઓ
 સાધુ અને મહાત્માઓની મંડળીમાં બેસતા અને ઇશ્વરનાં ભજનોની
 ધૂનમાં ભાંગ લેતા. કરિમાં મૂળ કરિતાનું બીજ હતું અને તેમાં વળી
 ભજનમંડળીઓમાં ભજનો ગાવા જતા ત્યાંથી તેમને પણ ભજનો
 રચવાને પ્રેરણા મળતી અને તેથી કેટલાંક ભજનો પોતે આ વખતે
 રચતા. એટલામાં સંવત ૧૮૪૫માં માતા પણ ગોત્રોડવાસી થયાં. હવે
 કરિ એકલા રહ્યા. માતાના અવસાનથી તેમનું હૃદય ઘણું ખિન્ન થયું.
 દુનિયામાંથી માતા જતાં આ સંસાર તેમને મિથ્યા જણાવા લાગ્યો.
 પ્રભુ સિવાય દુનિયામાંથી કોઈપણ રક્ષક નથી તેનું જ્ઞાન હવે તેમને
 થવા લાગ્યું.

'સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન સ્થાપતણું;
 બાકી સદુ જુઠું રે, કશું નથી કામતણું
 જનુનીજનક એમ કર્યાં કેટલાં, ત્હેં જોડણી ધરી દેહ;
 લેહણી દેહીનો સંબંધ તૂટ્યો, ત્યારે મૂળને ગયાં સૌ તેહ.
 કોઈએ ના જતાયું રે દેહણું વિશ્રામનાયું'

કવિશ્રીનો પ્રભુમય જીવન માટે સંકલ્પ

એ પંક્તિઓમાં સંસારની મિથ્યાતાના જે ઉદગારો આગળ ઉપર
 કવિએ કાઢ્યા છે, તેનો અનુભવ હવે તેમને થવા લાગ્યો. આ વખતે
 કવિની કાકાની પુત્રી ધનમૌરી અને માઝી દેવબા સિવાય બીજું કોઈ

પણ ચાંડોદમાં તેમનું નજીકનું સગું નહોતું. ડોહામાં તો મોસાળીઆં હતાં
 પણ ચાંડોદમાં તે એકલા હતા. આ વખતે તેમના જીવનમાં ફેટલીક
 વિપત્તિઓનો પણ અનુભવ થયો. આ વિપત્તિઓએ તેમના આત્માને ઠીક
 કર્યો અને તેમને પ્રભુમાં વધારે શ્રદ્ધાવાળો બનાવ્યો. આ વિપત્તિઓના
 સમયે જ જીવન એટલે શું તેનો અર્થ તે કંઈક સમજી શક્યા અને
 તેથી જીવિષ્યમાં પ્રભુમંદિરમાં જ જીવનને ખપાવી નાખવું એવો સંકલ્પ
 કર્યો. આથી જ ગૃહસ્થાશ્રમના બંધનને પણ તોડી નાખવાની ઇચ્છા કરી.
 દયારામનો વિવાહ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એક મંગાળાઈ નામની છોકરી
 સાથે કરેલો હતો. ન્યાનના રિવાજ પ્રમાણે તેમને રૂ. ૧૧૦૦)નું પદ્મું
 આપવાનું હતું. એ પદ્મું આપવાની તેમની ઈક્ષિત નહોતી. તો પણ
 તેમની હોશિયારી એકદમ કન્યાનાં માતપિતાએ એમને એમ લગ્ન કરવાનું
 કહ્યું. પણ ક્ષિએ પોતાના નિશ્ચિન કરેલા જીવનધ્યેયને વળગી રહીને
 લગ્ન કરવાની એકબી ના પડી કારણકે ક્ષિ આ સમયે પોતે જેમ
 આગળ પોતાના એક પદ્મમાં ગાય છે તે પ્રમાણે 'એક વર્ષો ગોપીજન
 વક્ષમ, નહીં સ્વામી બીજો' એ વિચારવાળા હતા. આથી તેમણે લગ્નનું
 બંધન અને તે દ્વારા સંસારનું બંધન તોડી નાખ્યું. તેઓ હવે પોતાનું
 જીવન જીવી જીવી રીતે ગાગવાની ઇચ્છાવાળા હતા. પણ માણસ ગમે
 તેટલા સકલ્પો કરે પણ જો તે સકલ્પોમાંથી તેને થોડો દિશામાં
 દોરનાર ન હોય તો તે સકલ્પો એમને એમજ રહી જાય છે, એવો
 સર્વ કોષ્ટનો અનુભવ છે, દયારામમાં શુભ સકલ્પ જાગ્યા છે તેની ના
 નથી. પણ તે હજી બાળ છે, તે જીવનના ઉમરા ઉપર ઉભા છે, તેને
 હજી જીવનની લાંબી મુસાફરી કરવાની છે. તે મુસાફરી દરમ્યાન તે
 પોતાના ચિત્તને મજબૂત રાખી શકશે? એને શું થોડો દોરનારની
 જરૂર નથી? વેમથા દોડનારી હોડીને નાવિકની અપેક્ષા તો
 ખરીજને? એમના જીવનની હોદી અત્યારે રેલમાં અથડાવા લાગી છે,
 પણ તેટલામાં પરમાત્માની કૃપાથી એક કુશળ નાવિક તેમને મળી જાય
 છે, અને તે આ નૌકાને તોફાની પવનોથી બચાવતો માર્ગ દર્શાવે છે.

ધિશ્વરામ ભટ્ટજીનો સમાગમ અને કૃષ્ણભક્તિ માટે લગની

આ નાવિક તે ખીન્નું કોઈ નદિ પણ જલમય ઉપરના શ્રીવક્ષભાચાર્યના 'અણુભાષ્ય' ઉપર 'પ્રદીપ' દીક્ર લખનાર, મેટલાના રહીશ, અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, નામે ઇન્દુજીરામ ભટ્ટજી હતા. આ ભટ્ટજીની બેઠક હાલમાં ડાકારમાં ચોમતી ઉપર છે. તેઓ અપૂર્વ પ્રભાવશાળી અને બ્રહ્મવાદના પ્રખર પંડિત હતા. તેઓ શ્રીવક્ષભાચાર્યના શુદ્ધદેતમાં દૃઢ આસક્ત હતા. દયારામ અને ભટ્ટજી મહારાજનો સમાગમ પ્રથમ તેન- તળાવ આગળ થયો હતો. આ રથાનમાં ભટ્ટજી બેસીને અસંખ્ય જન- સમૂહ સમક્ષ કથા કરતા હતા. દયારામે ભટ્ટજીની કથા વિશે કેટલુંક સાંભળ્યું હતું, તેથી તેમના હૃદયમાં પણ એ ક્રાંતિ થયેલી હતી. આ સમયે તેમણે પોતાની મંદુર વાણીથી તમામ શ્રોતાઓને અને ભટ્ટજીને પણ ચક્રિત કરી દીધા. બ્યારે દયારામનું ભજન પુરું થયું ત્યારે ભટ્ટજીએ તેમને તે કાણુ છે અને ક્યાંથી આવે છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. દયારામે પોતાની બધી હકીકત તેમને જણાવી અને તેમને જ્ઞાન મેળવવાની દેવી ઉત્કટ ઇચ્છા છે તે પણ કહી, આથી ભટ્ટજી તેમના ઉપર સંતુષ્ટ થયા અને આ કોઈક અધિકારી જીવ છે એમ માનીને તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા અને પોતે શ્રીવક્ષભાચાર્યના ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય તે કવિની આગળ ખૂલ્યું કહ્યું. આ ભટ્ટજીના સમાગમથી તેમનું સંસાર ઉપરથી ચિત્ત હવે તદ્દન ઉતરી ગયું, અને કૃષ્ણભક્તિમાં તે વધારે ને વધારે ખેંચાવા લાગ્યું. ભટ્ટજીએ તેમને જણાવ્યું "તું કૃષ્ણભજન સારું કરી જાણે છે, પણ તું કવિતા પણ કરી શકે છે તો તારી કવિતાને ભગ- વાનના શુભગાનનું સાધન તું કરજે અને તું પોતે ભગવાનનું ભજન કર અને બીજાને કરાવ." આ પછી તેને તીર્થયાત્રા કરવાને પણ ઉપ- દેશ આપ્યો. આ સમયનું વર્ણન કવિએ 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ'માં કર્યું

છે. તેમાં ભટ્ટજીના સમાગમ પૂર્વે પોતાની મનોદશા કેવી હતી તે વર્ણવીને પછી ભટ્ટજીની કૃપાથી તેમના જીવનનો પલટો કેવી રીતે થયો તે જણાવે છે. ભટ્ટજીના સમાગમ પૂર્વે તેમનું મન ચગડોળે ચઢેલું હતું. 'ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું મ્હારંજી, બાળક બુદ્ધિથી હું શં નિર્ધારં જી' પણ ભટ્ટજીએ તેમની સર્વ શંકાઓનું સમાધાન કરીને ભક્તિનો રપટ માર્ગ દેખાડ્યો, તેથી નેઓ કહે છે:—

સહુ શંકાનો નિર્ધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠ;

ભટ્ટજી મહારાજ કહાવે, ડોકોરંધીશ જેના ઇષ્ટ.

ધર્મજીરામ ભટ્ટજીના સમાગમે દયારામના ચિત્તમાં સ્થિરતા આણી, અને કૃષ્ણભક્તિમાં લગની લગાડી. જેમ જેમ તે ભટ્ટજીના વધારે સંસર્ગમાં રહ્યા તેમ તેમ તેમની દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે ખૂલતી ગઈ. ભટ્ટજીની સાથે કેટલોક વખત સુધી કવિ ડોકોર જઈને રહ્યા અને ત્યાં 'અગ્નિમેક્ષાખ્યાન, તથા બોડાણાખ્યાન' રચ્યાં. તેમજ રણુછોડરાય વિથેનાં કેટલાંક પદો જેમકે 'આતો નિરખીએ રણુછોડરાય રે ડોકોર ડોકોરના', 'રૂપાળા રાય રણુછોડ છે જી હો રાજ રૂપાળા શ્રીરણુછોડજી' 'રાજરૂપાળા દારિકાંધીશ રે' વગેરે. આ સમય દરમ્યાન કવિએ રચ્યાં છે. ભટ્ટજીએ દયારામને યાત્રા કરવા સૂચવેલું ને પ્રમાણે પોતે યાત્રા માટે નીકળ્યા. તેમના મામાએ એવું કહીને અટકાવવા લાગ્યા કે 'નામરને માટે તો કલ્પમ કાઢી કે બડાંજી એજ મુખ્ય વિદ્યા હોઈ શકે.' પણ કવિએ તેમનું કલ્પું માન્યું નહિ, અને પોતાના નિશ્ચયને ઠેક સુધી વળગી રહ્યા.

યાત્રાર્થે ગમન

આ સમયે એક વેણીબાઈ બહેયરલાઈ નામના માણસ લગભગ ૧૫૦૦ માણસોનો કાફલો લેઈને વડોદરેથી સંઘ કાઢીને યાત્રાએ નીકળવાના છે એવું દયારામના માણસમાં આવ્યું તેથી તે જાને વડોદરેથી લાં ગયા અને સંઘમાં બળ્યા, અને પ્રથમ શ્રીનાથદ્વારાની યાત્રાએ ગયા.

શ્રીનાથજીની મૂર્તિ સમક્ષ પેતે બેઠીને તેલું કીર્તન કરતા અને અનેક
 પદો બનાવતા. 'મોહન મધુરાકૃત શ્રીનાથજીરે, નટવર નંદકુમાર' 'શ્રી
 ગોવર્ધનધર લાડીઓ રે, સંજે રયામા પેારી' 'સદ્ગુણ સિંધુ શ્રીનાથજીરે
 સહેજે સહુ કોને મોહ લાગે રાજ' 'કેવા ક્રીડેને વર્ણવું હે શ્રીનાથજી',
 'શ્રીનાથજીનું વલ્લભમળ જોયું જોયું એકવાર શ્રીનાથજીનું' વગેરે
 ઉત્તમ પદો આ યાવા દરમ્યાન કવિએ રચ્યાં હતાં. કેટલીક વખત કવિ
 પ્રેમભક્તિના આવેશમાં થીજીને ઉપાસન આપતા જોમકે 'શું કહીએ
 શ્રીજી શરણ પડવાને મંતાપો. એ મોહકું કૌતુક દુષ્ટ વિમુખ સુખ
 આપો રે'. એમ કહેવાય છે કે આ પદ્યો થીજી બહુ ગુસ્સે થયા અને
 દ્વારામનાં દર્શન બંધ કરવાને મહારાજને આગ્રહ કરી. મહારાજે તેથી
 તેમનાં દર્શન બંધ કરાવ્યાં. પણ કવિના હૃદયમાં પ્રભુ માટે આત્મન
 આર્તિ હતી તેથી ત્યાં બસાસ નહીના તટ ઉપર બેસીને આંખમાં
 અમૃતદ્રવ્ય પદો ગાવા સાચા. આથી શ્રીનાથજીએ તેમના પ્રેમથી વશ
 થઈને દર્શન ખોલવાને ફરીથી આજ્ઞા આપી અને તે પ્રમાણે દર્શન
 ખુલાં મૂકવામાં આવ્યાં આ વખતે તેમણે 'સર્વના શિરોમણી શ્રીનાથજી
 રે સોત' વગેરે પદો ગાયાં. નાથદ્વારામાં કવિ જોટલા દિવસો રહ્યા ત્યાં
 મુખી તેમને સારા સારા ઉત્તરો અને કવિઓનો પણ ઠીક સમાગમ
 મળ્યો. અહિંથી જેને કાંકરેલી ગયા. નાથદ્વારાથી જતી વખતે મહારાજે
 તેમને એક ઉપરણો આપ્યો હતો, એ ઉપરણે કવિએ બધા વખત મુખી
 પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. કાંકરેલીમાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી ગોફળ,
 મધુરાં અને જંદાવનમાં કવિ ગયા. પ્રથમ યમુનાજીનાં દર્શન કર્યાં અને
 તેમાં રન્નન કર્યું. અદિઆં યમુનાજીની સ્તુતિ 'કુસ્વભાવથી જનારો
 દુર્મનિ યાગો માજી' શ્રીગોપીજન વલ્લભ અતિવલ્લભ મને કૌશ મીયમુ-
 નાજી' એ પદ ગાયું. પછીથી ગિરિરમજીનાં દર્શન કર્યાં ત્યાં 'શોનિરિ-
 રાગનટક' કાવ્ય રચ્યું. પછીથી જંદાવનની જમીનમાં મંદિરોવરમાં ગયા.
 આ રથો જે જે તેમણે અનુભવ્યું તે 'શ્રી જંદાવનવિલાસ' નામના
 કાવ્યમાં તેમણે વર્ણવ્યું છે. આ ઉપરાંત 'સે તનનન થેદ તા' નામનો

રાસનો ગરબો અને બીજી કેટલીક ગરબીઓ પણ અદિત્યા આગળ રચી હતી. જંદાવનની આસપાસનાં ગાર વન અને ચોવીમ વનમાં રૂપા અને ચોરાશી વગ્ગની પરિક્રમા કરી. આ વગ્ગની ભૂમિનુ વર્ણન

‘વગ્ગ વદાહું રે વૈકુંઠ નહિ આહું મુને ન ગમે ચતુર્ભુજ યાતુ’,
ત્યાં શ્રીનંદકુંવર ક્યાંથી લાતુ.’

એ પદમાં કવિએ ક્યું છે. આમાં વગ્ગની ભૂમિને વૈકુંઠ કહેતાં પણ અધિક જણાવે છે. કાંવ કહે છે ‘કે મગ્ગની એક રજા ઉપર પણ ચાર જાનની મુક્તિને હું વારી જાઉં છું’ આ યાત્રા કવિની કવિતા ઉપર અનેરી ભાત પડે છે. તેણે રચેલાં ‘પદ્મકવચ્ચ’નાં કાવ્યો વગ્ગની ભૂમિનાં સાક્ષાત્ દર્શનનું પરિણામ છે. કવિએ જે જે તીર્થયાત્રાઓ કરેલી તે બધાંનું સંપૂર્ણ વર્ણન ‘રસિકવલ્લભ’માં આપ્યું છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે કવિ પ્રથમ ગોકુળ મથુરાંની યાત્રાએ ગયેલા અને ત્યાર પછી હિમાલય તરફ જાદીનાથ અને કેદારેશ્વર, માનસરોવર, કુરુક્ષેત્રની યાત્રા કરીને અયોધ્યા ગયેલા. ત્યાંથી પ્રયાગરાજ, પછી ચિત્રકૂટ, કાશી, ગયા, વૈદનાથ, વૈનરણી ક્ષેત્ર અને જગન્નાથપુરીની યાત્રા કરીને પદ્મનાભજી, શ્રીરંગજી, શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચી, રમરવામી શ્વેતખિંદુ રામેશ્વર વગેરે દક્ષિણના રથજોગની યાત્રા કરી. પછી પંદરપૂર તરફ આવ્યા. ત્યાં ચંદ્રભાગામાં ન્હાયા અને શ્રીવિહલેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. પછી અંબકેશ્વર, નીલગિરિ કલખલ વગેરે તીર્થરથજોગમાં ચાલે પંચવટીમાં ગયા અને દંડકારવનની યાત્રા કરી. ત્યાંથી રેવાસાગર ન્હાયા, પછી ભોટાશ્વરતીર્થ અને ભૃગુક્ષેત્રમાં ન્હાયા અને શુકલતીર્થ યાત્રા કરી છેવટે ચંડોદ આવ્યા, ત્યાંથી પાછા હારકા ગયા. આ પ્રમાણેનો પોતાની યાત્રાનો ક્રમ રસિકવલ્લભમાં જોવામાં આવે છે. એકંદરે કવિએ ત્રણ યાત્રાઓ કરેલી મનાય છે. તે બધી યાત્રાઓ આ ક્રમ પ્રમાણેજ કરેલી કે કેમ તે સ્પષ્ટ કહી શકાય નહિ. પ્રથમ યાત્રા પૂર્ણ થયા પછી કવિને વડોદરા મુકામે તેમના ગુરુ વલ્લભજીજીએ પ્રહસંબંધ કરાવ્યું હતું, અને શ્રી.

મદનમોહનજીની સેવા કવિને માથે પધરાવી. વૈષ્ણવધર્મમાં મર્ગદીનો એક વર્ગ હોય છે, તેઓ અમુક પ્રમાણનું કંઈક વન લેનાર હોય છે.

ડોમોઈમાં કવિએ કરેલો નિવાસ અને કવિનું દૈનિક જીવન

કવિએ પ્રથમ મન મરગદક સંવત ૧૮૫૮માં લીધી હતી અને પાછી મર્ગદ સંવત ૧૮૬૧માં બીજી યાત્રા વખતે લીધી હતી. સંવત ૧૮૬૫માં બત્રીશ + વર્ષની વયે છેલ્લી યાત્રા પૂરી કરીને દમૈયાને માટે કવિએ ડોમોઈમાં નિવાસ કર્યો. ચાંડોદમાં મિષ્ટપણ તેમનું સચું નહોતું, તેથી મોસાળમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો વળી ડોમોઈમાં રહેવાનું બીજું કારણ એ હતું કે ચાંડોદ એ યાત્રાનું સ્થળ હોવાથી ઘણા યાત્રાળુઓ તેમનું નમ્ર સાંભળીને આવતા હતા, આથી બહિન અગર સેવામાં તેમને અડચણ બનુ પડતી હતી. ડોમોઈ મ્હીને પોતાના જીવનના ધ્યેયને તેમણે આચારમાં મૂકવા માંડ્યો. તેમનું ધ્યેય ભગવાનની ભક્તિ કરવી એજ હવે થયું હતું, અને તેમાંજ આખો દિવસ લીન રહેતા. ઉદરનિર્વાદ માટે પણ ચિન્તા રાખતા નહિ. તેમણે પોતાની સર્વ ચિન્તા પ્રભુનેજ સોંપી દીધી હતી. એક પદમાં તે પોતાના મનને ઉદ્દેશીને કહે છે, 'ચિત્ત તું શીદને ચિન્તા કરે, કૃમ્યને કરનું હોય તે કરે.' આ પદમાં ચિન્તાનો ત્યાગ કરવાને મનને કરેલો ઉપદેશ તેમણે જરાજર રીતે આચારમાં મુક્યો. સાધારણ રીતે તેઓ દિવસમાં એક વખત જામના, અને તેમનું મામિક ખર્ચ ૨. ૪) થી વધારે નહોતું આવતું. પણ તેમની પાસે થોડીક જમીન હતી, તેમાંથી વાર્ષિક રૂ. ૧૫) જેટલી આવક આવતી આજીવન ખર્ચ પેટે ડોમોઈના મહાજને તેમને માટે લાગેલી હતી આપેલી હતી. કેટલાકે તેમની કથા સાંભળ્યા આવતા તે વખતે કંઈને કંઈ લાવતા. એમની, ઉત્તમતા ભાગ્યવશને લીધે મોટાનુકૂળ, મરકારી નાકે. અને હાકારો

પણ તેમની પાસે આવતા અને તેઓ પણ કવચિન્ જણિસો આપી
 જતા, આ રીતે તેમને ઉદ્ધરનિર્વાહ માટે ચિન્તા કરવાની જરૂર જ
 રહેતી નહોતી એમને એમ આવે તો લેવું પણ કોઈની પાસે વાચના
 કરવી નહિ એવો કવિનો ટેક હતો અને તે તેમણે ટેક સુધી પાળ્યો
 હતો. રહવારમાં વહેણા ઉડીને જાપોરના બાર વાઝ્યા સુધી સેવામાં રહેતા.
 પંડીથી થયો અવલોકા અને સાયંકાળે વ્યવહારનું કાર્ય કરતા અને
 રાત્રિના વખતે ભગવતકથા કરતા. આ રીતની તેમની દિનચર્યા હતી.
 તેમની પાસે ભગવતકથા શ્રવણ કરવાને ઘણા લોકો એકત્ર થતા. કેટલીક
 વખત બહારગામના લોક પણ આવતા. વડનગર નાગરો, બ્રાહ્મણો,
 વાણીયા, પાટીદાર, સોની વગેરે તમામ ન્યાતના માણસો તેમની કથાથી
 મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. એટલુંજ નહિ પણ સત, મહન્તો પુરાણીઓ,
 પંડિતો અને કથાકારો તથા હિન્દુ સિવાયના મુસલમાન અને પારસીઓ
 પણ તેમની કથામાં એસતા. કથા મુખ્યત્વે શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગ
 ઉપર અગર ભગવદ્ ગીતા ઉપર થતી, અને તે વખતે નવાં નવાં પદો તાત્કા-
 લિક રચીને શ્રોતાઓને કથારસમાં લીન કરી દેતા, દયારામભાઈ બ્યારે કથા
 કરે ત્યારે સંપૂર્ણ શાન્તિ ફેલાઈ રહેતી હતી. અને પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ-
 માંથી કોઈપણ ત્યાંથી ઉઠવાનો વિચાર સરખો કરતું નહિ અને ચાતકની
 માફક એકચિત્તથી શ્રવણ કરતા તેઓ અનેક રાગ રાગણીઓમાં પદો
 લલકારતા અને સાથે સિતાર વગેરે વાદ્યનો સ્વર પણ તેમાં મેળવતા.
 તેમના શિષ્યોમાં જોયી રણુછોડભાઈ હરિભાઈ અને ગિરિમ્તશંકર હરિભાઈ
 એ બે મુખ્ય હતા. આ બે શિષ્યોની દયારામમાં બહુ આસ્થા હતી.
 કારણ કે તેમના સંગમાં આવ્યા પછી તેઓ પૈસે ટકે કંઈક સુખી થયા
 હતા. આમના સિવાય બીજા ઘણા શિષ્યો હતા. તે તમામ શિષ્યો
 તરફ દયારામ સરખા પ્રેમથી જોતા. શિષ્યોનો તેમના તરફ જોડતો પ્રેમ
 હતો તેથી બધકે વધુ નેમનો તેમના તરફ હતો. આ શિષ્યોમાં એક
 અમીન ઘેલાભાઈ દુર્લભાવસ હતા, તે કવિ જે જે પદો ગાતા તે તમામ
 ઝડપથી અને શુદ્ધ રીતે ઉતારી લેતા હતા. આ શિષ્ય મરી ગયા, ત્યારે

તેમણે પોતાનાં છોકરાં તથા ગુમાસ્તાને દયારામભાઈના અંચેને 'અગ્રસિદ્ધિ અને નવનિધિરૂપ' માનીને તેમનું જતન કરવાને ફરમાવ્યું હતું.

ભગ્ન સિવાય બીજું કાર્ય ના છૂટકે કરતા. કોઈ કોઈ વખત જાતિના કામમાં તેમને જવું પડતું હતું. પણ તે કામ એવી ન્યાયપૂર્વક રીતે કરતા કે બીજાઓ કવિના તરફ માનથી જોતા, દયારામભાઈના કેટલાક ગુણો.

સ્વપ્રવક્તૃત્વ એમનો ખાસ ગુણ હતો. જે કંઈ બીજાને કહેતા તે સ્પષ્ટતાથી. આડો પડદો રાખ્યા વગર કહેતા. કદાચ કાંઈ મોટા માણસ તેમની કથામાં આવ્યો હોય તો પણ તે સંકોચાતા નહિ, તેમ કોઈની ખુશામત કરતા નહિ. એક વખત એક વહિવટદાર તેમની કથામાં આવ્યો હતો. તે કથા અડધી થઈ તેટલામાં તે બાઈ હતી જવાને લાગ્યો. આથી કવિએ તેમને કહ્યું 'તમને મેટાણ આપનાર ભગવાનની કથામાં રસ પડતો નથી, અને હતી જવાને તસપાપડ થયા છો, તો આ તમારી મોટાઈ હવે તમારી પાસે શું કરાવશે ?' (ગુણો દયારામ જીવનચરિત્ર પૃ. ૧૬૮) પોને જોટલા શુદ્ધ હૃદયના હતા તેટલાજ નિરલિખાની હતા. ઉદારતા પણ તેમનો ખાસ ગુણ હતો. તેમણે પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓનું પણ માન ઉભાવ્યું હતું એક વખત પુરાણી શ્રીકે પોતાના સંસ્કૃતના જ્ઞાનથી છઠ્ઠી જઈને તેમની નિન્દા કરતા હતા ત્યારે તેમણે 'ભાગવત બણીને શું કીધું' એ બાઈ રે, તે ભાગવત બણીને શું કીધું ?' એ પદ્યો તેમના ભાગવત વિષેના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરી. તેમ પ્રમાણે શાસ્ત્રીભાવાએને, પણ 'કરો મારા પ્રશ્નો ઉત્તર જાની ! પૂછું પંડિત બુદ્ધિભાની' એ પદ્યો પરીક્ષા લેઈને તેમને હરાવ્યા હતા કોઈ વેદપાઠી વેદના અભિમાનવાળા હોય તો તેમને તેઓ જાંખા પડી જતા અર્થ સમજાવવાનું કહેતાં. કહેવાય છે કે કવિની કવિના સાંજળીને એક સંખેડ મહેરાસનો ઓડીયો ફકીર કવિની પાસે તેમનાં બીજાં ભગનો સંભળવાને આવ્યો હતો, અને જ્યારે કવિ તેને સંભળાવતા હતા ત્યારે તે મદમદિત થઈ જતો. કવિના

કાવ્યનો પ્રવાહ સારાએ ગુજરાતમાં પ્રસરી ગયો હતો અમદાવાદથી મોટા મોટા શેઠીઆઓ તેમનું ભજન સાંભળવાને ખાસ આવતા, અરે ખાસ ગોરવામી મહારાજને તથા ખૂદ ગાયકવાડ મરકાર પણ આવતા. સંવત ૧૮૪૭ માં ફત્તેસિંહરાવ ગાયકવાડનો જ્યારે ડબોધ મુકામ હતો ત્યારે તે કવિના મુકામે ગયેલા અને તેમની પાસેથી ભજનો સાંભળ્યાં હતાં. તેમજ કવિએ તેમના આગ્રહથી 'પદ્માવે બાવગ નરસિંહ મહેતાએ' એ મગડી લાવણી ગાઇ બતલાવી હતી. ત્યારપછી ૧૮૭૭ માં ફત્તેસિંહરાવના બાઈ સયાજીરાવ તે કવિની મુલાકાતે ગયા હતા અને કવિએ તેમને પણ કેટલાંક નવાં પદો બતાવીને ગાઇ બતલાવ્યાં હતાં.

કૃષ્ણરામ વ્યાસ સાથે કવિનો સંબંધ

કવિના મિત્રોમાં અમદાવાદવાળા માધવરામ વ્યાસ અને કવિ કૃષ્ણરામ પણ હતા આ મિત્રોના આગ્રહને લીધે કવિ ધણી વખત અમદાવાદ જતા. આ મિત્રો વચ્ચે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલતો, તેમાંનો એક સંવત્ ૧૮૮૬ માં જે થયેલો છે તે દયારામબાઈનાં જીવનચરિત્રમાંના પરિશિષ્ટ ૬ માં પ્રકટ થયો છે. તે ઉપરથી તેમની વચ્ચે દેવા પ્રકારની મૈત્રી હતી તે સમજી શકાયે. એ મૈત્રી નિઃસ્વાર્થ હતી. કૃષ્ણરામને દયારામ સાથેનો સંબંધ ડબોધમાંજ થયેલો. કૃષ્ણરામ વ્યાકરણના બહુ અભિમાની હતા અને દયારામનો પ્રાકૃત ભાષામાં કાવ્ય રચવા માટે ઉપદાસ કરતા. પણ કવિએ તેમને 'શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકર્ણી ?' એ પદ્ધિતથી નિરુપર ક્યાં હતા. ત્યારથી તે બન્ને વચ્ચે ગાદ મૈત્રી બંધાઈ હતી. કૃષ્ણરામે દયારામબાઈને ઉદ્દેશીને ધણું કાવ્યો રચ્યાં છે. દયારામબાઈના 'સદન સત્રાગિતને મોહલો રે' એ મીઠાની દમ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પ્રશસ્તિનું બોધરૂપે કાવ્ય દયારામબાઈના નામાક્ષરંતું રચેલું હતું.

વિદ્ય પુરુષ ! વિદ્યમિ વાંચ્યો રે,
વર્ણુ ચત્ર તણો જે વિવેક;

તારકનાયે લ્હમને આપીયો રે,
અવજો થવા ન દેશે એમ.

વિદ્ય પુરુષ !

દ આપ્યો તે દરદ દુસાવવા રે,
યા આપ્યો યાવા નિજ યાદ;
રા રાધાવર હૃદયે રાખવા રે,
મ વર્જાવવા મતનો માદ.

વિદ્ય પુરુષ !

દ આપ્યો દક્ષોને ઉપાસવા રે,
યા મથવા યા અયાતયામ;
રા રાગે યાવા અનુરાગને રે,
મ મધુહાર્યાં યવા મુક્તમ.

વિદ્ય પુરુષ !

દ આપ્યો દમ દેહને સાધવા રે,
યા યા ત્રા કરવા ને સર્વ;
રા રોકેશ તિલકથી રચવા રે,
મ મદહીન થવા મન મર્દ.

વિદ્ય પુરુષ !

દ દઃખાદિ વરણ દીક્ષ ન થવા રે,
યા યા દ વ પ તિ ક વ વા ક જ,
રા ગુધાન્નદિન તણે રાજી થવા રે,
મ મદાજન તણે થવા સમાજ.

વિદ્ય પુરુષ !

અનુરસારે કરીએ ચેતનમળી રે,
દયારામની એ હયારામ !

મદન કદન મધુસૂદન એક જો રે
જન મારે એ જીવંત નામ.

વિદ્ય પુરુષ !

જીવતા જાણે એ નાશે જીવનિહારે,
દામ થયે પારો રહે દર;
કૃષ્ણરામ એમ અનન્ય કૃષ્ણને રે,
ભજવને દયા રા મ આરપૂર.

વિદ્ય પુરુષ !

વળી આ કૃષ્ણરામે 'ગમાનુજ ન થશે કોઈ વાક્યથી રે' એ લીટીથી શરૂ થતું એક લાંબુ કાવ્ય દ્વારામઆઈના ઘોળના રાગમાં લખ્યું છે. એ બંને વચ્ચે કેટલીક કવિતાના વિષયની પણ સારી ચર્ચા થતી હતી કવિની અયાચક વૃત્તિ અને તેનો માની રવભાવ

આ રીતે આ કવિ કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યો રચીને તેનો પ્રચાર કરતા તથા ભક્તિમય જીવન શાંતિમાં ગાળના હતા. આ બધો સમય તેમણે ડબોઈમાંજ ગાળ્યો હતો તેમણે યાત્રાઓ કરીને આબ્યા પછી ડબોઈમાંજ નિવાસ કરેલો એટલે પછીથી ડબોઈથી બહાર નીકળેલાજ નહિ પણ છેવટે એક વખત સંવત ૧૮૮૮ માં શ્રીનાથજીની યાત્રાએ ગયા હતા અને શ્રીજીની છેલ્લી ઝાંખી કરીને પાછા વતનમાં ફર્યા અને અસહની માફક પોતાનું જીવન ગાળવા લાગ્યા. કવિનો ખાસ ગુણ તેમની દીનતા અને અયાચક વૃત્તિ હતી, અને આ વૃત્તિને લીધેજ તેમણે કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈની કવિતા લખી નથી. બરચવાળા ચિમનસાહ તે દ્વારામના ઇષ્ટ મિત્ર હતા તેમણે દ્વારામને ધણી મદદ કરી હતી, પણ દ્વારામ તેમને કહેતા 'ચીમનસાહભાઈ! તમે મને ધણી મદદ કરી છે તે હું જાણું છું'. પણ કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈની પણ કવિતા નહિ બનાવવી એવો મેં ટેક લીધો છે તેથી હું તમારી કવિતા લખીને તમને અમર બનાવી શકતો નથી આ અયાચક વૃત્તિને લીધેજ તેમણે વડોદરાવાળા ગોપાળરાવ મહેરાવ નામના ગર્ભશ્રીમંત દક્ષિણી ગૃહસ્થની (દ્વારામભાઈ) તેમની પાસે પદો રચાવવાનો માગણીનો અનાદર કર્યો હતો. એ ગૃહસ્થે દ્વારામને કહ્યું કે તમે અમારા ગણપતિનાં પદો બનાવી આપો તો તમને સાડે ત્રણસન આપવામાં આવશે. પણ કૃષ્ણભક્તિના ટેકવાળા કવિએ તે માગણી સ્વીકારી નહિ. ખરેખર તેમનો ટેક આ બાબતમાં તુલસીદાસજી જેવો હતો. કહેવાય છે કે કવિને કેટલાક ચમત્કારો પણ દેખાયા હતા.

આ સર્વે તેમણે તેમની 'અનુભવમંજરી' નામના કાવ્યમાં નોંધ્યા છે. કવિને પોતાના મત માટે ખાસ આગ્રહ હતો. તે બીજાની

નિંદા કરના નહિ. પણ જો બીજો કોઈ પોતાનું અગર પોતાના મતનું
 ઘસાતું બોલતો તો તેમને તે પસંદ પડતું નહિ. તેમનો સ્વભાવ એવો
 માની હતો કે મ્હાલ તો કોઈ રાગ મહારાગ અગર ખુદ ગોસ્વામી
 મહારાગ હોય તો પણ તે કોઈનાથી ગાંઠ્યા જતા નહિ. એક વખત
 સીનોર ગામમાં શેઠ લાલભાઈ દરજીદારને ત્યાં વૈષ્ણવમંડળી ભેગી થયેલી.
 તે વખતે ભરૂચવાળા વૈષ્ણવમંડળ દીક્ષિતજી અને દયારામ બન્નેને નોતરવામાં
 આવ્યા હતા. મંડળીમાં રિવાજ પ્રમાણે જ્યારે ભજનની શરૂઆતમાં તિલક
 કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે દીક્ષિતજીને તિલક પહેલું કરવામાં આવ્યું, આથી
 દયારામ રીસાઈ ગયા અને જતી વખતે વૈષ્ણવોને કહ્યું 'શું હું દીક્ષિત કરતાં
 ઉતરતો છું કે મને પહેલું તિલક નહિ !' શેઠે તથા વૈષ્ણવોએ કવિને
 ઘણું સમજાવ્યું પણ તે એકના બે થયા નહિ. ત્યાર પછી બેઠકમાં તે ન
 ગયા એટલુંજ નહિ પણ સીનોરમાં પણ તેઓ ઘણો વખત રહ્યા નહિ.
 બેઠકમાંથી ઉઠ્યા પછી તેમનો ગર્વ ઉતારવાને નીચે પ્રમાણેની સમસ્યા
 લખીને દીક્ષિતજીને તથા બેઠકના પુરણીઓને તેનો અર્થ કરવાને મોકલી:—

" ધર્મ ધુરંધર વડો વિવેક, તે થેર કૌતક દીકું એક,
 પિતા પોતાના સુતનો જાત, સ્વામી તેજ પિતાનો તાત.
 માત શ્વસુરની પોતે ખની, જનક જનેતા સત્ય સત્જની,
 સ્વામી હરિ અરિનો તાત, ઓ કેશુ જમનની માત.
 શ્રી ભાગવત તણી એ કથા, રખે માનના દીપજ વૃથા,
 દયારામ કહે એત ચતુર, જો તુમમાં ખુદિ ભરપુર." *

આ સમસ્યાવાળી કવિતા વાંચીને બધા પુરાણીઓ ચકિત થઈ
 ગયા અને પોતાની બુદ્ધિને કસવા લાગ્યા. પણ કવિએ એ કવિતામાં
 ઉલ્લેખ કરેલા કથા બાગને સમજી શક્યા નહિ. આખરે તેઓ કવિ

આના અર્થ મારે જુઓ રા. ના. પ. શાહેનું 'સકલકવિ શ્રી
 દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર' પૃ. ૨૧૦ ની કુટનોટ

પાસે આવીને નમી પડ્યા એટલે કવિએ તેમને તેના અર્થ. સમજાવ્યો, કવિની કાવ્યશક્તિનાં વખાણુ બહુ થતા લાગ્યાં. શીઘ્રકવિ તરીકેની તેમની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરવા લાગી. ધીમે ધીમે ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહિ પણ આખા ગુજરાતમાંએ તે પ્રસિદ્ધ થયા.

કવિના મંદવાડ

આખરે સંવત ૧૮૯૮ ના માગસર મહિનામાં તે. મંદવાડમાં સપડાઈ ગયા. કવિ એની ગયા કે હવે આ મંદવાડને લીધે તેમનું જીવન લાંબો વખત ટકી શકશે નહિ તેથી તેમણે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તેનું મૃત્યુપત્ર કરી નાખ્યું (જુઓ પરિચિટ ૧). મરતા પહેલાં પોતાની જીવનક્રિયા કરવાની પેતાને ઈચ્છા. ખાસ હતી તેથી તેમણે તે માટે ગામેગામ જ્યાં જ્યાં પોતાના પ્રશસકો અને હરિજનો હતા તેમને તે વિશેના પત્રો લખ્યા અને તે બધાઓએ ઉત્સાહથી જીવિત ક્રિયામાં ભાગ લીધો. તેઓના તરફથી પૈસા તથા સ્ત્રીવાની સારી મદદ મળી, અને તેમાંથી જીવિત ક્રિયાનું ખર્ચ કવિએ કાઢ્યું. હવે મંદવાડ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. તે મંદવાડ ઘણા વખત સુધી લખાણો. વચ્ચે કેટલોક વખત સાફ થતું, તો વળી પાછા ફરીથી લેધકો ખાતા. છેવટે ૧૯૦૬માં તે ખાટલે પડ્યા. આ મંદવાડના સમયમાં પણ તેમના મુખથી પ્રભુનાં ભગનોજ ગવાતાં હતાં તે સિવાય બીજું કંઈ પણ તેમને સાંભરતું નહિ. કવિ પોને એમ માનતા કે તેમનો આ જન્મ છેલ્લામાં છેલ્લો હતો. તેથી ભગવદ્ ગુણગાન સિવાય બીજી કશી બાબતમાં તે ધ્યાન આપના નહોતા. તેમના સિખ્ય રણજોડ, વસંતરામ અને અમીન ઘેલાભાઈ, તેમજ સ્તનબાઈ જે સેવાનું કામ સભાગનાં હતાં તેમણે દયારામના મંદવાડમાં સારી ચાકરી કરી હતી. તેમની દવા કરવાને આ શિષ્યો એક વખત વૈદ્યને બોલાવી લાવ્યા ત્યારે કવિએ તેમને એવો જવાબ આપ્યો કે તમે શા માટે દવાની ખોટી ધોંધલ કરો છો ? શું આ દવા મૃત્યુના દાગને ટાળી શકશે ? એ તે ટાળી ન શકે તો શા માટે તેનું સેવન

કરવાને તમે મને આગ્રહ કરો, છો ? મારે માટે તો પ્રભુભજન એજ પરમ ઔપધ છે. બાકી દેહનાં દુઃખો તો દેહે બોગવત્તાંજ જોઈએ. આમ તેમને ઠાકો દઈને પ્રભુનું ભજન કરવાને કહેતા. આ વખતે તેમજો પોતાના શિષ્યોની સમક્ષ નીચેનું પદ ગાયું હતું:—

‘ મનજી મુસાફર રે ચાલો નિજ દેશ ભણી ’

કવિનું અવસાન

કવિના અવસાન કાળ વખતે તેમના શિષ્ય રંછડોડે કવિની પાદુકાનું પૂજન કરવાને માટે માગણી કરી. પણ કવિએ ઉત્તર આપ્યો, ‘ અરે એ શું બોલ્યા ? હું તો ભગવાનના ઘસનો પણ ઘસ અને મારી પાદુકાનું પૂજન હોય ! મારે શિષ્યો ન હોય, તેમ છતાં તમને મારે માટે માન હોય તો મારી પાદુકાનું પૂજન નહિ કરતાં, મારાં પદ ખીમણોની આગળ ગાઈ બતાવતાં, આ રીતે પોતે પોતાનો નવો સંપ્રદાય અગર ઘડો સ્થાપવાની વિરુદ્ધ હતા.

માધ સુ. ૧૪ ને સોમવારે ‘ સરણ પડ્યો હું રે શ્રીદરિ ’ તથા ‘ દર્શન ઘોની ઘસને ’ એ પદ પૂર્ણ ભક્તિભાવથી કવિએ પોતાના શિષ્યો પાસે પધારીમાં સૂતાં સૂતાં ગવડાવ્યાં ત્યાર પછી મંદવાડની સ્થિતિ ગંભીર થઈ, છેવટે સંવત ૧૬૦૪ ના મહાવદ. ૫ ને સોમવારને દિવસે પ્રમાણ સમયે તેમનો આત્મા આ દુનિયાને ત્યજીને પ્રભુના પામમાં ચાલી ગયો. કવિના અવસાનના સમાચાર આખા ડોમોઈમાં વિગ્ગીની વેગે ફેલાઈ રહ્યા, અને એકદમ તેમના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર માટે અસંખ્ય માણસોની મેદની તેમના ઘર આગળ એકત્ર થઈ. ડોમોઈના મનાપુર ચક્રાચારી તે નાંદોદી બાગોળ મુંદી સોકની બારે દૃઢ ત્યાં જામી. સોડો કવિનાંજ પડો ગાના ગાના સમને ચોરદ લઈ ગયા, ચોરદના ભેદ પગ પોતાના ગામના મહાપુરોહિત સમને માન આપવાને બેઠા થયા દન્ય. રેવા નદી ઉપર ચાકીઈના ઓચણ આગળ તેમના દેહને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા.

આ રીતે કવિનું જીવનચરિત્ર અહિંઆં સમાપ્ત થાય છે.

કવિના જીવન-ચરિત્ર લખનારાઓમાં કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતોમાં જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે.

તે અભિપ્રાયો અહિંઆં ટુંકમાં આપવાની જરૂર હોવાથી અત્રે તે નીચે પ્રમાણે નોંધવામાં આવે છે.

કવિના જીવનની ઐતિહાસિક વિગતોમાં કેટલાક જાણવા જેવા નિર્ણય

- ૧ દયારામની માતાનું નામ રાજકોર હતું. કવિ નર્મદાસંકર, રા. કાંઠાવાળા, ઇન્દોરમાં દેસાઈ અને રા. ત્રિભુવન શેક, 'રતનબાઈ' જણાવે છે. રા. કમોઢવાળાએ છપાવેલા જીવનચરિત્રમાં મહાલક્ષ્મી ઉર્ફે રાજકોર એવું આપ્યું છે પણ દયારામબાઈ પોતેજ પોતાની માતાનું નામ તેમની ગીતામાં 'રાજકોર' જણાવે છે—

ગુર્જરગિરામાં પદ્મધ, બાળપણે કીધી મતિમંદ.

†

*

*

ગીતાંકથી કથા પાવન, સ્વપરક્ષજ રચી હરિજન પ્રભુરામ પિતાનું નામ, નર્મદ તટ વિપ્ર દયારામ. રાજકોર મહાલક્ષ્મી માત જેની કાર્તિક સ્વપુર વિખ્યાત, માત પ્રમોદી પ્રભુએ ન્યારે, હું બાળવેષ દ્વિતો ત્યારે.

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી દિવાન બહાદુર કેશવલાલભાઈ પણ કવિની માતાનું નામ રાજકોર માને છે. (જુઓ તેમનું દયારામ ઉપરનું લખણ, ગુજરાતી તા. ૧૪-૧૦-૨૮). મહાલક્ષ્મી રાજકોરનું વિશેષણ હશે. રતનબાઈ નામ તો નથી જ. દયારામભાઈના જન્મનામમાં પણ રાજકોર નામ છે. (જુઓ તેમના જન્મનામ પરિશિષ્ટ. ૨.)

૨. દયારામભાઈનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ ભાદરવા સુ. ૧૧ ને દિવસે થયો હતો. કવિ નર્મદ તથા રા. ડોહરાવાળા તથા સાક્ષરશ્રી કેશવસાલભાઈ પણ આજ સંવત ૧૮૩૩ ૧ફબ્રુ. રાખે છે. પણ કંઠાવાળા, ઇચ્છારામ, રા. શેઠ અને રા. જમજીવન મોદી તથા રોળાનાથ કંઠારીઆ ૧૮૨૩ કહે છે. જન્માક્ષરમાં સંવત ૧૮૩૩ ની સાક્ષ છે.૩ .
૩. દયારામની માસીનું નામ ધનગવરી હતું એમ ઇચ્છારામ તથા જમજીવનસ મોદી જણાવે છે પણ રા. ડોહરાવાળાના પુસ્તકમાં 'દેવમા' નામ આપેલું છે. તે વધારે વિશ્વસનીય છે. કેશવસાલભાઈ ધનગવરીને કવિના કાકાની છોકરી તરીકે જણાવે છે.
૪. ઇચ્છારામ, ત્રિભુવન શેઠ અને જમજીવન મોદીના કથન પ્રમાણે કવિની પહેલનું નામ ડાહી હતું, પણ ડોહરાવાળાની તપાસ પ્રમાણે 'ગંગા' નામ છે.
૫. ઇચ્છારામ, રા. શેઠ અને રા. મોદી દયારામભાઈને એક ભાઈ હતા અને તેમનું નામ મણિરાંકર હતું એમ જણાવે છે. પણ રા. ડોહરાવાળાના મન પ્રમાણે તેમને કોઈ ભાઈ નહોતા. રોળાનાથ કંઠારીઆ પણ કવિના ભાઈનું નામ જણાવતા નથી.
૬. કવિની અટક તેમના જન્માક્ષર પ્રમાણે તથા ડોહરાવાળાના કહેવા પ્રમાણે 'ભટ્ટ' છે જ્યારે ઇચ્છારામ, રા. શેઠ રા. મોદી અને કંઠારીઆ 'પંડ્યા' માને છે.
૭. દયારામનો જન્મ રા. ડોહરાવાળાના પુસ્તકમાં ડોહરામાં થયેલો જણાવ્યો છે. પણ બીજા, ત્રીજા, ચોથાકે 'આગ્રા'માં જન્મ થયાનું જણાવે છે.

૮ દયારામની પ્રથમ કવિતા કવિ નર્મદના કહેવા પ્રમાણે કાશીની લાવણી છે. ૨. શેઠના કથન પ્રમાણે 'સાધુનાં ભોપાળાં'ની લાવણી છે. ૩. ડોહાવાળા 'પદમધે ગીતા' જણાવે છે. કંચારીઆ 'આડે કુના ને નવ વાવડી' એ ગરબીને પ્રથમ પ્રયાસ તરીકે કહે છે. શ્રી કેશવલાલભાઈ^૧ લાગવતના દ્વાદશ સ્કંધને માને છે. રણછોડ જોષી કવિ નર્મદના મનને અનુભવેલ આપે છે.

૯ કવિ દયારામનું આયુષ્ય કવિ નર્મદ ૭૫ વર્ષનું જણાવે છે. ૨ા. ડોહાવાળા ૭૬ વર્ષનું કહે છે. પણ ૩ા. મોદી અને કંચારીઆ ૮૫ વર્ષનું કહે છે.

૧૦ કવિના વિવાહની સંવત નર્મદના મત પ્રમાણે ૧૮૪૦, કાંઠાવાળાના મત મુજબ ૧૮૩૮ કે ૧૮૪૩, ઈચ્છારામ અને મોદીના મત પ્રમાણે ૧૮૩૧, ૨ા. શેઠ અને કંચારીઆના માનવા મુજબ ૧૮૩૦, ડોહાવાળાના મત પ્રમાણે ૧૮૪૧ છે.

૧૧ કવિને જનોઈ ૨ા નર્મદ અને ડોહાવાળાના કહેવા પ્રમાણે સંવત ૧૮૪૧ માં આપવામાં આવી હતી, પણ ઈચ્છારામ, શેઠ, મોદી અને કંચારીઆ ૧૮૩૭ ની સાત્ર આપે છે.

૧૨ કવિના પિતાનું મરણ ઈચ્છારામ, અને મોદી ૧૮૩૫માં ૨ા. શેઠ ૧૮૩૬-૩૭માં ૨ા. ડોહાવાળા ૧૮૪૩માં, કંચારીઆ ૧૮૩૬માં અને કવિ નર્મદાશકર ૧૮૪૬-૪૭માં જણાવે છે.

૧૩ કવિનાં માતાનું મૃત્યુ ઈચ્છારામ અને મોદી ૧૮૩૬-૩૭માં માને છે. શેઠ ૧૮૩૮-૩૯ માં, કંચારીઆ ૧૮૩૮ માં, ડોહાવાળા ૧૮૪૫ માં અને કવિ નર્મદ ૧૮૪૮-૪૯માં માને છે.

૧૪ કવિને તેમના ગુરુ દેવકીનંદન પામેથી અજ્ઞાતજન્મ ડોહાવાળાની

માન્યના પ્રમાણે સંવત ૧૮૪૭માં ચણેલું, કંઠારીઆ તથા રા. શેઠ ૧૮૪૫-૪૬ની સાલ આપે છે.

૧૫ કવિની પ્રથમ યાત્રા રા. ડભોઇવાળાના મત મુજબ ૧૮૫૩ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં છે. રા. કંઠારીઆ અને નર્મદ ૧૮૩૯-૪૦ નો કાગ આપે છે. કાંઠાવાળા ૧૮૪૮-૫૫, ઇન્દિરામ ૧૮૪૪, રા. શેઠ ૧૮૩૯-૪૦ થી ૧૮૪૩-૪૪ સુધી આપે છે. રા. ડભોઇવાળા ત્રણે યાત્રાએની બેગી ગણીને સમય આપે છે.

૧૬ કવિએ મનમરજદ રા. ઇન્દિરામ તથા શેઠના મત પ્રમાણે ૧૮૫૮ અને રા. કંઠારીઆના મત પ્રમાણે ૧૮૫૭-૫૮ અને ડભોઇવાળાના મત પ્રમાણે ૧૮૬૫ માં લીધી હતી.

૧૭ 'પત્રસીમા કાવ્ય' બધાઓ ૧૮૬૧ની સાલમાં રચાયાનું કહે છે. રા. શેઠ ૧૮૬૨ ની સાલ આપે છે.

૧૮ ચાંદોદયી ડભોઇમાં જાણુને માટે કવિ આવીને વસ્યા તેની સંવત કવિ નર્મદ ૧૮૭૩-૭૪ થી ૧૯૦૮ આપે છે. કાંઠાવાળા, રા. શેઠ, રા. ડભોઇવાળા અને કંઠારીઆ ૧૮૭૭-૧૮, ૧૮૬૩ થી ૧૯૦૮, ૧૮૬૬ અને ૧૮૫૫ અનુક્રમે આપે છે.

૧૯ રતનખાઈ સાથે કવિનું પ્રથમ ઓળખાણ કવિ નર્મદના મતે ૧૮૬૫ માં, ઇન્દિરામના મતે ૧૮૭૮ કે ૧૮૮૩, રા. શેઠના મતે ૧૮૭૦-૭૧, રા. મોદીના મતે ૧૮૭૧ અને રા. કંઠારીઆના મતે ૧૮૭૦માં થયું હતું.

૨૦ કવિ શુભરાતમાં બહુજા સોક્રિય થઈ પડ્યા તેની સંવત નર્મદ ૧૮૮૨ આપે છે અને રા. શેઠ ૧૮૭૨ આપે છે.

૨૧ રણુહોડ બેળીનું પ્રથમ ઓળખાણ નર્મદ, અને ડભોઇવાળાના મત પ્રમાણે ૧૮૯૩માં, અને રા. શેઠના કથન પ્રમાણે ૧૮૮૩માં થયું હતું.

૨૨. કવિનું અવસાન રા. ડિસેમ્બરના સંવત ૧૯૦૬માં માને છે તે સિવાયના બધા સંવત ૧૯૦૮ કહે છે.

કવિના જીવનચરિત્રમાં ઉપર પ્રમાણે સંદિગ્ધ મતો પ્રવર્તે છે.

આ પ્રમાણે કવિના જીવનચરિત્રનું ટુંક નિરૂપણ કરીને આપણે કવિનાં કાવ્યો ઉપર ઉડતી નજર નાખીશું. આ કવિએ રચેલાં કાવ્યોની યાદી આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટ ૩ માં આપી છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે કવિનાં કાવ્યોનું પૂર નિઃસીમ છે.

પરિશિષ્ટની યાદીમાં આપેલાં તમામ કાવ્યો ઉપર દૃષ્ટિપાત નાંખવો અહિંયાં અશક્ય છે. પણ મુખ્ય મુખ્ય કાવ્યોનો અલ્પ પરિચય આપણે કરીશું.

‘ રસિકવલ્લભ ’. આ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનો ગ્રંથ છે. તેમાં કવિએ અખાની અને ગીતાની માફક શુદ્ધાદેવ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને અન્ય મતોના ખંડનપૂર્વક સમજાવ્યો છે. જો કે કવિતામાં સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવાથી કવિતાની સરસતા નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે છતાં આ કાવ્યની અંદર ભક્તિના સુંદર ઉદ્ગારો આવે છે. આ કાવ્યની સંપૂર્ણ સમાશેયના આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપી છે. આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગદ્યભાષના આર્યસમુદાય અને દ્વારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૨માં છપાયું છે.

‘ પુષ્ટિપથ રહસ્ય ’. આ કાવ્યમાં કવિ પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું તેની સમજ આપે છે, અને પુષ્ટિમાર્ગ એટલે પ્રજ્ઞના અનુમહનો માર્ગ, એમ જણાવીને, તે માર્ગના ગુરુ શ્રીવશ્વભાચાર્ય તથા તેમના પુત્ર શ્રીવિકુલેશ્વરને કેવા ભાવથી ભજવા ને સમજાવે છે. ત્યાં કવિ કહે છે,

શ્રી મહાપ્રભુ સંબંધવણુ. કરું નહીં ફળદાય;

. પુષ્ટ સૃષ્ટિની રીત એ, જગનો જૂદો ન્યાય.

શ્રી વલ્લભાચાર્યનું નામ ‘ વલ્લભ ’ થાથી પડ્યું તેનો કોયડો પણ કવિ ઉકેલે છે. આ કાવ્ય ભક્ત ગોપાલદાસના ‘ વલ્લભાખ્યાન ’નીજ

હંખનું છે. તે કાવ્ય નવ મીઠામાં રચ્યું છે, અને આની રચના દુહામાં છે. તેમજ ગોપાળદાસના કાવ્યમાં વલ્લભવંશનો વલ્લભાચાર્ય, શ્રી ગુણાંધજી અને તેમનાં લાલજીનું વર્ણન છે. આમાં ફક્ત વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીગુણાંધજીનું જાવાત્મક વર્ણન છે. ગોપાળદાસનું વલ્લભાખ્યાન જાવાત્મક તેમજ ઐતિહાસિક છે દયારામનું પુષ્ટિપથ રહસ્ય જાવાત્મકજ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું ખરું રહસ્ય શેમાં છે તે આ કાવ્યમાં પોને પ્રકટ કરે છે આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૨માં છપાયું છે. એમાં એકંદરે ૧૮૩ કડીઓમાંથી ૧-૩૫ દુહામાં છે અને ૩૬ થી ૯૩ સુધી રસાવલી હંદ છે. વચ્ચે કેટલાંક સંસ્કૃત વાક્યો પણ ખીજા ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

બ્રાહ્મજીભક્તચિવાદ. આ ગ્રંથ સંભાષણરૂપે યોગ્યેશે છે. કવિ તેને નાટકની સંગા આપે છે. તેમાં એ બ્રાહ્મજી વિષ્ણુદત્ત અને શિવરાંકરની વચ્ચે વૈષ્ણવ મોટા કે બ્રાહ્મજી એ વિષય ઉપર તકરાર થાય છે. વિષ્ણુદત્ત એ વૈષ્ણવ બ્રાહ્મજી છે, અને શિવરાંકર એ રમાન છે. છેવટે એવો નિર્ણય થાય છે કે જાણે બ્રાહ્મજી મોટા હોય, પણ તેના કરતાં જગવાનનો ભક્ત અર્થાત્ વૈષ્ણવ એ મોટા છે. અરે જગવદ્વિમુખ બ્રાહ્મજી કરતાં ભક્ત આપ્તમાત્ર વધારે સારો છે એમ કવિ જણાવે છે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદા નથી તેનું પણ સૂચન કરી શકે છે. આ ગ્રંથ પ્રથમ 'પુષ્ટિમક્તિ સુધા' નામના માસિકના વર્ષ ૩ના ૧૦મા અંકમાં છપાયો હતો અને પછીથી શાસ્ત્રી વસંતરામે દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૨માં છપાવ્યો છે. તેમાં એકંદરે ૭૦ કડીઓ છે, અને તે 'દુવર્ણવા' હંદમાં રચેલી છે.

‘લગવદ્ ગીતા મહાકાવ્ય’. આ શાંખા કાવ્યમાં કવિએ પદ્યપુરાણની આખ્યાયિકાના આધારે ભગવદ્ગીતાની કથા શ્રવણ કરવાથી શું ફળ મળે છે તે પ્રત્યેક અધ્યાયનાર જણાવ્યું છે. તેમાં એકંદરે ૧૮ અધ્યાય છે. તેની રચના સાદા પોને નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

શક અષ્ટાદશ અધ્યાયના, શ્રી મધ્ય સુભગ શ્રાવણુ માસ,
જન્માષ્ટમી જુગુવાર ગાથા, પુરણુ ચર્ચ ઇતિહાસ.

આ કાવ્ય દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ નર્મદે છપાવ્યું છે.

‘ભક્તિપોષણુ’. એમાં ભક્તિ એટલે શું ? તેના કેટલા પ્રકારો છે ?
તેનું ‘પોષણુ’ કેવી રીતે થઈ શકે ? ભક્તિમાર્ગમાં જીવનું કર્તવ્ય શું ?
તેને કોની સેવા કરવી વગેરે અનેક ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાંતો આ કાવ્યમાં
અર્થવામાં આવ્યા છે. આખા કાવ્યની રચના ‘ચંદ્રાવળી’ હંદમાં
કરી છે, અને એકંદરે તેમાં ચાર ચાર લીટીનો એક, એવા ૧૦૧
ચંદ્રાવળી હંદ છે. આ કાવ્ય આઠોદમાં રચેલું એવું કવિ કાવ્યને અન્તે
જણાવે છે. આ કાવ્ય દયારામ કૃત કાવ્ય સંગ્રહ, તથા દયારામ કાવ્ય
મણિમાળા બા ૨ માં તેમજ સ્વતંત્ર રીતે રા. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ
તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

‘અમ્લમિલાખ્યાન’. આમાં ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધના પહેલા
ત્રણ અધ્યાયોમાં જે અમ્લમિલની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે
તેના આધારે આ રચ્યું છે. આ ગ્રંથની રચનાનું પ્રયોજન ભગવાનના
નામનો મહિમા જણાવવાનો છે, અને તે દ્વારા ભક્તો ભગવાનના નામનું
ઉચ્ચારણ કરતાં શીખે તે છે. અમ્લમિલ પાપી હતો છતાં મરણુ વખતે
પોતાનો છોકરો જેનું નામ નારાયણ હતું તેનો ઉચ્ચાર કર્યો તેટલાથી
તે તરી ગયો, તો પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી અને પવિત્ર મનથી જે ભગવાનનું
નામોચ્ચારણ કરવામાં આવે તો પછી શું ફળ પ્રાપ્ત ન થાય ?
કવિ કહે છે :

જણુ અમ્લણુપણે જયમ અડતામાં અમિ આજે; ॥
તેમ અનંત અભિધાન વહિ સઘ કુર્કમ કાષ્ટ પ્રજાજે,
અમૃત આહાર થયો અગાને તો પણ અમર થઈ જાય;
એમ જાતિ ગુણ કૃષ્ણ નામનો સહેજે પણ સુખદાય.

જે અક્ષરનું દૃષ્ટ નામ પણ સહુ સાધનનું ભૂષ;
સર્વ દ્રવ્ય જેમ રત્ન અંશ ઝાઝા હથુ રત્નનું રૂપ.

આમાં એકંદરે હં કડવાં છે. આ આખ્યાન પ્રેમાનંદના આખ્યાનોની
દળનું છે. તેમાં ચમત્રી, મેઘડો, દેશખ સિંધુ, ભીલડી, સોરડો,
મનગમતો, અને માલકોશ એવા રાગો છે અને પ્રેમાનંદના કડવાંની
માફક દરેક કડવાને અન્તે વલણુ છે. આ કાવ્ય આડોદમાં લખેલું
જણાય છે. દયારામ કાવ્યસુધા અને દયારામ કાવ્ય મણિમાળા
ભા. ૧ ભામાં આ કાવ્ય છપાયું છે.

‘રુકિમણીવિવાહ’. એ પણ પ્રેમાનંદની દળનું આખ્યાન છે.
તેનો પ્રસંગ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૫૩મા અધ્યાયમાંથી લીધો છે. કૃષ્ણ
રુકિમણી સાથે કેવી રીતે વિવાહ કરે છે તે પ્રસંગ કવિએ વર્ણવ્યો છે.
એમાં એકંદરે ત્રણ મીઠાં અને ૧૧૫ પદ છે. આ કાવ્ય દયારામ
કાવ્યસંમલ અને દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪માં છપાયું છે. આનુંજ
‘સત્યભામા વિવાહ’ ભાગવતના દશમા સ્કંધના ૫૬મા અધ્યાય
ઉપરથી લીધેલું છે. તેમાં આઠ કડવાં છે. આમાં ગુજરાતના લોકમાં
ખાસ કરીને નાગરોમાં લમની વિધિ કેવી રીતે ચલી તેનો તથા કેટલાક
હસનીય રિવાજોનો કવિએ સુંદર ચિતાર આપ્યો છે. આ કાવ્ય દયારામ
કાવ્યસંમલ અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આનુંજ
ખીન્તું કાવ્ય નમજીતિ વિવાહ છે. તેમાં પ્રાચીનકાલમાં સ્વયંવરની
પદ્ધતિ કેવી હતી તેનું દિગ્દર્શન કવિ આપણને કરાવે છે. તેનો વિષય
પણ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરથી લીધેલો છે. આ કાવ્ય કાવ્ય મણિમાળાના
ભાગ ૪માં છપાયું છે.

‘રુકિમણી સીમન્ત’. કાવ્યમાં સીમન્તના પ્રસંગે કેવી વિધિ
ચાલે છે તે વર્ણન આપ્યું છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કાવ્ય મણિમાળા
ભાગ ૪માં તે છપાયું છે. એમાં એકંદરે ત્રણ કડવાં છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ નામ માહાત્મ્ય મંજરી’. આમાં શ્રીકૃષ્ણના નામના અસો કંઠ મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે અને કૃષ્ણના નામથી અનેકનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે, માટે તેનું અદ્વિતીય રહસ્ય કરવું જોઈએ. આ કાવ્ય અમ્ભિસામ્પાનના જેવું છે, પણ તેમાં અમ્ભિસની આખ્યાયિકા મુખ્ય આપી છે આમાં અમ્ભિસ ઉપરાંત બીજા ધણ્યોના દાખલા આપ્યા છે. કૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવતાં કવિ કહે છે:

કામધેનુ સુરુમ ચિંતામણિ દોટિકવાર,
કૃષ્ણ નામ સમ કો ન કહે લાજે મન મારું;
‘તે માયું’ આપે પણ દિત અદિત ન વિચારે,
‘કૃષ્ણ નામ વણ માયું’ દે શુભ અશુભ નિચારે.

*

*

*

ઊવટે સિદ્ધાંત કરે છે

માટે લક્ષ વાતની વાત કહું સમ ખાઈ,
રહો કૃષ્ણ આ અવસર નથી મળવો બાઈ.

તેમાં એકંદરે ૭૧ કડીઓ છે. આ કાવ્ય દયારામ કાવ્ય સુધામાં છપાયું છે.

‘ચિંતામૂર્ણિકા’. લક્ષિતમાર્ગમાં ચિંતા એ મહાબાધક છે. જે જીવે ભગવાનનું યરણ લીધું છે તેણે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ. છતાં જીવસ્વભાવ એવો છે કે તે ચિંતાને વશ થઈ જાય છે. દયારામને પોતાને પણ કેટલીક વખત ચિંતાઓ ઘેરી લેતી. તેથી ચિંતાઓનો ચૂરો કરવાને આ કાવ્ય તેમને રહુરેહું. એ કાવ્ય એવું છે કે તેનું બરાબર મનન કરનાર પુરુષ ખરેખર ચિંતારહિત બને છે. એકંદરે ૧૧ કડીઓ તેમાં છે. તેની રચના પ્રમાત રૂમમાં છે. દયારામ કાવ્ય સુધામાં તે પ્રકટ થયું છે.

શ્રી દશમસ્કંધલીલાનુક્રમણિકા. આમાં ભાગવતના બારે સ્કંધની કથાનું ધણીજ દુકાણમાં ક્રમ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત

આખા ભાગવતને દુંક સાર ગુજરાતી પદમાં કવિએ રચ્યું છે. તેમાં કુલે ૧૩૧ પદ છે. આ કાવ્ય દ્વારામ કાવ્યસુધામાં છપાયું છે.

‘કાળજ્ઞાન સારાંશ’. યત્ન માણસને ક્યારે આવીને લેઈ જશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી, પણ કવિ કેટલાંક ચિદ્વેદો ઉપરથી તે વિશેનું મૂલ્ય આ કાવ્યમાં કરે છે. અજ્ઞાન આમાં કવિએ આપેલી ગણતરી પ્રમાણે મરણ હાથમાં આવે છે કે કેમ તે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ તેમ નથી તો પણ આ કાવ્ય રચનાનો કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જો કોઈ પુરુષને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવું હોય તો તેણે શુદ્ધ આચરણવાળા ધર્મને અલગથી નિષ્ઠા પ્રમાણે જીવન ગાળવું અને ભગવાનનું ભજન કરવું. ત્યાં કવિ કહે છે,

દુર્લભં મનુષ્ય દેહ છે આવે કોઈ એક વાર;
તે પામ્યાનો લાભ એ ભગવા નંદકુમાર.
જન્મ્યું તેને મરણ તો ન્યારે ત્યારે યાવ;
પણ તેને ધન્ય જોહનો હરિ ભજતાં દિન જાવ.

આ પ્રમાણેનો બોધ કવિ આ કાવ્યમાં આપે છે આમાં કુલ ૮૨ પદ છે અને તે ‘કાવ્યસુધા’માં પ્રકટ થયું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણજન્મ’. નામના કાવ્યમાં કૃષ્ણના જન્મપ્રસંગનું વર્ણન છે, અને તે ‘ગરબા’ની દ્રશ્ય છે..

‘કુંવરબાહનું મામેરું’. એ ધોળના રાગમાં છે. તેમાં નરસિંહ/ મહેતાની પુત્રીના સીમન્ત પ્રસંગે ભગવાને મામેરું કરી રીતે પૂરું તે વર્ણન છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ અકલ ચરિત્ર ચંદ્રિકા’. એક હિન્દુસ્તાની ભાગવત કાવ્ય દ્વયનાં છે, તેમાં ભગવાનનાં અકલિન ચરિત્રોનું વર્ણન કર્યું છે. ભગવાનનાં ચરિત્રો મનુષ્યથી સમર્થતામાં જાણ તેવાં નથી. તેમની લીલા-

આમાં આપણને ઘણી વખત વિરુદ્ધતા જણાય છે. આથી તે વિરુદ્ધધર્મી-
શ્રવણે. આ વિરુદ્ધધર્મીશ્રવણનાં દર્શનનો આ કાવ્યમાં આપ્યાં છે. આ
કાવ્ય કાવ્યસુધામાં છપાયું છે.

‘રસિકરંજન’. એ રસિકવલ્લભની ‘દમનું’ મોટું શુદ્ધદેત
સિદ્ધાન્તને ચર્ચાતું હિંદુસ્તાની ભાષામાં લખાયેલું કાવ્ય છે. તેમાં એકંદરે
૧૭ પ્રકરણો છે. અનન્યતા, ભગવદ્ભવત્વ, દીનતા, કૃપા, ભગવદ્વિચ્છા,
વગેરે વિષયો એવી રીતે સમગ્રગ્યા છે કે ખરેખર તે રસિક પુરુષના
મનને રંજન કરે તેવું છે. આમાં કુંડલીઓ, મત્તગપદં અને કવિત,
એ મુખ્ય હોય છે.

‘સિદ્ધાન્તસાર’. એ પણ શુદ્ધદેત સિદ્ધાન્તનું કાવ્ય વ્રજભાષામાં
છે. તેમાં એકંદરે ૪૧ પદો છે અને તે કાવ્યમણિમાલા ભાગ પમાં
પ્રકટ થયું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ સ્તવનામૃત’. આ કાવ્ય ૧૭૬ પદનું વ્રજભાષામાં
છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એ જીવનવેદીને મારે અમૃત સમાન કેવી
રીતે છે તે તેમાં જણાવ્યું છે. એ કાવ્યમણિમાલા ભાગ પમાં પ્રસિદ્ધ
થયું છે.

‘શ્રી ભક્તિવિધાન’. આ ગ્રંથ પણ વ્રજભાષામાં છે.
આમાં ભક્તિપોષણની માફક શાઓના દોહનરૂપે ભક્તિતત્ત્વનું વર્ણન
કવિએ કર્યું છે; આમાં કવિના પોતાના કેટલાક અનુભવો આપ્યા છે.
ભક્તિમાર્ગના પુષ્ટિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતાને કવિએ આમાં જણાવેલ છે.
આમાં શરૂથી વસતરામના કથન પ્રમાણે જીજ્ઞાસુ કવિઓની કેટલીક કડીઓ
પેલી ગઈ છે. કુલે ૨૩૧ કડીઓ છે આ ગ્રંથ કાવ્યમણિમાલા
ભા. ૫ માં છપાયો છે.

‘પુષ્ટિ પથ સાર મણિદામ’. એ ‘પુષ્ટિ પથ રહસ્ય’ નામના
કવિના ગુજરાતી ગ્રંથના જેવો ગ્રંથ વ્રજભાષામાં છે આમાં પુષ્ટિમાર્ગીય

બક્તોએ કેવી રીતે વર્તવું તે તથા તે માર્ગમાં સેવાતાં હાકોરંજીનાં સેવ્યસ્વરૂપો, અષ્ટ સખા અને સાત ગાદીઓનાં વર્ણન આપ્યાં છે. પુષ્ટિમાર્ગના ઇતિહાસ માટે આ મન્ય ઉપયુક્ત છે. કાવ્ય મણિમાળા બા. ૫ માં તે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

‘વિજ્ઞાપિવિજ્ઞાસ’માં કવિ પેતાના અપસંધો કદાપિને ભગવાનને પોતામાં દીનનાનો બાવ સ્તુરે માટે જૂઠી જૂઠી રીતે વિજ્ઞાપિ કરે છે. આમાંની કેટલીક ટૂંકો ‘રસિકવજ્રમ’માં પણ આવે છે, એકંદરે ૧૫૧ પદો છે. આ મન્ય કાવ્યમણિમાળા બા. ૫ માં પ્રકટ થયો છે.

‘નામપ્રભાવ બત્રીસી’. દ્વારામના ગુરુએ ‘કવિ કેવલ શ્રીકૃષ્ણકો, કીર્તનદિ હે સાર’ તે લીટી ઉપર એક કાવ્ય લખવાને સૂચવેલું, તેથી તેના ઉપર પોતે ૩૨ કડીઓનું જે કાવ્ય રચ્યું તે આ આ કાવ્ય છે. આખા કૃષ્ણના નામનો પ્રભાવ વર્ણવેલો છે. કાવ્ય મણિમાળાના બા. ૫ માં તે પ્રકટ થયું છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન ચંદ્રિકા’ પણ આવુંજ પ્રમખાવાનું કાવ્ય છે; તેની કુલ ૧૬૬ કડીઓ છે.

‘શ્રી પુષ્ટિ ભક્તરૂપમાસિકા’માં વજ્રમાચાર્યજીના ૮૪ વૈષ્ણવોની નામાવલી આપી છે. આ પદ પ્રમખાવામાં છે. તે કાવ્યમણિમાળા બા. ૫ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવુંજ ‘ભક્તવેલ’ નામનું કાવ્ય કવિએ રચ્યું છે અને તે કાવ્યસંગ્રહમાં ઉપાયું છે.

‘શ્રીહરિભક્તિ ચંદ્રિકા’ એ ભક્તિપોષણ જેવેજ ઉત્તમ મન્ય ગુજરાતી બાળમાં છે. આમાં કવિ ભગવદ્ભક્તના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવે છે; આના આરંભમાં કવિ કહે છે:

હરિમન મીઠરિ રૂપ છે, હન્ટ દાસ વળી મિત્ર;

કાંઈક ક્યુ મલ તેમના, રસનઠ મલ પવિત્ર.

આમાં જુદા જુદા ભક્તોની કથાઓ કુકમાં આપી છે. ૫૪૧ ઉચરે સમગ્દ્ભક્તોનું સેવન કરવાનું કહે છે,

જેને પુરુષોત્તમ કરવા પ્રસન્ન, તે તદીયનું કરે છે ભજન,
'હરિભજને ભક્તો સહુ આવે, ભક્ત ભજન પ્રભુને બહુ ભાવે.

આમાં એકંદરે ૨૩૪ કડીઓ છે આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા'માં
છપાયું હતું; પાછળથી તે કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫માં છપાયું છે.

'હુરિહુર તારતમ્ય'. આ ગ્રન્થ ગદ્યમાં છે. તેમાં હરિ અને
હરના સ્વરૂપનું તારતમ્ય કેવી રીતનું છે તે કવિ જણાવે છે. આ ગ્રન્થ
કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રથમ ગુજરાતીના દીવાળીના
અંકમાં છપાયો હતો અને પાછળથી કાવ્યમણિમાળાના ભાગ ૫માં
છપાયો છે.

'પ્રશ્નોત્તરમાલા'. આ કાવ્ય નથી. પણ પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપે
કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧માં
તથા દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫માં છપાયો છે. આમાં કવિએ
ભક્તમહાત્માની પણ બુદ્ધિને કસે એવા કૃદ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને તેના
ઉત્તરો પણ પોતેજ તેમાં આપ્યા છે.

'પદ્મકનુ વર્ણન'. આ કાવ્ય વર્ણની છ ઋતુઓ ઉપર છે.
પણ તે ઋતુઓ કૃષ્ણની લીલામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે તેમાં
જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને ભક્તના પ્રભુવિરહમાં તે ઋતુઓ તેના મન
ઉપર કેવી અસર કરે છે તેજ આમાં મુખ્ય વિષય છે. કાસીદાસના
ઋતુસંહાર અને અંગ્રેજી કવિ Thomsonના Seasons નામના
કાવ્યોના જેવું આ કાવ્ય છે પણ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે આમાં
કવિ ભક્તની વિરહ દશા તે તે ઋતુઓમાં કેવી હોય છે તે જણાવે છે.
આ કાવ્યની ભાષા બીજાં કાવ્યો કરતાં વધારે શિષ્ટ અને ઉચ્ચ તથા
અલંકારિક છે. આને કવિનું પ્રકૃતિકાવ્ય Nature Poem તરીકે
કહી શકીએ. આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માસિકમાં છપાયું
હતું, પાછળથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં તે છપાયું છે.

‘પ્રયોધબાવની’. આ કાવ્યમાં કવિએ લોકમાં પ્રચલિત, કેટલીક કહેવનોમાંથી પર કહેવનો પસંદ કરીને તે દરેક ઉપર ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિએ એક એક એમ બાવન કુંડળીઆ રચ્યા છે. આ તમામ કુંડળીઆ પ્રયોધાત્મક-ઉપદેશાત્મક છે. માટે આ કાવ્યનું નામ પ્રયોધ-બાવની ‘રાખ્યું’ છે અહિંઆ એક કહેવત ‘પારસમણિને વાટકે બટણ માંગે બીખ’ એની ઉપર કુંડળીઓ કેવી રીતનો રચ્યો છે તે જણાવવાને નીચે પ્રમાણે તેને ઉતારીશું:—

“ પારસમણિને વાટકે, બટણ માંગે બીખ.”
 બટણ માંગે બીખ, નામ ચિંતામણિ હરિનું;
 સંકળ મનોરથ સેજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું.
 તે તણ ફૂટે કંઠિણ, યોગ, તપ, વ્રત, યમ, દીક્ષા;
 ત્યાગી નરનીન તક શુકલ સે હૃદી પરીક્ષા;
 પરીચાન પોના દને શ્રુતિ ન પામ્યો શીખ;

‘ પારસમણિને વાટકે, બટણ માંગે બીખ.’

✓ આવીજ રીતે ‘જતું ન જપ્યું નાગરી, મૂશળ પુંઝમાંપ’, ‘તરસ્યો ખોદે દૂપજળ, પ્રકટ પીએ નહીં મંત્ર’ ‘મરાણુ ‘મોહકમાં કપકાં, હૃદાયચીનો સ્વાદ’ ‘ગાંધડુંજ પક્ષાણીએ, ઉંટ તણી એ રીન’ ‘ડાટા માંગે ખાળમાં, રહે લકાડાં દાર’ ‘લંકા પામ્યો લૂંટવા, મૂશળ આત્મ’ હાય’ વગેરે બાવન કહેવનો લીધી છે. આ કાવ્ય કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩ માં છપાયું છે.

‘મનમતિસંવાદ’. આમાં મન અને મતિ એ બન્ને વચ્ચેનો સંવાદ કવિ રૂપે છે. મનનો સ્વભાવ ચંચળ અને બટકેલ છે તેથી મતિ તેને ભગવાનમાંજ મૂશગૂંચ ઘસાને સમઘડે છે. આ ૧૫ કવિની ઉપદેશાત્મક કવિના છે. તે બન્નેનો સંવાદ એવી સરળ રીતે મુખ્ય છે કે સૌ કોઈ તેને સમજી શકે એમ છે. જેમકે

મન—મન કહે ૬ સુણ સુમતિ, મારે દુઃખ છે મોટું;
 સમજું છું દરિમજન (જ) વડું. વિષયસખ ખોટું.
 પણ નિશ્ચય બનતું નથી, કામ દામ મન ભય;
 કંઈ જવા તદવા બને, કયમ રીઝે 'વજ્રસય ?—મતિ
 કહે, કયમ કરે.

આનો ઉત્તર મતિ આપે છે.

. મતિ—રે મન ! હું સમગ્રી, તું દુઃખીઓ મારે રાય;
 પણ એનો ક્યાં પાર, જન્મ સદુ એમાં જાય.
 હજી તપ્યા નથી ત્રુટતી, ક્યારે ગોવિંદ ગાય;
 'ભાણે બર્ષે' ના નોખિયો, કર આટલે શું દ્રાણ'
 વિચારી જો હૃદે.

આ રીતે એકંદરે ૩૩ કડીઓનો સંવાદ છે આની રચના 'પ્રાહ્લ્યાદ્ય
 ભક્તિ સંવાદ'ના જેવી છે. કવિ આનું નામ 'નાટક' આપે છે. પણ
 નાટ્ય શાસ્ત્રમાં આપેલી નાટકની વ્યાખ્યા પ્રમણે આ નામ બંધમેસતું
 નથી. આ કાવ્ય અખાના 'ચિદ અચિત સંવાદ'ના જેવું છે. આ
 દ્વારામ કાવ્ય મણિમાળા બાગ કમળમાં છપાયું છે.

'પ્રેમરસ ગીતા'. એમાં શ્રીમદ્ ભાગવતના 'બ્રમર ગીત'નો
 અનુવાદ છે. શ્રીકૃષ્ણે મથુરામાં કંસને માર્યા પછી ગોકુળમાં નંદ તથા
 ગોપગોપીઓને સંદેશો મોકલવાને ઉદ્દવને મોકલ્યા હતા; આથી ઉદ્દવ
 ગોકુળ ગયા અને કૃષ્ણુ ત્રિનેના સમાચાર જણાવ્યા. આ સમાચાર
 સાંભળીને યસોદા, નંદ તેમજ ગોપીઓ ઉપર અસર કેવી રીતે થયેલી
 તે આ કાવ્યમાં જણાવ્યું છે. વળી આમાં ગોપીઓ અને ઉદ્દવની વચ્ચે
 થયેલો સંવાદ પણ જાણ્યું મુંદર રીતે વર્ણવ્યો છે. ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના
 વિરહમાં અત્યંત દુઃખમાં દૂખી ગયાં છે, તેથી તેમને કંઈ પણ એવ
 પડતું નથી, કૃષ્ણના પ્રેમને સંભારી સંભારીને તે ખૂબ રડે છે. આથી

ઉદ્ધવ તેમને એવો ઉપદેશ આપે છે કે ભગવાન તો નિરાકાર છે અને સર્વવ્યાપક છે માટે તેમનું યોગથી ધ્યાન કરવું. એમ કરવાથી ગોપી-ઓને યનું વિરહદુઃખ રહેશે નહિ. ગોપીઓ ઉદ્ધવના આ ઉપદેશની અવગણના કરે છે. તેઓ કહે છે 'અમારે સાક્ષર બ્રહ્મનું કામ છે, નિરાકારનું નહિ. માટે અમારે યોગ જોઈતો નથી. અમે તો ભગવાનની પ્રેમ-ભક્તિના માગીએ છીએ'. ઉદ્ધવના રાખેલો ઉત્તર આપતાં ગોપીઓ કહે છે:

‘કાશી જમ્બ તમે જોગ સાધો, હમારે નથી કામનો;
હમારે એક આસંગે છે, અચળ મુદીરસ્થામનો.
હમારું હર સ્નેહભર્યાં ત્યાંહાં, જોગ બિચારો ક્યાંહાં કરે ?
પાદુવાં ખાઈ પ્રેમનાં રે, અધઝાઈને એજે મરે.
નંદનંદન નગદી નાણું, પ્રગટ દૃષ્ટે જોઈયે;
જોગ જગમાં પડવા શીદ, વૃથા તે દિન જોઈયે.
પતિવતાનો નહીં ધરમ, તજિ એક પતિ બીજો ભજે;
કહિયે તે બ્યબિચારિણી રે, બીજો મઢી પ્હેશે તજે.
સત્તા રૂપે જુઓ ઓદવ, તમારે તે સાર છે;
દયાના પ્રભુ પ્રાણુવલ્લભ, હમારે આધાર છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે નિરાકાર બ્રહ્મ ને સત્તારૂપે છે અને સર્વત્ર વ્યાપક છે તે ઉદ્ધવજીને માટે છે, પણ ગોપીઓનું ચિત્ત તો સાક્ષર કૃષ્ણમાં જ જોડાયેલું છે. પ્રેમભક્તિ વગરનું જીવન તે વિષ સમાન છે.

ઝેર સરીખું સ્નેહ પાણે, સ્નેહ તો અમૃત ખરું;
જેહને ને મુખ-ટકયું મનને, પ્રાણુ ત્રયે ન કરે પરું.
પ્રીત દેરી રીત ઓધવ, ધીખતી નવ્ય આવડે;
સદા ને સાચી નિભે. રે, જૂઠી તો દીણી પડે.

આ પંડી સાચી પ્રીત અને જોડી પ્રીત. કેવા પ્રકારની હોય છે તે સમજવતાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે આપે છે:—

ઘડુર મીન એક ઠોરનાં તેને, વારિ તે બહારું સહુ,
પણ સમો આવે પરીક્ષાએ, પ્રીત પ્રીતમાં ફેર બહુ.
જળ વિના ઘડુર પંકમાં રે, પડી રાખે જ્યમ દેહને;
જુઓ મચ્છજળથી વિહરતાં, તજે પ્રાણ ધન્ય એહને.

આમ દૃશ્ય-અપીને પંડી જણાવે છે કે તેવીજ રીતે જ્ઞાની અને ભક્તમાં પણ ફેર છે.

જ્ઞાની પ્રેમી બેમાં એકવ, જોવો અંતર એટલો;
દયાના પ્રભુ પ્રાણવક્ત્ર, જાણે તેહને તેટલો.

ઉદ્ધવ 'યોગ'ની વકીલાત કરે છે, પણ ગોપીઓને તે ક્યંતું મથી. યોગ એ અજ્ઞા જોવો છે તેનાથી શો લાભ? પ્રેમ એ પ્રત્યક્ષ અભિ છે અને યોગ એ પૃથક્કે અભિ છે. એવી રીતે યોગ અને પ્રેમભક્તિનો વિરોધ ત્યાં દેખાડ્યો છે.

અજ્ઞા સરખા જોગને શું, પાથરીએ કે પેઢીએ;
પ્રત્યક્ષ માવક પરહરી શીદ, પથરમાં શીર ફેડીએ.

આ પ્રમાણે ગોપીઓનાં વચનો સાંભળીને કવિ કહે છે, ઉદ્ધવ નિરુત્તર થઈ મથા. અને કહે છે 'શુરુ થયા આત્મા હતા પણ 'શિષ્ય થયા રૂપામા તણા'. આ આત્મા કાવ્યનો દુનયન જાન કરતાં પ્રેમના આધિક્યમાં છે પ્રેમાનંદે પણ આનો આજ વિષય 'બ્રમરગીતા'ના નામથી વર્ણવ્યો છે, પણ દયારામનું આ કાવ્ય પ્રેમાનંદના કાવ્ય કરતાં બારના વર્ણનમાં વધારે સારું છે એમ વાચકને જણાવવા વગર રહેશે નહિ. વળી પ્રેમાનંદના 'બ્રમરગીતા' નામ કરતાં દયારામનું 'પ્રેમરસગીતા' એ નામ વધારે અર્થયુક્ત છે. કારણ કે આ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય 'પ્રેમભક્તિ'જ છે. બ્રમરને સંજોધીને કરવામાં આવેલી ઉક્તિ તે

પ્રાસંગિક છે. આમાં કુલ ૨૧ પદ છે. દરેકમાં રસિકવલ્લભની મારફત શર્યાતની ચાર લીટીઓની એ કડીઓ 'રામગ્રી' સંગમાં અને પંદી દશ લીટીઓની પાંચ કડીઓનો દાળ છે. દયારામ કાવ્યસંગ્રહ તથા કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩માં તે પ્રસિદ્ધ થએલ છે.

‘પ્રેમપરીક્ષા’ નામનું ખીન્નું કાવ્ય પણ આજ વિષયનું છે. તેમાં પણ જ્ઞાન તથા યોગ કરતાં પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે, પ્રેમ એ અનુભવસવેદ છે. તેનું વર્ણન ખીજાના આગળ કરતાં તે સમજ શકે તેમ નથી. જોને તેનો અનુભવ થાય તેજ એ પ્રેમને સમજ શકે. જ્યાં સુધી એ પ્રેમની ગમ ન પડી હોય ત્યાં સુધીજ જ્ઞાન વગેરે ગમે છે.

છે અગમ પંથ સ્નેહનો રે, ઓધવજી નથી દોડો,
ત્યાં ધગી જ્ઞાન ગોડે રે, જોગ પણ છે મીડો.

જેનું ચિત્ત જગતમાં ભમનું હોય તે જ યોગનો આશ્રય લે, પણ જેનું ભગવાનમાં હોય તેને યોગ નકામો છે.

જોગ તો તેને જોધયે રે, જેનું મન જગમાં ભમે,
તે તો અચળ હમાઈ રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.

વળી કહે છે:—

તમારા તો હરિ સખજે રે, અમારા તો એક રથજે;
તમે રીઝો ચાંદરજે રે, અમે રીખૂં ચંદ્ર મજે.

યોગ એટલે ચાંદરજું અને બકિન એટલે ચંદ્ર; એ રીને આમાં પણ ‘પ્રેમરખીના’ની મારફત વિરોધ દેખાડીને બકિનની ઉત્તમતા જણાવી છે.

‘રસિયાજીના મહિના’માં વર્ણના તેર માસમાં ભક્તનું ઇવન કેવી રીતે ભગવાનગુણમાં વળીત થવું જોઈએ તે એમાં જણાવ્યું છે. આ કાવ્ય ‘મરગી’ના ૩૫માં છે અને તે યગીજ પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે. આવીજ રીતનું ‘વદાધાજીના મહિના’નું કાવ્ય છે.

‘દાણુઆતુરી’માં વૃંદાવનના ધાટમાં કૃષ્ણ ઉભા રહીને જે જે ગોપીઓ મહી વેચવાને મથુરા જતાં હતાં તેમને પોતે રાજાને તેમની પાસે કેવી રીતે દાણુ લેતા હતા તે વિષય વર્ણવ્યો છે. એ ગરબાના રૂપમાં છે. એકંદરે તેમાં ૬૪ કડીઓ છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવું એક ‘બાળલીલા’ નામનું કાવ્ય છે, તેમાં કૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન છે.

‘ભીરાંગાદર્શ ચરિત્ર’. એ ‘કુંવરબાઈના મામેરા’ જેવું કાવ્ય છે, અને તેમાં ભીરાંગાદર્શના જીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ધણું જ કીર્તિ છે.

‘ભકિતવેલ’, ‘ચોરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ’ તથા ‘વક્ત્રભનો પરિવાર’ એ પણ ઐતિહાસિક કાવ્યો છે. તેમાં ભકિતમાર્ગના મહાન ભક્તો, પુષ્ટિમાર્ગના ૮૪ વૈષ્ણવો તથા વક્ત્રભાચાર્યના વંશજોના ઉલ્લેખો કર્યા છે.

‘પંદરતિથિ’ એ નામનાં બે કાવ્યો છે. એક દયારામ કાવ્ય-સંગ્રહના પૃ. ૧૩૩ ઉપર અને બીજું પૃ ૧૫૭ ઉપર છપાયું છે. બન્ને ગરબાઓ છે, પણ પૃ ૧૩૩ ઉપરનું કાવ્ય ઉદ્ભવને ઉદ્દેશીને ગોપીઓની ઉક્તિના રૂપે છે. પૃ ૧૫૦ ઉપરનું કાવ્ય ભ્રમરને ઉદ્દેશીને છે. પ્રથમનો વિષય, પ્રેમની યોગ કરતાં અધિકતા છે, બીજાનો વિષય કેવલ પ્રેમભક્તિ છે. પ્રથમમાં સયોગદશાના પ્રેમનું સંજારણું છે બીજામાં વિરહાગ્રધાના ઉદ્ગારો છે.

રાધા વિષેનાં કાવ્યોમાં ‘રાધાજનો વિવાહખેલ’, ‘રાધિકાનાં વખાણ’ અને ‘રાધિકાનું સ્વપ્ન’ એ મુખ્ય છે. એ પ્રસંગના વિષયો ભાગવતને અનુસરીને નથી, પણ અન્ય પુરાણ તથા બીજાં પ્રાકૃત સાહિત્યને અનુસરીને છે. ‘રાધિકાનાં વખાણ’માં રાધાના પ્રત્યેક અંગના સૌંદર્યનું વર્ણન કરે છે: એ વર્ણન પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં દમયન્તીનાં વર્ણન

સાચે કંઈક અંશે મળતું આવે છે. પણ દયાસમનું આ વર્ણન તદન સ્વતંત્ર છે. આ બધાં કાવ્યસંગ્રહમાં છાયામાં છે.

‘ચેતવણી અને ચાતુરીના ગરબો ?’ એમાં ભરતે વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેના ચિન્તાર આપ્યો છે. આ જાનેમાં કવિએ ભક્તની નીતિનેજ વર્ણવી છે. સામાન્ય કવિએ જેમ છાયામાં અને ચોપાઈમાં નીતિ જિનેસ પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે તેમ આ કવિએ ‘પદ’ અને ‘ગરબી’માં નીતિ વિષે પોતાના વિચાર આમાં જણાવ્યા છે. ‘ચેતવણી’માં કવિ મનુષ્યને ચેતવે છે કે આ સંસાર મિથ્યા છે અને આ છાંદશીનો ભરોસો નથી માટે મનુષ્યે પારમૌકિક જીવનની તૈયારી વેગાસર કરી લેવી જોઈએ. મનુષ્યજન્મ ધારણ કરીને જો હરિના સુખ ના માંધા અગર સેવા ન કરી તો ને પુરુષનું જીવન બ્યર્થ ગયું છે. બકિત વગર માણસને લક્ષ્યોપાસીના ફેરામાં ફરવું પડશે માટે તેમાંથી જયવાને તેણે ભગવાનની ભકિત કરવી એવી ચેતવણી તેમાં આપે છે ‘ચાતુરીના ગરબ’માં માણસે દુનિયામાં કેવી ચતુરાઈથી રહેવું તે જણાવે છે. ભગવાનના ભક્તોએ સસારના વ્યવહારમાં પણ સાચા રહેવું જોઈએ, નહિ તો દુનિયાના લોકો તેમને અંધારા નહિ દે. માટે તેમણે પોતાનું જીવન અમુક નીતિના સિદ્ધાન્તોથી નિયમિત કરવું જોઈએ. તે માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાંક નીતિનાં સૂત્રો કવિ તેમાં રજુ કરે છે:—

સાહસ કમં ન કરીયે કવપિ ડરીયે હરિ જમને મારેશ;
ઉતરેનું જાળ મોતીનું ન ચડે, વળતું કોટી પ્રકરે
રીતે ચાલનાં દુઃખ પડે તો, ભય સુખ અતીતે કુકુળ;
બેસી નાવ યુગે નહીં કહેવન, તરી ઉતરો તોડે શુકું.

*

*

*

આપ વખાણ અવરની નિંદા, પર પનીનું દાસવશ;
અતિ બાજણ કડુ જમ અધારે, મ્હેલપણનો નાશ.

મુખ આવે છકી નવ જમએ, દુઃખ આવે ન ડરીયેશ;
આપણી અધિકાને જોઈને, ગરવ કોશને હરિયે.

* * *
લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખશ;
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ મળે સદુ ખાખ.

* * *
સામાને શોભા આપેશી, આપણે શોભા આવેશ;
પતિસુખ શોભા સ્ત્રીને કરે જોમ, સ્ત્રીને પતિ દરશાવે.
જે કરતાં પરિણામે હાનિ તે કારજ ના કરવુંશ.
આપણી પોંચ પ્રમાણે સમજો, સમજી ડગડુ બરવું.
જેથી પ્રીત વધ્યાની ધ્વજ, તે વર ત્રણથી ડરીયેશ;
વિવાહધન વેહેવાર પરેક્ષે, વામા વાત ના ફરિયે.

* * *
મોટા સાથે નવ બગાડવું નીચ બલાઈ ન સારીશ;
નૃપ યોગીનો નહીં આસજો, ક્ષણમાં કરે ખુવારી.

આ પ્રમાણે એકંદરે પદ નીતિનાં સૂત્રો આ કાવ્યમાં આપ્યાં છે.

‘મનપ્રબોધ’ પદ્ય આજ પ્રકારનું ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે. તેમાં
મૂળાક્ષરના તમામ વર્ણોને એક પછી એક લીધા છે અને દરેકના ઉપર
એક એક કહી ચોટી છે. જેમકે,

અમ્મા મોટાથી મોટું નાણું રે, કળિમાં શ્રી કૃષ્ણનું નામ;
સાધન સરવેતણું એ સિરોમણિ રે, અમ્મવિના મળે ધનસ્વામ.
ચપ્પા પત્તે પ્રવલ્લે નાણજો રે, તમે દુષ્ટ સંગથી દૂર;
બાવ બર્કિન હરિ બહ્લાવશે રે, ક્ષણમાં ચપ્પી કરશે ચૂર.
રરરા રસિક સિરોમણિ સ્યામશું રે, તુંને લાગે જો સાચો રંગ;
સેહેજે સર્વ સુખ આવી મળે રે, હર દુઃખ સર્વ યાવ ભંગ.

આ કાવ્ય કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયું છે.

‘હનુમાન ગરુડ સંવાદ’ની લાવણીમાં મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણની એકતા દેખાડવામાં આવી છે. હનુમાન એ રામદૂત છે અને ગરુડ એ વિષ્ણુનું વાહન છે. શ્રીકૃષ્ણની હારિકાના બાગમાં ગરુડ યોડી કરતો હતો, ત્યાં હનુમાનજી તેને મળ્યા અને ને બાગનાં ફળ બગાડવા લાગ્યા; આથી ગરુડ તેમની ઉપર ક્રોધે બરાબો અને વાડીમાંથી બહાર નીકળવાને કહ્યું. પણ હનુમાને માન્યું નહિ બલ્કે એકમીલ સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. ગરુડ કહે છે, ‘અહ્યા હનુમાન! તારા તો ત્રણ ગાંધે છે છતાં તારી મા કુંવારી કહેવાય છે. શા માટે તું આટલું બધું મારી સામે બોલે છે?’ ત્યારે હનુમાને કહ્યું, ‘તું શેકપની ઠાસીનો છોકરો, તારો બાપ ગિયારો પાંચજો છે. તારે કંઈ પણ ઠેકાણું નથી તેથી સરખનો સારથિ થઈને આમનેમ બટક્યા કરે છે. વળી તું તારા ઓરમાન બાઇને પણ મારે છે! તો શા માટે તું આટલો બધો મારા સામે બકવાટ કરે છે?’ આ પછી તેઓ બંને રામ અને કૃષ્ણનાં દ્વંદ્વો દેખાડે છે. પણ છેવટે રામ અને કૃષ્ણ એકજ છે એવો સિદ્ધાંત કવિ દેખાડે છે.

‘સતસૈયા’. એ મોટું ત્રજભાગમાં રચેલું કાવ્ય છે. તેમાં એકંદરે ૭૩૧ દ્વંદ્વો છે. આ કાવ્ય તથા તેના ઉપરની દીક્ષા કવિ નર્મદે કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૨માં છપાવ્યાં છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ કાવ્ય ઉપરની દીક્ષા પણ કવિએ પોતેજ રચેલી છે. આ ‘સતસૈયા’ જન્મ અને વિહારીના ‘સતસૈયા’ જેવું છે. આ અન્ય વિશે એવો ઇતિહાસ છે કે આગીકદેવપુરના દરબારમાં કોઈ ચારણે ગિહારી સતસૈયામાંનો એક દોહરો ગાયો તે જ વખતે બીજા એક મોણસે દવાગમના સતસૈયામાંનો ગાયો. પછી દરબારે પૂછ્યું, આ બેમાંથી કયો દોહરો વધારે સારો છે? ચારણે જવાબ આપ્યો, મહાનાજી! બંને દોહરા સરખા છે. ત્યારે દરબારે કહ્યું, તમારું કહેવું ખરું છે, પણ દવાગમના સતસૈયા ચઢી જાય; કારણ કે વિહારીએ લૌકિક શુંગર ગાયો છે અને દવાગમે અલૌકિક શુંગર ગાયો છે (જુઓ રા. મોદીકૃત ‘દવાગમ’). ‘સતસૈયા’ અન્ય દીક્ષા વગર

એમને એમ સમજાય તેવો નથી. પણ કવિની પોતાની રચેલી ટીકાથી તે સુગમ થઈ શકે છે. 'સનસિંધા'ના એક એક દોહરામાં જ્ઞાન અને ભક્તિરસ ઉભરાય છે, કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસ અને નાયિકાના જુદા જુદા બેદો સમજવામાં પણ આ કાવ્ય ધણું ઉપયુક્ત થાય એમ છે. ખંડિતા નાયિકા, પ્રેમિનિભાતુંકા, ક્રિયાવિદિગ્ધા, વાક્યવિદિગ્ધા, ખંડિતાવિદિગ્ધા, સ્વપદ્ધતિકા, અનુમયા, ખંડિત અધિરા, ખંડિત ધીરા, ખંડિતાધીરાધીરા કલ્પકાંતરિતા, ત્રિકાંડિના, રૂપગવિંતા, કૃષ્ણાભિમારિકા, ચોત્સનાભિસારિકા, શાતઅશાત યેવના, દિવાભિસારિકા, સ્વાધીનપતિકા, સ્વકીયા, મુગ્ધા, વાસકસન્નિવિપ્રલખ્યા આગમપતિકા લક્ષિના, પ્રેમગવિંતા; મુદિતા, માનવની, ઇસાદિ નાયિકાના પ્રકારોનાં વર્ણન વાંચનાં કવિની કાવ્યશક્તિ માટે આપણામાં ઉગ્રો અભિપ્રાય થાય છે, તેમજ અન્તે શબ્દાલંકાર તથા ચિત્રાલંકારના બેદો જેવા કે ગોસુત્રગતિ, અશ્વગતિ, કપાટબંધ, ધનુષ્યબંધ, કમળબંધ, હારબંધ, તથા છત્રબંધ તેમજ—

નૈ નૈ નૈ ની નૈ નૈ નૈ નૈ નાં નાં ન ન નૂ ન

ના ના ના ને ના નુ ના, ના ન ન નૃ નૃ નૂ ન

જેવાં એકાક્ષર, દ્વાક્ષર, તેમજ પ્રલક્ષરાર્થ, પ્રતિપદાક્ષર, તથા પ્રશ્નોત્તર અને ગત્યાગત વર્ણનો દ્વારોએ કવિનું અનુપમ કાવ્યશાસ્ત્રનું જણાય છે. આખા ગ્રંથમાં પ્રેમવર્ણન, રૂપવર્ણન, સંગવર્ણન ભક્તિપ્રકરણ, વાદ-પ્રકરણ નામમાહાત્મ્ય, આશ્રય, વિવેકશિક્ષા, પ્રસ્તાવ પ્રકરણ તથા કઠિણાર્થ પ્રકરણ છે, આખું કાવ્ય જાણે કાવ્યશાસ્ત્રોની પરિભાષાને સમજાવવાને ઉદ્દેશરણ રૂપે લખ્યું ન હોય એમ પણ સમજાય છે.

આરુઝ બીજું વ્રજ ભાષાનું કાવ્ય 'વસ્તુજ્ઞેલીપિકા' છે. તેમાં એકથી શરૂ કરીને ૧૦૮ ના આંક સુધીની સંખ્યાને લેઈને તે તે સંખ્યાની વસ્તુઓના પ્રસિદ્ધ સમૂહને આમાં વર્ણવ્યો છે. કાવ્યાત્મક શબ્દકોષ જેવો આ ગ્રંથ છે. સવન ૧૮૭૪ માં તે ગ્રંથ રચ્યો હતો. આ ગ્રંથ કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયો છે.

‘સારાવલિ’. એ શ્રીમદ્ ભાગવતાનુક્રમણિકા જેવો ગુજરાતી ગ્રંથ છે. તે ગ્રંથ ગુરુની આદ્યથી કવિએ રચ્યો હતો. કૃષ્ણનું ચરિત્ર તેમાં રસિક રીતે વર્ણવામાં આવ્યું છે. ચરિત્રને અન્તે કૃષ્ણ અને રુકિમણીની વાર્તાગાથનો પ્રસંગ તેમાં યોગ્ય છે. નીચેની લીટીઓમાં યમુનાની સપ્તકુંજનાં બેઠેલા કૃષ્ણને એક સખીએ કહેતાં વાક્યો છે. તે કેટલાં રસિક છે તે વાચકો પોતાની મેળે સમજી લેશે:—

પ્રદાવન કૂદ્યું નંદનવન સધન કુંજ ખાડુ ખાત;
હરિ પ્રતીત સુકુસિત દુમપક્ષવ, મુખરિત મધુકર પાત.
રથગરથળ દિગ્ગજર ધુનિ સંભળાયે, મધુર ભૃંગ ગુંગર;
જાણે મનમથ મગી કુસુમાકર, ફૂલી, કરે નિહાર.
સર્વરૂપ ગુણ હમને દર્શાવા, રમર વસંત મળી આવ્યા;
મધુર માધુરી સુકુસિત પદ્મવ, હેણે મન મનાવ્યાં.
ગોવર્ધનનાં શિખર સુભગપર, ફૂલ્યા કુસુમ પશાણ;
સદૃશ સુરત સુખ દે સંજોગીને, વિરહીને કરે ઉદાસ.

આવાં આવાં અનેક રસિકવર્ણનો તેમાં છે.

કીશાનાં પણ કવિએ કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે: જેમકે ‘પત્રકીશા’ ‘કમળકીશા’ ‘રૂપકીશા’ અને ‘મુરલીકીશા’. કાશીવનાગના રહેઠાણુ યમુનાના કિનારોથી કમળ લાવવાની આદ્ય નંદને કંસ તરફથી કરવામાં આવી હતી, તેથી કૃષ્ણ તે લેવાને જાવ. તે પ્રસંગનું કાવ્ય તે ‘કમળકીશા’ છે. નરસિંહ અને પ્રેમાનંદના ‘નાગદમણુ’ જેતુંજ એ મનોહર કાવ્ય છે. રૂપકીશામાં કૃષ્ણનાં અનેક રૂપો જોઈને રાધા આશ્ચર્યથી ચકિત થાય છે અને કૃષ્ણનું ખરું રૂપ જુએ તે જાણવાને લલિતાદેવ કેટલીક યુક્તિઓ કરે છે. પણ તે તમામમાં નિષ્ફળતા મળે છે એ વિષય આપણામાં આવ્યો છે. ‘મુરલીકીશા’ માં રાધા તથા ગોપિકાઓ કૃષ્ણના અપરાધનું પાત કરતી મુરલીની ધ્વનિ કરે છે; અને ઉંચે મુરલી ઉપર વેર લેવાને આખા વાંસના વનને તેઓ બાળી મૂકે

છે એ પ્રસંગ કવિની કલ્પનાએ ઉપજતી કાઠપો છે. આમાં સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું અભેદ્ય વર્ણન આપ્યું છે.

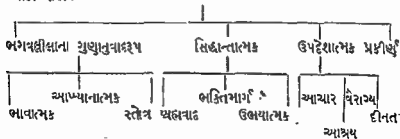
આ ઉપરાંત બીજાં અસંખ્ય ખંડો અને ગરબીઓ કવિએ રચેલાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક 'કાન્તસંમદ', 'કાન્તસુધા' તથા 'કાન્તમણિમાળા'ના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છપાયાં છે. આ બધાં કાવ્યો ઉપર દષ્ટિ નાખનાં કવિનું કાવ્યસાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવશે.

*

*

*

આ તમામ કાવ્યોમાં એક જ વસ્તુ અને તે કૃષ્ણભક્તિ. કૃષ્ણ-ભક્તિ એ જ દયારામની કવિતાનો આદ્યમા. તેને જો દૂર કરવામાં આવે તો તે કવિના રસશૂન્ય થઈ જાય. કવિના લખતી તે તેમનું જીવન જોવાનું પણ પોતાના સ્વેચ્છ પરમાત્મા કૃષ્ણનું ગુણગાન કરવું તેમ તેમનું ધ્યેય હતું. આ કાવ્ય માટે તેમણે કવિતાને સાધનરૂપ બનાવી હતી. છતાં કૃષ્ણભક્તિને મુખ્ય રાખીને તેમની કવિતા અનેકરૂપે પ્રકાશી હતી. આથી તેમની કવિતાનાં અનેક રૂપો હતાં. અનેક રામરાગણીઓ અને છંદોથી તેમણે તે વિભૂષિત કર્યાં હતાં. આ તમામ કાવ્યોનું જો આપણે વિષય પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરીએ તો નીચે પ્રમાણે તેના મુખ્ય ભેદો પાડી શકાય:—

ભગવદ્ગીતાના ગુણગુનાદરૂપ ભાવાત્મક વિભાગમાં દયારામની શૃંગારની ગરબીઓ, કમળગીતા, દાણગીતા, રાસગીતા, મુરલીગીતા, પત્રગીતા અને રૂપગીતા વગેરે કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં 'રુકિમણી

વિવાહ, 'સત્યભામા વિવાહ', રૂકિમણીનું સીમન્ત, નામગતિવિવાહ, અમ્ભમિશાપ્પાન વગેરે આવે છે. અને સ્તોત્રાત્મકમાં શ્રીનાયક, શ્રીપ્રમુનાયક, સેવચારી વગેરેનાં ધોણ તથા ગરબીનો સમાવેશ થાય છે.

સિદ્ધાન્તાત્મક કવિતાના અલ્પગ્રંથમાં 'શુદ્ધાદૈત પ્રતિપાદન' અને 'માયામનખંડન' આવે છે. ભક્તિમાર્ગના વિભાગમાં 'ભક્તિવિધાન' તથા 'હુરિભક્તિયદ્રિકા'નો સમાવેશ થાય છે અને ઉભયાત્મકમાં 'રસિક-વશ્તજ', 'રસિકરંગન', 'સિદ્ધાન્તસાર', 'ભક્તિપોષણ', 'સંપ્રદાયમાર' વગેરે આવે છે.

ત્રીગ ઉપદેશાત્મક કવિતાના આશ્રિય વિભાગમાં, 'ચેતવણી', 'ચાતુરીનો ગરબો' અને મનપ્રભોધ આવે છે. વૈરાગ્યના વિભાગમાં 'કાળદાનસારાંશ', 'મનોભાતિસંવાદ' તથા 'પ્રભોધબાવની' આવે છે, અને દીનતા વિભાગમાં 'ભક્તિ' અને રસજ્યોતિનાં પદો આવે છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમાં 'સતસૈયા', 'સારાવલી', 'વસ્તુદંદીપિકા' વગેરે મુકી શકાય.

આ ઉપરાંત 'પિંગળસાર', 'તાલમાળા', 'રુગમાળા' પણ લખ્યાં છે. તેમનો સમાવેશ પ્રકીર્ણમાં કરી શકાય. હુંકમાં કવિએ સાહિત્યનાં તમામ અંગોદ્ધાર પોતાની કાવ્યસમૃદ્ધિને બદલાવી છે.

આ બધાં કાવ્યો જોતાં એમ જણાય છે કે કવિએ અનેકવિધ કાવ્યો લખવામાં નરસિંહ, અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળની શક્તિ મેળવી છે. પદો અને ગરબીઓ લખવામાં નરસિંહની, આખ્યાનો રચવામાં પ્રેમાનંદની અને તત્ત્વગાનનાં વિષય ઉપર લખવામાં તે અખાની સરખામણીમાં આવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે તે કવિઓ કરતાં પણ તેની કવિતા અધિક ખીચે છે.

Imp

રસિકવલ્લભ ગ્રંથની મીમાંસા

હવે આપણે 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથમાં દયારામભાઈએ જે વિષયોનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે તે તરફ વળીએ, અને તેમાંના એક એક વિષયને હુંકાણથી અવમોહીએ, દયારામભાઈ 'શુદ્ધાદૈત' મતને માનતા હતા તે આગળ આપણે કહી દીધું છે, અને તે શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાંતોનેજ આમાં જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ ચર્ચેલા છે. તે હુંકમાં સમજવાને આ ગ્રંથ ધણેજ ઉપયુક્ત થઈ પડે એમ છે.

રસિકવલ્લભ ગ્રંથનું પ્રયોજન ગ્રંથના પ્રારંભમાં કવિ જણાવે છે.

ગ્રંથપ્રયોજન

આ ગ્રંથ રચના કરે છું. ગુરુશિષ્ય સંવાદે કરી;
જેમાં ખંડન માયાવાદ શુદ્ધાદૈત પ્રતિપાદન ભરી.

માયાવાદ અને બ્રહ્મવાદ એમ બે મોટા વાદો વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાન પરંપરે છે. કેટલાકે 'બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ મિથ્યા' એમ માને છે. તેઓ માયાવાદીના નામથી ઓળખાય છે. બીજાઓ બ્રહ્મ સત્ય તેમ તેનું રચેલું જગત્ પણ સત્ય એમ માને છે. તેઓ બ્રહ્મવાદીઓ કહેવાય છે. માયાવાદીઓ જગત્ને માયાની કૃતિ કહે છે બ્રહ્મવાદીઓ તેને પણ બ્રહ્મની કૃતિ કહે છે. માયાવાદના પ્રધાન પક્ષકાર શંકરાચાર્ય છે. તેમનું વેદાન્ત સામાન્ય રીતે 'કેવલાદૈત' અગર 'માયાવાદ'ના નામથી ઓળખાય છે. બ્રહ્મવાદીઓમાં સમાનુજ, શ્રીવલ્લભાચાર્ય વગેરે છે. તેમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય 'શુદ્ધાદૈત'થીજ બ્રહ્મ તથા જગત્ તેમ જીવોનો સળધ દર્શાવે છે કવિ પોને ભક્તિસંપ્રદાયના એક ભક્ત હોવાથી, અને ભક્તિસંપ્રદાયમાં

અકલિતા હૃદય પૂર્વે ધક્કાના જે માહાત્મ્ય જ્ઞાનની જરૂર છે તે માટે શુદ્ધાદ્વૈતીય જ્ઞાનનીજ આવશ્યકતા હોવી જોઈએ, તેથી અને આ જ્ઞાન થવાને માટે તેના વિગ્રહી જ્ઞાનની વિચારસરણીનો પણ નિરાસ થવાની જરૂર હોવાથી, પ્રથમ પ્રતિજ્ઞામાં માણવાનો નિરાસ કરીને પછી-શુદ્ધાદ્વૈતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા આ પ્રયત્નમાં પોતે કરશે એમ જણાવે છે. ખંડન અને મંડનની પદ્ધતિ પરંપૂર્વથી ચાલતી આવેલી છે. આ દેશના વિદ્વાનો તથા પંડિતોની તે વાદ્યેલી છે; તેનું અનુકરણ ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીઓજ કરતા નથી પણ કવિઓએ પણ કવચિત્ વાદપ્રધાન પ્રયોગમાં ક્યું છે, આથી તેને અનુસરીને કવિ અહિં આ પ્રથમ માણવાનું ખંડન કરે છે અને પછી પોતે જે મતને માને છે તે શુદ્ધાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે. આમ કરવાનું કારણ શું ? તેના ઉત્તરમાં પ્રથમ ગૌણ કારણ આપે છે:—

જે યદી સદુ સદેહ દ્વે, સિદ્ધાંત સુષો ભાસે

પરે પ્રતીતિ પર્વતપ્રાપ્તે નિષ્પે ભ્રમણ્ય બ્રાંતિ નાસે.

‘સદેહ નિરૂપિતિ’ એ તેનું ગૌણ કારણ ભગવદ્ગીતામાં નિર્મિત જ્ઞાનેજ ખરું જ્ઞાન જણાવ્યું છે. જે જ્ઞાનમાં થોડીચણી પણ શંકા રહી જાય તો તે વિચારને ટકવા દેતી નથી. જેમ કોઈ સુંદર વેશીમાં એક નાનકડું છવડું ભરાયું હોય તો તે જેમ આખી વેશીના સરવને ચૂંતી લે છે અને તેનાં પર્ણાંકુશને ખાઈ જાય છે, તેમ થોડો પણ સંશય જ્ઞાનરૂપી વેશીને કાતરી ખાઈ જાય છે, જ્ઞાનને નિરાસ દેવારી દે છે એટલુંજ નહિ પણ જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ કરે છે. માટે તે જ્ઞાનની દૃઢતા સાર તેમાં થોડાપણે પણ સંશય રહી ન જાય તેવી રીતે તે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. ગીતામાં સંશયાત્મા વિનશ્યતિ એમ જે કહ્યું છે તે પણ વચાર્થ છે. તેથી અહિં આ જ્ઞાનનું પ્રથમ ફળ સદેહનિરૂપિતિ જણાવે છે. આ સદેહનિરૂપિતિ જે વિષયનું જ્ઞાન છંદાસ મેગવચને આપણો હોય તેમાં તેને વિશ્વાસ બેસે છે અને તેનાં તેનું ચિત્ત દૃઢ થઈ જાય છે; જેમ પર્વત પોતાની પાસે દેવ અને તેને બોલને કોઈ અજ્ઞાન કરે કે

જાતના આ વાતના સંપ્રદાયને મુજબ નમો. હાજર ને ધ્યાન રાખી
 મનિ ની પ્રેરણે અને તેને મુજબ નામના આપવાને એનો મન
 ને તેને તો નામની જોડે પણ હાજર મનિ નું નામ છે.
 હું જે પર્વતનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છું છું તે આ રહ્યો. અર્થાત્ પર્વતને
 દૃષ્ટિ સમક્ષ જોઈને પછી પર્વત ત્રિષેનું તેનું જ્ઞાન જોવું દૃઢ થાય છે તેનું
 પર્વતને જ્યાં સુધી જોયો ન હોય ત્યાં સુધી થતું નથી. પર્વતને
 નજરે જોતાં પહેલાંનું પર્વત ત્રિષેનું જ્ઞાન નિશ્ચિત નથી તેને ચક્રિત
 થવાનો સંભવ વધારે હોય છે. ત્યાં સુધી તે પરાક્ષ જ્ઞાન હતું. પણ હવે
 તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને પરાક્ષ જ્ઞાન એમ જ્ઞાનનાં બે
 પૂરક અંગો છે. એક બીજા વગર નકામું છે. બે પગથી જ માણસ ગતિ
 કરી શકે છે, એકના અભાવે માણસ પાંગળો મથાય છે. તેમ પ્રત્યક્ષ
 જ્ઞાન અને પરાક્ષ જ્ઞાન ઉભયની જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા માટે જરૂર છે.
 કેવલ પરાક્ષ જ્ઞાન કવચિત્ ભૂલાવામાં. નાખનાઈ છે : માટે પ્રત્યક્ષથી
 તેને વધારે નિશ્ચયનીય બનાવવાની જરૂર છે. આથી કવિ આ મંથદ્વાર
 અનેક દાખલાઓથી પ્રસન્ન જ્ઞાન પણ પોતે કરાવવા માગે છે. અર્થાત્
 આખા જ્ઞાનના વિષયને દસ્તામણકરૂ કરવા ઇચ્છે છે. પણ શું કવિનો
 પ્રયાસ ફક્ત સદેહનિવૃત્તિ માટે છે? ના, સદેહનિવૃત્તિ તે તો ગૌણુદ્દેશ
 છે; મુખ્ય દેશ તો પ્રભુની બક્તિ છે. જ્ઞાનનું અંતિમ લક્ષ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ
 છે. કેવળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તે તો પ્રભુ માટેના જ્ઞાનને દૃઢ બનાવવા માટે
 છે. તર્કવિતર્કો તથા બીજાઓની શંકાઓથી તેનું રક્ષણ કરવા માટે છે.
 બાકી તે રીતે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનનો ખરો હેતુ તો તેને જીવનમાં
 આચરીને પ્રભુનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા માટે છે. એ જ્ઞાનને એ દિશામાં
 ન વાળવામાં આવે ત્યાં સુધી એ જ્ઞાનનું કશું પણ મૂલ્ય નથી. શ્રી
 વિકૃત્તેશ અણુભાષ્યમાં જ્ઞાનના સાધ્ય અને સિદ્ધ એવા બે ભેદો દર્શાવે
 છે. સાધ્યજ્ઞાન સામાન્ય જાણમાં 'જ્ઞાન' નામથી વ્યવહરાય છે અને
 સિદ્ધજ્ઞાન તે અનુભવના નામથી ઓળખાય છે. જ્ઞાન અને અનુભવ એ બે
 આત્માની પાખા છે. તે બે પાંખોની સહાયથી આત્મપક્ષી સ્વભાષામાં ઉડી
 શકે છે. અનુભવ એટલે ભગવદ્દર્શન. તે માટે ભક્તિની જરૂર છે. આ
 * ભક્તિ અને તરફાર પ્રભુપ્રાપ્તિ એ જ્ઞાનનું પૂરક ફળ છે. સાફર જણ
 છે તેમ કહેવાથી સાફરનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થતું નથી, તે માટે તો તેને

મેઢામાં મૂકી જોઈએ અને તેનો આરવાદ થેવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે
- મગવાનું હાંન, તેજ જાનનું ખડું સ્વરૂપ છે તે સ્થિતિ સુધી જો
ચાન પહોંચે નહિ તો ત્યાંમુધી તેનું કશું પણ મૂલ્ય કરિને નથી. મારે
આ અંચમાં તેમનો મુખ્ય પ્રવાસ આ ફળસિદ્ધિ મારે છે. તેથી તેઓ
જણાવે છે કે:—

હોય પ્રકટ બકિત પ્રેમ, શ્રીગિરિધર વસે ઉરમાંહ;

નિજ કરી કરુણાદૃષ્ટિ બાળે, સદગ્ધ જાણે આંહ.

બકિત-પ્રેમભક્તિનો ઉદય થાય અને શ્રીગિરિધર ભગવાન હૃદયમાં
ખિસાળે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, અને ભગવાન બકિતને પોતાનો
કઠીને તેના ઉપર કરુણાની મીઠી અમીમય દૃષ્ટિ નાખે, અને તેનો હાથ
ગ્રાસીને તેને નિર્મયના પદ આપે. આ ફળસિદ્ધિ કેમ થાય તે પણ
આ અંચદ્વારા કવિ જણાવવા છૂટે છે. વળી વિશેષમાં બીજા પણ
શુદ્ધાદિતના સિદ્ધાંતો જેવા કે ઘટાની સાક્ષરતા તથા જગત્કર્તૃત્વ,
તેમજ પદ્મ અને જગ વચ્ચે સેચ અને સંવક્તો સંબધ તેમજ તેમની
જિન્નતા વગેરેનું કથન આ અંચમાં પોતે કરનાર છે, એ નીચેની પંક્તિ-
ઓમાં જણાવે છે—

એવું કથન હું કરું છું શ્રીપુણ પ્રતાપ;

સ્થાપન સમુચ્ચ સાક્ષરુ^(મ) હરિ વિધક્તા આપ.

ઉનિતધર્મ સેવા સ્વામીનો પ્રકૃતિ નહિ કો કાગ;

ધર્માદિ વર્ણને કરીશ સરલ જેમ સમજે બાળ.

જે લોક શુદ્ધાદિત સિદ્ધાંતો અંચદ્વારા મહણ કરી શકતા નથી
તેઓને મારેજ તેનું કથન સરળતાથી આમાં આપવામાં આવેલ છે. બીજી
સંસ્કૃતમાં તે વિષય ઉપર થાનકુબાચાર્ય તથા તેમના પુત્ર શ્રીવિદુસેશ તથા
તેમના વંશજોમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી તથા શ્રીહરિરાયજી વગેરેએ ધણા અંધો
રખ્યા છે; પણ તે સામાન્ય વર્મથી સમજી શકાય તેમ નથી મારે
પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતથી અનખિત વચની ખાતર સરળ શેષીમાં તે
સિદ્ધાંતો રજુ કરવાને પણ આ અંચની રચના કરી છે.

‘રસિકવલ્લભ’ સંજ્ઞાનો અર્થ.

‘રસિકવલ્લભ’ એમ આ અંથનું જે નામ આપ્યું છે તેનો પણ ખુલાસો અંથના અંતમાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કર્યો છે—

“રસિકવલ્લભ” આ શુભ અંથજી, વર્ણન કીધાં પુષ્ટિપંથજી;
પૂર્ણ કરાવ્યો ગુરુ જોવિંદજી, દૈવીજન દેવા આનંદજી.

(૧) રસિકજનને વલ્લભ લાગેજી, સઘળા સંસય સુણતાં ભાગેજી;
કલ્યા પ્રમાણે આચરણ કરશેજી, તે ^(૧) પ્રજાવલ્લભ પ્રભુને વરશેજી.”

તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા સામાન્ય રીતે શુષ્ક અને નીરસ હોય છે પણ તે રસિક અને હૃદયંગમ થઈ પડે માટે કવિએ અહિંયાં કવિતામાં તે વિષયને પ્રાસાદિક શૈલીમાં રજુ કર્યો છે માટે તે ‘રસિકવલ્લભ’ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત છે; વળી તે રસિકજનને-પ્રભુભક્તિના જે રસીઆ છે તેમને-પ્રિય થઈ પડે તેવો અંથ છે, કારણ કે તેમાં ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે માટે પણ આનું નામ ‘રસિકવલ્લભ’ છે.

શિષ્યનાં લક્ષણો.

આખો અંથ ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. વાંચકને તત્ત્વની ચર્ચાથી કંટાળો ન આવે તેટલા માટે સંવાદની શૈલી કવિતામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વળી તત્ત્વની સમ્યક્ ચર્ચા થઈ શકે તેટલા માટે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બરાબર રજુ કરવા જોઈએ; અને તેટલા માટે એક પૃથક્ અને બીજા ઉત્તરગતા હોય તો જ દરેક પક્ષનું નિવેદન બરાબર મૂકી શકાય. આથી ગુરુ શિષ્યના સંવાદરૂપે પ્રયોગવડી આ આખી તત્ત્વચર્ચા શંકાઓનું સમાધાન કરવામાં ધણી ઉપયુક્ત નીવડે છે. આ આખા સંવાદની શૈલી બરાબર તપાસતાં ગુરુ કેવો હોવો જોઈએ અને શિષ્ય કેવો હોવો જોઈએ તે બરાબર સમજી શકાયો. પદ બીજામાં શિષ્ય પોને પ્રશ્નનો આરંભ કરતા પહેલાં પોતાની સંસયવાળી દશાનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. તેણે ધણું વાંચ્યું છે તથા અવધુ કર્યું છે; પણ નિશ્ચયાત્મકતાને અભાવે તેનું મન ચમકેલો ચડેલું છે. તેથી પોતે ગુરુ પાસે

નવ છે અને પોતાના હૃદયની વાત ગુરુને કહીને તેમને પોતાના વિશ્વાસમાં લે છે; અને ગુરુ પાંચુ તેના મનની નાડીના વેગને બરાબર તપાસીને, તેને શાન્ત કરવાને પોતાની મીઠી અમૃતમય બાધામાં યોગ્ય ઉત્તર આપે છે. પ્રશ્ન પૂછતા પહેલાં શિષ્ય કહે છે—

શિષ્યે પુછ્યું થી ગુરુ પત્યજ, ક્યમ જમતી રહે મ્હારી મત્યજ;
કૃપા કરી તે મુજને કહિયેજ, સરણાંગત છું નિમનો લહિયેજ,
મેં અવસોક્ષ્યા ॥ બહુ અંધજ, તેથી ન મ્હોટ મન એક પંથજ;
હું વચસેસો દોષ ના ધરસોજ, પૂછીશ ઘેતું ક્રોધ ન કરસોજ.

શિષ્યમાં પ્રથમ જીજ્ઞાસા જોઇએ. વસ્તુ સમજવાને માટે જ્યારે બીજાને આપણી શંકાઓ કરીએ તે પહેલાં આપણામાં તે જાણવાની ખરેખર ઇચ્છા અને તત્પરતા છે કે નહિ તેનો પ્રથમ આપણે વિચાર કરી સેવો જોઇએ. જીજ્ઞાસા હોય તો જ જ્ઞાનમાર્ગમાં આગળ વધી શકાય છે. આ જીજ્ઞાસાને તેમણે દૈન્ય બાવથી ગુરુ આગળ રજુ કરવા, શિષ્યસ્તેહ શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ એ ‘ગીતા વાક્યાનુસાર નમ્રતા અગર દીનતાથી ગુરુ પાસે જવું’ એ બીજું લક્ષણ શિષ્યમાં હોવું જોઇએ. આ ઉપરાંત, જે વિષય ઉપર શંકા કરવા માગે છે તે વિષય ઉપર તેણે બહુ વાંચેલું હોવું જોઇએ. જેણે તે વિષય ઉપર વાંચેલું હોય તેજ શંકા પણ બરાબર કરી શકે. બાકી તે બુદ્ધિપર્વક શંકા કરવાની શક્તિના અભાવે પોતે હાસ્યાર્પણ અને છે. તેથી શિષ્ય અહિંયાં કહે છે, ‘મેં અવસોક્ષ્યા છે બહુ અંધજ’. જૂદા જૂદા મેયો વાંચનાં, એક વસ્તુ જૂદી જૂદી રીતે સમજાવ, આમાં કયી વસ્તુ માનવી અને કયી નહિ તે બાબતમાં ચિત્ત અમુચ્છમાં પડી જાય છે. આ સંનેગોમાં તેની તમામ શંકાનું નિવારણ કરીને, યોગ્ય માર્ગ દર્શાવનાર તેની તમઃજવનિકા બેદનાર ગુરુની જરૂર છે. તત્ત્વમયી દુરમ્માન પૃથ્વક એક પ્રકારની મનોહતિ રાખી શકતો નથી. જેમ જેમ ચર્ચા સંભાવ તેમ તેમ તેમાંથી અનેક શાખાઓનાં ફણમાં ફુટે છે, આ સમયે પૃથ્વકની

મનની વૃત્તિ પણ અનેક લાગણીઓમાં બદલાય છે તેથી કેટલીક વખત તે મનની સમતા સાચવી શકતો નથી. આથી ગુરુને અવિનય ન જણાય તેટલા માટે શિષ્ય પ્રથમથી ‘પુણીશ ઘેરું ક્રોધ ન કરશેજી’ એમ કહીને ક્ષમા પામે છે.

‘બ્રમ ચગડોળે ચઢ્યું ચિત્ત મહાર્જી, નિશ્ચય ન થયું આ એક સાઈંજી’ એમ પોતાના મનની ખૂરી રિયતિ ગુરુને નિવેદન કરતાં શિષ્યને બિંદૂકલ સજ્જન કે સંકોચ થવો ન જોઈએ. અને તે ખરું કહે છે—

પરિપૂર્ણ જ્ઞાની બલો કે સમજવલો બધા મુગ્ધ;
અથ બળ્યો સુધરે નહિ જેમ સુધરે ન વચકું દુગ્ધ.

પોતે નથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાની કે નથી તદ્દન મૂર્ખ, પણ વચક્ષી રિયતિનો છે. જેમ વાસી દુધ કરા કામનું નથી તેમ અર્ધદગ્ધ પણ નકામો છે. પોતાની સ્થિતિ પણ તેવીજ: અને તેથી આ વસ્તુ સારી છે કે આ ખોટી છે તેવો વિવેક પણ પોતામાં નથી.

નથી અધમ ઉત્તમ પરીક્ષા મન થયુ માટીની ડહી;

મધુ મૂત્ર વા જલ કૂપ નદી સહુ સ્પર્શથી જાળજ ગલી.

અર્ધદગ્ધનું મન, જેમ માટીનું ટેપું ગમે તેવા પાણીથી, નદીના, તળાવના કે કુવાના અગર મૂત્રથી ઓગળી જાય છે તેમ જેટલા જેટલા ઓના સંસર્ગમાં આવે તેટલા બધાનું માત્રું માતી લે છે. આજ ખરું અને બીજું ખોટું એવો નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય તે કરી શકતું નથી. આ પ્રમાણે શિષ્ય કેવો હજાસુ, નસુ, સ્પષ્ટવૃક્તા અને નિર્ભય હોવો જોઈએ તેનું તે કવિ શિષ્યના પ્રતિદાસ આપણને જણાવે છે તેમ ગુરુ કેવો જ્ઞાની, શિષ્ય પ્રતિ ક્રોધ નહિ કરનાર. શાંત સ્વભાવવાળો અને સ્નિગ્ધ હોવો જોઈએ તે પણ ગુરુનો ઉત્તરથી સચિત થાય છે.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

‘સતિક્ષ્ણમ’નો મુખ્ય વિષય બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર છે. દુનિયાના

તમામ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પોતાની તત્ત્વવિષયક ચર્ચાઓ - 'પરમતત્ત્વ' બ્રહ્મપરત્ત્વે કરી છે. ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ વિશે ઘણું જ ચિંતન બારિકાઈથી કરેલું છે. ઉપનિષદની સૂચનાઓ ^(૧) બ્રહ્મમુત્રો, ^(૨) ભાગવતાદિ પુરાણો તથા ^(૩) મગવદ્ગીતા આદિ ગ્રંથોમાં આ વિષય ઘણી વખત ચર્ચાયો છે. તેને અંગે જ્ઞાનના સ્વરૂપને ઝોળખાવનારી ગુદી ગુદી દૃષ્ટિઓ પણ ઉદ્ભવી છે. કવિત્વ માનસ શુદ્ધાદ્વિતીય દૃષ્ટિથી અંકિત હોવાથી, તે દૃષ્ટિના આધારે શુદ્ધાદ્વિતીય ગ્રંથોમાં જે વિચારાયું છે તેનું દોહન કરીને સારરૂપે આ ગ્રંથમાં નવનીતરૂપ તત્ત્વ એકત્ર કર્યું છે. તે પરમ તત્ત્વને દ્વારામભાઈ કેવી રીતે ગુણે છે તે જણાવવામાં પોતે નીચે પ્રમાણે લખે છે—

“આઘસ્ત્રયંભૂ આત્મારામજી, મૂળપુરુષ જે પૂરણકાંમજી;
પ્રધાન પુરુષેશ્વર પ્રવચ્છાજી, નેતિ નેતિ કહે નિગમજી.
‘પર અક્ષરથી’ ત્રિગુણાતીતજી, ગમ્ય ન મન ગો અક્ષય અજીતજી,
જે ઘડી કંપે માયા કાળજી, એહવું અખિલનું રૂપ રસાળજી.”

—૨ વ. ૧૩: ૧-૨

બ્રહ્મ એ આદિ તત્ત્વ છે. તેની પૂર્વે બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી. વળી તે સ્વયંભૂ છે. તેમનું બીજું કોઈ કારણ નથી. પોતે આત્મારૂપે સર્વત્ર રમણ કરે છે. મૂળ પુરુષ તે છે. તે પૂર્ણ કામ હોવાથી તેમને બીજી કોઈ પણ કામનાઓ પૂર્ણ કરવાની નથી. સાંખ્ય સંકેા પ્રકૃતિને આદિતત્ત્વ માને છે પણ તેમ નથી. તે પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષના પણ નિયામક બ્રહ્મ છે. તે પરબ્રહ્મ હોવાથી તેમનાથી પર બીજું કોઈ નથી. તે બ્રહ્મના ગુણો અસંખ્ય છે, તે ગણતાં પાર પામી શકાય તેમ નથી તેમની શક્તિઓ પણ અચિન્સ છે. તેથી તે બ્રહ્મ આવું અગર આટલું જ એમ કોઈ તેને ઝોળખાવી શકતું નથી. આથી વેદ પણ આમ નહિ, આમ નહિ એમ તેમના વિશે જણાવે છે. વેદની વાણી પણ તેના પાર પામી શકતી નથી. અક્ષરબ્રહ્મથી પણ તે પર છે.

અને સત્ય, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ જે પ્રકૃતિના ગુણો કહેવાય છે તેનાથી પણ તે અતીત છે. મન તથા ધારીને તે ગમ્ય નથી તેની કળાને કોઈ પડોંગી શકતું નથી. તેમ કોઈનાથી તે છતાતા નથી. માયા તથા કાળ પણ તેનાથી કંપે છે. વળી તેનું સ્વરૂપ રસાત્મક છે. આમ બ્રહ્મનું ઓળખાણ કરાવીને છેવટે તે રસાત્મકરૂપે પરબ્રહ્મ છે એમ કવિ દુઃકમાં કહે છે તે રસાત્મક સ્વરૂપ કેવું ? તો તે વિશે આગળ કહે છે—

‘જે રસાળ નિલ નવીન મોહન આનંદમય બહુ સંગ,
નટ્યર લક્ષિત ત્રિભગ છબીપર વારુ અનંત અનંગ.’”

૨. વ. ૧૩-૩

પ્રભુનું સર્વાંગ રસાત્મક સ્વરૂપ નિત્ય નવીન છે. ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતા પ્રકટ કરે છે તેજ રમણીયતાનું રૂપ છે. બ્રહ્માનંદનું સૌંદર્ય પણ ક્ષણે ક્ષણે પ્રકટ કરે છે અને તે આનંદમય જ, તેમાં કોઈ પણ વિકૃતિ નથી. ઉત્તમ નટની માફક તે અતીવ રમણીય અને મોહક છે. કરોડો કામદેવો તેમના સ્વરૂપ આગળ ઝાંખા પડી જાય છે. આ રસાત્મકને કવિ રાધાકાન્ત તરીકે ઓળખે છે. આ રાધાકાન્તની સરખામણીએ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કે જેના પ્રત્યેક રોમમાં અનંતકોટિબ્રહ્મરોડો ભરી રહે છે તે અતિવ ન્યૂન છે, કારણ કે તેનું અક્ષરબ્રહ્મ તો રાધાકાન્તના વામ પદમાં કેવલ બિન્દુરૂપે છે—

પ્રતિરોમ જે મહાપુરુષ શ્રમ બ્રહ્માંડ કોટિ અનંત;
તે વામ પદમાં બિન્દુરૂપે વસે રાધાકાન્ત.

૨. વ. ૧૩:૪

આ રાધાકાન્ત તે શ્રીકૃષ્ણ છે. અને તેમનું વય ફક્ત ૧૧ વર્ષ અને પર દિવસનું છે. પોને રસસ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી તેમની વય પણ તેવી છે. પોને ધર્મારૂપ છે, અને ગોપીજનના પ્રિય છે.

આકૃતિ શિશુને કુમાર મજ પૌગંડ નંદુમાર,
 છે ધર્મી નિત્ય કિશોર કેશવ રાધિકા હર હાર

*

*

*

જે મૂળ પ્રકૃતિ મહામાયા પુરુષની છીંકંટી;
 તે દયાપ્રીતમ અખિલ ધ્રુવર ગોપીજનવદન હરિ.

૫૬ ૪૬, ૭-૮માં આ બ્રહ્મનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને
 આધિદેવિક એ ત્રણ રૂપોનો વિચાર કરે છે.

આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક તે આધિદેવિક હરિ ત્રિરૂપ;
 જ્યમ ગંગાવારિ તીર્થ દેવી કમલિવેદ અનૂપ.
 એ રૂપ ત્રણે સુરસરિ વ્યવહાર જુદો જ્યમ;
 જળ જગત તીર્થ અંતર્વામી દેવી પુરુષોત્તમ.

= અંતર્વામી

આ ત્રણ રૂપો સમગ્રવચને ગંગાનું દર્શન આપે છે. 'સિદ્ધાન્ત-
 મુક્તાવલિ'માં શ્રીવત્સભાચાર્યે પણ આ જ દર્શન આપીને બ્રહ્મનાં ત્રણ
 સ્વરૂપો સમગ્રવ્યાં છે. ગંગાનું જળ, ગંગાનું તીર્થત્વ, તથા ગંગાનું
 દેવીપણું આ ત્રણ ગંગાનાં જ એ જુદાં જુદાં રૂપો બનાવે છે તેમ જગત,
 અંતર્વામી અને પુરુષોત્તમ એ ત્રણ પણ ભગવાનનાં જુદાં જુદાં રૂપો
 છે. આમાં જગત તે આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, અંતર્વામી અગર અક્ષર-
 બ્રહ્મ એ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે અને પુરુષોત્તમ એ આધિદેવિક સ્વરૂપ
 છે. કેટલાકે ગંગાના જળને જ માત્ર જોઈને તેમાં જળતુલિ રાખે છે
 તેમ કેટલાકે ભગવાનને જગત રૂપે જ જુએ છે, કેટલાકે તેની તીર્થ
 તરીકેની મહત્તા સમજીને પૂજે છે તેમ ઘાનીઓ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપને
 પૂજે છે, પણ કેટલાક ખરા બકનોને ગંગાદેવીનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય
 છે, તેમ ભગવાનના ખરા બકનોને પુરુષોત્તમનાં દર્શન થાય છે આમ
 આ છીંકંટીમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપની ત્રિવિધતા દર્શિ જણાવે છે. ૫૬
 ૮૧-૬માં આજ હકીકત જુદી રીતે જણાવી છે.

૧ (૨) જુલ માં સદ અને મિદ સંજાનો આવિતોવે કો
આનંદસંજાનો વિષયોત્તર

૧૦ ૪ રૂપો (૧) સદ (૨) મિદ (૩) અસદ (૪) અમિદ (૫) અસદમિદ (૬) અસદમિદ
સદરૂપ સમગ્ર વિરાટ અક્ષરવક્ત્ર ચિદ કહે છે; ૪
છે નારાયણ આનંદમય થી કૃષ્ણ પરમાનંદ.

આમાં બ્રહ્મનાં ત્રણ સ્વરૂપોને બદલે ચાર સ્વરૂપો ગણાવ્યાં. બ્રહ્મના
સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ મુખ્ય ધર્મો છે. તેમાંથી ન્યારે ચિત્ અને
આનંદ ધર્મોને ગુપ્ત રાખીને ભગવાન દ્વિત 'સત્' ધર્મને પ્રકટ કરે છે ત્યારે
જગતરૂપ આવિર્ભાવ પામે છે. આ સદરૂપ એ વિરાટ અગર જગત કહેવાય છે.
ન્યારે દ્વિત આનંદ ધર્મને ગુપ્ત રાખે છે અને ચિત્ ધર્મને મુખ્ય પ્રકટ
કરે છે ત્યારે તે સ્વરૂપ અક્ષરના નામથી ઓળખાય છે અને આનંદધર્મને
ન્યારે પ્રકટ કરે છે ત્યારે ગણિતાનંદ અને અગણિતાનંદ એવાં બે
સ્વરૂપ વિભાગો ઓળખાય છે. ગણિતાનંદ એ નારાયણ કહેવાય છે અને
અગણિતાનંદ શ્રીકૃષ્ણના નામથી ઓળખાય છે. આ શ્રીકૃષ્ણ એજ
પરબ્રહ્મ છે. 'આમ અહિંયાં ત્રણને બદલે ચાર સ્વરૂપના વિભાગો કહે
છે. આ પંક્તિઓમાં ચિદ્રૂપને કવિ અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તે સૈદ્ધાન્તિક
બ્રહ્મ છે. શુદ્ધાદૈત મત પ્રમાણે સદરૂપ એ જગત અને ચિદ્રૂપ એ
જીવો છે. તત્ત્વદીપ નિબંધમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત
ગણાવે છે—

વિસ્ફુલિજ્ઞા દ્વાગ્નેસ્તુ સદંશેન જઠા અપિ ।
આનંદાંશસ્વરૂપેણ સર્વાન્તર્યામિરૂપિણઃ ॥
સન્નિદાનન્દરૂપેષુ પૂર્વયોરન્યલીનતા ।
અતઃ એવ નિરાકારૌ પૂર્વાવાનન્દલોપતઃ ॥
જઠોજીવોન્તરાત્મેતિ વ્યવહારસ્ત્રિધા મતઃ ।

અહિંયાં બ્રહ્મના જડ, જીવ અને અન્તરાત્મા એવા ત્રણ સ્વરૂપ
બેદો દર્શાવ્યા છે અને આમાં જીવ તે ચિદ્રૂપ છે. અહિંયાં કહેલું અક્ષર-
રૂપ નહિ. અક્ષરરૂપ એ તૃતીય કોટિમાં પ્રવેશ પામે છે. આ તૃતીય
કોટિના આનંદ ધર્મના ગણિતાનંદ અને અગણિતાનંદ એવા બે બેદો

પડતાં ગણિતાનંદ એજ અક્ષરબ્રહ્મ એમ શ્રીવક્ત્રમાચાર્ય જણાવે છે. તે મર્માદા પુરુષોત્તમ, નારાયણ વગેરે નામથી ઓળખાય છે. અને અગણિતા-
નંદ એ પુરુષોત્તમ અગર શ્રોતૃષ્ણ નામથી ઓળખાય છે; વસ્તુતઃ
નારાયણ અને અક્ષર એ બેમાં ભેદ નથી. એક મર્માદા બહિતનો વિષય-
છે ત્યારે ખીન્નું જ્ઞાનનો વિષય છે. અહિંયાં ચિદ્રૂપને અક્ષરબ્રહ્મ કહેવામાં
કવિની સૈદ્ધાન્તિક બૂલ થઈ છે. અણુબાખ્યાના ૩-૩-૩૪ના 'इयदामननात्'
શ્રુતમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ બન્નેનો ભેદ દર્શાવતાં અક્ષ-બ્રહ્મને
ત્યાં ગણિતાનંદ જણાવતાં શ્રીવિદ્યેશ્વરજી લખે છે—

एवं सती यत एतावदक्षरानन्दस्य सावधिकत्वेन
श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवध्यानन्दात्मकत्वस्य
पुरुषोत्तमे कथनात्तयोक्तिरिति । આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહિંયાં
અક્ષરબ્રહ્મને નારાયણથી દ્વારામ પૃથક્ ગણે છે તે બરાબર નથી. કવિ
પોતે પણ અક્ષરબ્રહ્મને ગણિતાનંદ તરીકેજ સ્વીકારે છે. તે નીચેની
પંક્તિઓથી જણાશે.

પ્રાકૃત સકલ સુર જૃહદ ગણિતાનંદ બાખ્યું બ્રહ્મ;
જય દયાપ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રોતૃષ્ણ પુરુષોત્તમ.

૨. વ. ૮૧-૮

બદઈ કહેતાં અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ અને શ્રોતૃષ્ણ એ પૂર્ણાનંદ
એ જ કવિનો સિદ્ધાન્ત છે. આથી કવિ પૂર્ણાનંદ શ્રોતૃષ્ણનેજ પરમસેવ્ય
માને છે. 'કૃત્સ્થ લગી છે ગણિતાનંદજી' (૨. વ ૮૨-૧) એમ કહીને
છેવટે શા માટે પોતે પુરુષોત્તમને બજે છે તે જણાવે છે.

ઉપનિષદની શ્રુતિઓ વાંચનારને એક મોઝામાં મોટી યાંક ને થાય
છે તે બ્રહ્મ સાકાર દશે કે નિરાકાર એ વિશેની છે. કારણ કે શ્રુતિમાં
બ્રહ્મની સાકારતા તેમજ નિરાકારતા બન્ને જણાવનારો વચનો મળી
આવે છે. એક બાબુએ બૃ. મુ. ૨ માં તે બ્રહ્મને અસ્પૃશ્ય, અનન્ય,

અહુરવ, અદીર્ઘ, અતોહિત, અસ્નેહ, અસ્થાય, અતમા, - અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અસ્પર્શ, અગન્ધ અરસ, અચક્ષુઃ, અશ્રોત, અવાક, અમના, અપ્રાણ વગેરે રૂપે ઓગપાવવામાં આવે છે. મું. ૫ માં તેને અવ્યક્ત અને અચિન્ત્ય કહેવ છે, અને બૃ. ગા. ૪ માં ન તદગ્નેતિ કશ્ચન ન તદગ્નેતિ કશ્ચન એમ કહીને તે અમૂર્ત અને અજ છે એમ ત્યાં જણાવે છે. જ્યારે બીજી બ્રાહ્મણે યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ ચત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ જેવી શ્રુતિઓ ને બ્રહ્મને જ જગતનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ દેખાડે છે તથા ય સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ જેવાં વાક્યો તેને સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિવાળા કહે છે. અર્થાત્ એક બ્રાહ્મણે બ્રહ્મને નિરાકાર અને નિર્ધર્મક કહેનારાં શ્રુતિવચનો છે અને બીજી બ્રાહ્મણે તેમને સાકાર અને સ્વર્ધર્મક કહેનાર વચનો છે. આ વાક્યોના આધારે કેટલાકો બ્રહ્મને નિરાકાર જણાવે છે અને કેટલાકો તેને સાકાર જણાવે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે તે ઉભય પ્રકારનાં વાક્યોની એકવાક્યતા કરી છે. તે વાક્યો કયા અર્થમાં બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે અને કયા અર્થમાં સાકાર કહે છે તે આશુભાષ્ય તથા તત્ત્વદીપ નામના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. તેને આધારે કવિ અહિંયાં જણાવે છે કે—

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કયો મહામત્ય સમર્થજી;
પ્રાકૃત ગુણ નહિ જેમાં લેશજી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યાં અરોપજી.
સત્યિનુ આનંદ આદિ અનતજી, અર્થર્થોદિ સહ ભગવંતજી;
અગુણ સગુણ એ બ્રહ્મવિચારજી, કેવળ નિર્ગુણ કહે ગમારજી.

૨. વ. ૪૬/ ૧-૨

નિર્ગુણ શ્રુતિનો અર્થ એવો નથી કે બ્રહ્મ ગુણરહિત છે, પણ તે એટલું જણાવે કે બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ગુણો નથી. અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મ

એટલે ગુણુરહિત બ્રહ્મ નહિ પણ પ્રાકૃત ગુણથી રહિત અને સગુણ એટલે પ્રાકૃત ગુણયુક્ત નહિ પણ અપ્રાકૃત દૈવી ગુણયુક્ત. આ રીતે નિર્ગુણ અને સગુણ બ્રહ્મનો પદ્મભાગ્યાર્થે સમન્વય કરી જાતજાગ્યો છે તે પ્રમાણે કવિ અહિંયાં કહે છે કે એકજ બ્રહ્મ ઉભય પ્રકારનું છે. તેને કેટલાકો નિર્ગુણ કહે છે કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી. વળી કેટલાકો તેને સગુણ કહે છે કારણ કે તે અત્રાંકિક ધર્મવાળું છે. બ્રહ્મમાં સત્યમિત અને આનંદ તથા ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ધર્મો રહે છે આ ધર્મો અત્રાંકિક છે. આ અત્રાંકિક ધર્મોવાળું બ્રહ્મ સગુણ છે. જેમ તે સગુણ છે તેમ બ્રહ્મ સાકાર છે. બ્રહ્મનો આકાર આનંદ છે. તે આકાર પ્રાકૃત નથી પણ અપ્રાકૃત છે. આ રીતે બ્રહ્મમાં સાકારતા તથા નિરાકારતા પણ સંભવે છે. તેથી એકજ બ્રહ્મમાં બે બેદો જે જોવામાં આવે છે તે ખરાખર નથી. આ બેદો નહિ સમજવાને લીધે કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે શ્રુતિમાં જે બે બ્રહ્મોનું પૃથક્ વર્ણન જોવામાં આવે છે તે બે બ્રહ્મનું કથન કરે છે. તેમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મની શ્રુતિ એ મુખ્ય બ્રહ્મનું કથન કરે છે અને સગુણ બ્રહ્મની શ્રુતિ અપર અમર ગોણુંબ્રહ્મનું કથન કરે છે આ માત્ર જીવની ઉપાસના માટેજ કથાયેલું સ્વરૂપ છે. પણ વસ્તુતઃ તે ખરું નથી. આ વિચાર શુદ્ધાદિતને સંમત નથી. તેથી કવિ દયારામ પણ તે વિચારને સ્વીકારતા નથી. તે તો બ્રહ્મને ઉપર જણાવેલી રીતિએ બ્રહ્મના ઉભયરૂપને સ્વીકારે છે.

માયાવાદમાં અક્ષરબ્રહ્મને જ મુખ્ય બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે શુદ્ધાદિતમાં તેને બ્રહ્મનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે; અને શ્રીપુરોષોત્તમનું સ્વરૂપ તેનાથી પણ પર છે એમ જણાયું છે.

ગણના થઈ તે માટ ગણિતનંદ રૂપ સદાઃ
એ અધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ છે જ્યાં લીન મહા મુનિજનનાં

છે તેથી પર શ્રી પુરુષોત્તમ જ્યાં આદિ વર્ણવન;
લીલા અવ્યક્તના વિહારી જ્યાં ગમ્ય નહિ ગો મન.'

(૨. વ. ૮૨, ૪-૫)

શુદ્ધાઈત મત પ્રમાણે બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્મનું આશ્રય છે. આ સિદ્ધાન્તને
બ્રહ્મસૂત્રકારે અહિકુण्डल નામના સૂત્રમાં (૩-૨-૨-૭) સ્પષ્ટ
કર્ષે છે. ત્યાં પોતે લખે છે—

यथा सर्पः क्रजुरनेकाकारः कुण्डलश्च भवति, तथा ब्रह्म
स्वरूपं सर्वप्रकारं भक्तेरुचया तथा स्फुरति × ×
तस्मात्सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्ते इति न कापि
श्रुतिरुपचरितार्थेऽपिसिद्धम् જેમ સર્પ, ક્રજુર, અનેકાકાર તથા
કુણ્ડલ અને ■ તેમ બ્રહ્મનું રૂપ બહુતલી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ
પ્રકારનું સ્ફુરે છે × × તેથી ભગવાનમાં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો હેય છે.
આમાં બ્રહ્મનું વિરુદ્ધ ધર્મામયત્વ જણાવ્યું છે. તેમજ ૨-૧-૩૭ ના
સર્વધર્મેષપતૈશ્ચ એ સૂત્રમાં તેમજ ૨-૧-૩૦ સર્વેષાં તત્ત્વ
દર્શનાત્ તથા ૨-૧-૨૮ આત્મનિ ચૈવ વિવિધાશ્ચ હિ
એ સૂત્રોમાં પણ સૂત્રકાર એ જ સિદ્ધાન્ત આપે છે. બહુ કવિ દયારામ
એના આધારે બ્રહ્મમાં સર્વ ગુણ હોવાપણું જણાવે છે. તે બ્રહ્મ કરવાને,
નહિ કરવાને તથા અન્યથા કરવાને પણ સમર્થ છે તેનું કારણ એ જ
કે બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્માત્મી છે

શ્રીકૃષ્ણ ઇશ્વર પૂર્ણ નહિ પણ યદ્ય તપ શ્રુતિ માન;
ક્તુંમ, અક્તુંમ. અન્યથાક્તુંમ સમર્થ સ્વતાંત્ર.

૨. વ. ૧૦૩, ૭

આ સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવાને પદ ૧૦૩ તથા ૧૦૪ માં કવિ
પૂત્રાચાર્યા અનેક દૃષ્ટાંતો આપે છે. આમ બ્રહ્મ વિશે પોતે જુદા જુદા
વિચારો કવિ દર્શાવે છે. પણ કવિનું ચિત્ત તો પ્રજ્ઞાના રસાત્મક સ્વરૂપ-

માંજ આસકત બન્યું છે અને તે બંગવાનને નીચેનાં વિશેષણોથી ઓળખાવે છે—

‘ હેય છગીસા નટવરસાવળ, મુંદર નરવનરિવામ તમાવળ;
લક્ષિત વિભંગી મદન ગોપાવળ, ત્રિશુવન મંગવરપ રસાગળ.
મદન મનોહર નખચિખ શોભાળ, નરનારી સહુ જગ મન લોભાળ;’
અમિત માધુરી છે પ્રતિઅંગળ, જે પર વાસ અનંત અનંગળ.

૨ વ. ૬૨/૧-૨

જગત અને બ્રહ્મનો સંબંધ.

બ્રહ્મનાં સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ધર્મોમાંથી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થતાં દેવળ સત્નો આવિર્ભાવ થાય તે જગત કહેવાય છે. અર્થાત્ જગત્ એ બ્રહ્મનો સદંશ હોવાથી જગત્ અને બ્રહ્મનો સબંધ અંશ અને અંશીનો છે એમ કવિ નીચેની લીટીમાં જણાવે છે—

‘ વિશ્વ સકળ છે હરિતું રૂપજી, ઓકારો વ્યાપક મનમૂપજી’
શુદ્ધાદૈત મત પ્રમાણે જગત્ એ જગત્નત્વ કાર્ય હોવાથી (પપશ્ચોભગવત્કાર્યમ્) તે પણ સત્ય છે. માયાવાદીઓ તેને મિથ્યા માને છે, આ મતનો કવિએ અર્દિયાં નિરાસ કર્યો છે. માયાવાદીઓ માંથી પ્રતિજિબ્બવાદીઓ, વિવર્તવાદીઓ અને આભાસવાદીઓ એ ત્રણના મનો અર્દિયાં આપીને તેનું ખંડન કર્યું છે અને કવિ પોતાના શુદ્ધાદૈત મત પ્રમાણે જગત્ની સત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. શુદ્ધાદૈતીઓ બ્રહ્મને જ જગત્નત્વ કારણકુ હે છે. બ્રહ્મ એ કારણ અને જગત્ એ ફલ છે. આ કારણ કાયથી અગ્નિન છે, તેથી જગ કારણ સાચુ તેમ ફલ પણ સાચું. પ્રતિજિબ્બવાદી એમ કહે છે કે બ્રહ્મ સાચું એ ખરું, પણ જગત્ સાચું કહેવાય નહિ. જગત્ એટલે શું? તેમના મને જગત્ એટલે બ્રહ્મનું માયામાં પડેલું પ્રતિજિબ્બ. જગ પ્રતિજિબ્બ એટલે મિથ્યા દરોન તેમ જગત્પ્રતિનિ એ પણ મિથ્યા. આની સામે દ્વાયમ નીચેની રીતે જ સંપ્રદાયિક મંથોમાં આપેલી છે, તેના આધારે આપે છે:

- તું લાવતો નથી લાજ મન જે ખોટું સંભવશે કહી,
(ને) તારા મતમા બદલને તો રૂપ મૂળ્ય છે નહિ.
વળી દર્પણસ્થાને માયા કહી તે માયા કપટનુ નામ;
તે કપટમા ક્યડા અમનતા ગણો આદર્શ કેરે 'મ
પ્રતિબિમ્બ ન પડે રૂપ વણુ નિર્મલી વસ્તુ પાખ્ય
પવનનુ પ્રતિબિમ્બ કાષ્ટમા ક્યડુ પડ્યુ દીકુ બાખ્ય.

૨. ૧ ૩૦-૩-૫

અહિયા જે યુક્તિઓ પ્રતિબિમ્બાદના નિરાસ માટે કરિ રજુ
કરે છે એ યુક્તિ એવી છે. કે આધારણુ નિયમ એવો છે કે જે આકાર-
વાળી વસ્તુ હોય તેવુંજ પ્રતિબિમ્બ પડી શકે આકાર વગરની વસ્તુનું
નહિ પણ પ્રતિબિમ્બના જ બદલને નિરાકર માને છે તો નિગાહર બદલનું
પ્રતિબિમ્બ શી રીતે હોઇ શકે ?

ખીજી યુક્તિ એ છે કે જે વસ્તુ પ્રતિબિમ્બને ઝીરે છે તે શુદ્ધ
હોવી જોઇએ દર્પણ શુદ્ધ હોય તો જ તેમા ખીજી વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ
પડે મનીન દર્પણમા કદી પ્રતિબિમ્બ પડેનું જોવામા આવતુ નથી માયા
એ મનીન-અશુદ્ધ વસ્તુ છે, માયાવાદીના મતે તેથી તેમા બદલનું
પ્રતિબિમ્બ પડી શકેજ નહિ

પ્રતિબિમ્બાદીના મતે અજોદતાના મિદાન્તનો ભગ થાય છે તે
નીચેની લીગિઓમા જણાવે છે

વળી તુ અજોદ કહે જ્યા ત્યા ભેદ ભાસે મ ૧,
જે તુજ તારા કલાથી બધાગ છે વણુ મત્ય
એક કાચ ખીજે નર ગણે વળી ઝાયા તેની ત્રીજ;
કાષ્ટ અત્ય ચોથો મથો મગે બમણમા મતિ બીજ

૨ ૧ ૩૦/૬-૭

કાચના મંદિરમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ માયામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ કહેવામાં અર્દ્રતનો બંધ થાય છે. કારણ કે ત્યાં એક વસ્તુ નથી પણ વધારે છે. કાચ જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે, પુરુષ જેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે. ત્રીજી તેની જગ્યા અને મોયો એ પ્રતિબિંબ કહેનાર અઠ પુરુષ. આમ અર્દ્રિયાં અનેક બેઠા છે તો પછી ત્યાં અમેદન્યા ક્યાં રહી? તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ કહેવામાં પણ બ્રહ્મ, માયા, પ્રતિબિંબ અને ને પ્રતિબિંબ કહેનાર એવા બેઠા રપટ જણાય છે. આ રીતે પ્રતિબિંબગદનાં દ્વયો આપે છે માટે તે સ્વીકાર્ય નથી.

વિવર્તવાદી જગતને બ્રમ માને છે, અને તે બ્રમ સમભવચને રજતુસપે, શુકિન્દા રજત (હીરમાં રૂપની પ્રતીતિ). અને મરીચિકા-જાદનાં દર્શનો આપે છે જેમ રેડડી એ જ સત્ય વસ્તુ છે છતાં તેમાં સર્વનો બ્રમ થાય છે અગર (પુ) પશુ' હોય તેમાં (રૂપનો) બ્રમ થાય તથા મૃમજગમાં જાગનો બ્રમ થાય તેમ જગમાં પણ જગતનો બ્રમ થાય છે.

આનું ખડન કરનાં કિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

હિ ખ્યતિ ચેયુમ સર્વં સ્થવો માદય બન્તિ દેવઃ *
જો જુદાં પુષ્પ બ્રમનું હોય તે ને ને
જો શીષ સ્થાવી દેવ નહિ ને રૂપ દેવ ને મન
ના મન નર નો નેષ તેડને બધો કહેની મન
જો કિરણ સન ને મુર્ખનાં નો અગર શઃ થયો જગ
હિ કિર્ણમાં જગ હોય માટે દર કિરણ દર્શાય.

રેડડીમાં માય રેખાય છે તે, હીરમાં રૂપ રેખાય છે તે, અને મૃમજગમાં જગ રેખાય છે તે સ્થાવી પ્રતીતિ છે, કિરણ નહીં.

[illegible]

દોરડામાં સર્પ દેખાય છે માટેજ તે જોતાં માથુસ ડોડે છે અને અથડાય છે. છીપમાં રૂપું દેખાય છે તે સાચી પ્રતીતિ છે અને તેટલા માટે તેને ચક્રી કરવાને મનુષ્ય ડોડે છે. તેજ પ્રમાણે મૃગજાતમાં મૃગ જે જાનનું દર્શન કરે છે તે દર્શન સલા હોવાથી પોને ને પીવાને માટે ડોડે છે ત્યાં પ્રતીતિ સત્ય હોવાથી તે પ્રતીતિને લીધે જે ક્રિયા ઉદ્ભવે છે તે સાચી છે. આથી ક્ષત્રની આકૃતિ જગત્ એ સત્ય છે. વિવર્ત નથી.

આભાસવાદની દલીલ એ છે કે જોમ નેત્રના વિહારને લીધે ચંદ્ર એક-છતાં અનેક દેખાય છે તેમ ઉપાધિને લીધે, અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મ અનેકરૂપે દેખાય છે, પણ તે સત્ય નથી. તેનો ઉત્તર પણ કવિ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

સુષુ શિષ્ય સાચો ન છળી તે શું દહિ બે આપે; જો જોનારો નથી સત્ય તે બે ચંદ્ર કાણ બતાવે.

આ કથનથી આભાસવાદને પણ કવિ ખોટા દર્શાવે છે અને સાચો તે શુદ્ધાદૈતજ છે. બહુ સત્ય છે તેમ તેનું કાર્ય જમત પણ સત્ય છે. જે જગત મિથ્યા કહે તો પછી આ દેહ પણ ખોટો, તે દેહથી કરાતી કૃતિ યાન વગેરે ખોટું અને તેનાથી પ્રાપ્ત કરાતાં મોક્ષાદિ ફળ પણ ખોટાં.

જો બવ જૂડો નિત્સદેહજી, તો આ જૂડો ઠરિપો દેહજી;
તદા દેહની કૃતિ પણ જુડીજી, સાધન જુડે મધુ રૂજા ઉડીજી.

વિના શરીર ન હોય જ્ઞાનજી, તે જુડે શો મોક્ષ મહાનજી;
પ્રાપ્તિ સ્વપ્નમાં થઈ હોય ગર્થજી, જાગે ના સરે તેથી અર્થજી.

२. व. ३५/१-२

માટે જગત એ મિથ્યા નથી. તે જગતની લીલા છે અને તે લીલા જિવાને જગતને તેની રચના કરી છે.

ભવવીક્ષા છે ભગવંતની સંશય ન ભગવદ્દૂષ,
 છે કારણ સાચું દયાપ્રીતમ કર્મ પણ તદ્દૂષ.

૨. વ. ૩૫/૭

ભગવાન કારણ તે સાચા તો તેમનું કર્મ જગત પણ સાચું. તે પણ તદ્દૂષ-ભગવદ્દૂષ છે

નામ રૂપ ને ગુણ કરી બેદળ, સકળ રૂપ શ્રીહરિ કહે વેદળ;
 વિચિત્ર લીલા રચી સમર્થેળ, રમણ પોતાને કરવા અર્થેળ.

૨. વ. ૩૬/૧

અને

પોતેજ રચના રૂપહરિ પોતેજ જાણ અનૂપ,
 ચિત્ત શુદ્ધી નિરખતાં જાણે વિશ્વાસ જો તદ્દૂષ.

૨. વ. ૩૬/૪

ભગવાન પોતેજ જગતરૂપે પ્રકટ થયા છે. અર્થાત્ કારણાવસ્થાપન
 ક્ષણનેજ પોતાની ઈચ્છાથી કાર્યાવસ્થા બને છે. કાટમાં જેમ અગ્નિ ગૂંઠ
 છે અને તે મથનથી બહાર પ્રકટ થાય છે. તેમ કારણ-ક્ષણમાં ગૂંઠ
 જગતરૂપ ભગવાનની ઈચ્છાથી તે આવિર્ભાવ પામે છે.

જ્યમ વૃષ્ટા વીને અગ્ર અતર ધ્યાન હોય સદુ જોય;
 કમડું હતો નહિ તો સમય આવી કોણ વરસ્યું તોય.

૨. વ. ૩૫/૭

જેમ જળ વાદળામાં છે તેમ જગત પણ ક્ષણમાં છે. તે જગતનો
 ક્ષણ આવિર્ભાવ કીડા માટે કરે છે આથી તે સત્ય છે, મિથ્યા નથી
 જગતને અમૃત્ય કહેવારને કવિ 'કલ્પો' તથા 'વલ્ગમનિ' કહે છે.
 'ક્ષણ સત્યને જગત અમૃત્યજ, જોમ કહે કાળા' વલ્ગમત્યજ.

૨. વ. ૩૭-૨

અહીં એ કારણ કહ્યું, પણ કારણ સામાન્યરીતે એ પ્રકારનાં છે. સમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ. ન્યાયના અયમાં ત્રીજું વ્યસમવાયી કારણ પણ આપવામાં આવ્યું છે પણ સૌકવ્યવહાર માટે કહ્યું છે કે કારણો બધા છે. કોઈ પણ કાચ ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં તેનું સમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ બન્ને હોય છે. એ બે જૂદાં કારણોની તે અપેક્ષા રાખે છે. જે કારણ કાર્યમાં અનુસ્યુત હોય અને કાર્યનો સોપ થતાં પણ જેનો સોપ થતો નથી તે સમવાયી કારણ કહેવાય છે. આ આંતરકારણ છે. અને જે કારણો સાધનરૂપે તે કાર્યને પ્રકટ થવામાં મદદ કરે છે તે નિમિત્ત કારણ છે. ધડાનું સમવાયી કારણ મારી છે, કારણ કે તે મારીમાંથી ઉદ્ભવે છે અને મધ્યમ છે ધડાનો સોપ થતાં પણ તે મારી રહે છે; જ્યારે કુબાર, ચક્ર વગેરે તેવાં નિમિત્ત છે સૌકવ્યવહારમાં સમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ બે જૂદા જૂદાં હોય છે અર્થાત્ જે સમવાયી કારણ હોય તે નિમિત્ત ન હોય અને જે નિમિત્ત હોય તે સમવાયી ન હોય. પણ અહીંની વાતમાં તેમ નથી, કહ્યું તો જગતનું સમવાયી કારણ પણ છે કારણ કે અહીંમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તેમ નિમિત્ત કારણ પણ તે છે. કારણ કે અહીં જગતનું કર્તા છે. દયારામ પણ આ મિર્દાત જણાવે છે દયારામે નૈયાયિકાનાં ત્રણ કારણો લીધાં છે, અને સમવાયી કારણને ઉપાદાન જે એક છે તેમને જુદાં ગણાવ્યાં છે એ એમની શાસ્ત્રીય ભૂત છે.

જીઓ ૨ વ ૨૯/૧-૨

ઉપરે પોતાનો મિર્દાત કહે છે -

એક દ્રવ્ય દેરી અવરથા મુખ્ય વિવિધ બાબની યાત,
તે મટ્ય નિચ્ચેય કાર્યકારણ વસ્તુ એ કહેવાય
છે બેદ નામાકારથી વગી દિવાથી પણ હોય,
જે મુદ્ધથી આવે નહિ. તે ધરે આવે તોય.

દ્રવ્ય તો એક છે, પણ ભગવાન પોતે **एकोहं बहुस्याम्** એ શ્રુતિવાક્યાનુસાર અનેકરૂપે પ્રકટ થયા એટલે નામાત્મક અને રૂપાત્મક સૃષ્ટિ થઈ અને કારણરૂપ જ્ઞાત કાર્યરૂપ જન્યા. આ કારણ અને કાર્ય વચ્ચે જે ભેદ દેખાય છે તે વાતુલ: ખરો નથી, પણ નામ, આકાર તથા ક્રિયાથી થયો છે. માટે જ્ઞાત એજ જગત્તનું કર્તુ છે, માયા અગર પ્રકૃતિ નહિ.

જગત્તની ઉપાસનાનો નિષેધ

જગત એ જાણતું રૂપ છે છતાં સેવ્ય નો ભગવાન છે, જગત નહિ. ઉપાસનાનો અગર ભક્તિનો વિષય ભગવાન જ થાય છે, જગત નહિ. તે માટે નિરાવરણ અને સાવરણ અગ્નિનું દર્શન આપે છે. જેમ આવરણ વગરના અગ્નિને આંખગ્રાથી સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તે બાળે છે, પણ મળોડીમાં ઢાંકેલો અગ્નિ હોય તો તેને સ્પર્શ કરવા છતાં પણ તે બાળતો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રકટ આનંદવાણ ભગવાનના સ્વરૂપને ભજવાથી કળ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જ્યાં તે આનંદ સુખ હોય તેવા સ્વરૂપને ભજવાથી તેનું કળ મળતું નથી.

નિરાવર્ણ અગ્નિ વ્યથ બાળેછ, સાવર્ણ સ્પર્શ તથા ન પ્રગળેછ;
એમ દિન દગિનું સંસૃતિ યોગેછ પ્રીત પ્રપન્ને ભદ ન બાળેછ.

૨. વ. ૩૩/૧

જે, વળી બીજું દર્શન વક્ષ અને તેનાં યડ તથા ડાળાંનું આપે છે. જોડે યડ તથા ડાળાં એ વૃક્ષમાંજ અગ્નિ છે છતાં જળા સિંચેન તો યડમાંજ થાય છે, કાંઈ ડાળાંને સિંચેન કરતું નથી. ડાળાંને કરતું જગસિંચેન તે અર્થ જાય છે; તેજ પ્રમાણે બક્તિ તો ભગવાનની જ સ્પર્શ શકે છે, જગત્તની નહિ. જોડે જગત્ત તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તો પણ અદિઆં ભગવાન એ મૂળ યડને સ્થાને છે અને જગત્ત એ ડાળાંને સ્થાને છે.

યડ ડાળાં બળગાં નહિ કાપજી, પચ સિંચન તે થડને હોયજી;

૨. ૧ ૩૭-૨

જીવ અને જીવનો સંબંધ

શુદ્ધાદૈતમાં જીવ જીવનો અંશ છે. જીવનો ચિદ્ધર્મ તે જીવ છે. તે જેમ અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલ્લિતો બ્યુચ્ચરણ પામે તે પ્રમાણે જીવમાંથી બ્યુચ્ચરણ પામે છે. જ. સ. ૨. ૩. ૧૭ માં તેને નિત્ય કહેલો છે. તેની ઉત્પત્તિ નથી. તેમજ, જ. સ. ૨-૧-૧૦ થી ૨-૩-૨૦ માં તેને આજી કહેલ છે. તેમજ કૌ. ૩-૩, જ. ૪-૪-૩૨ તથા જ. ૪-૩-૬ તેમજ શ્વે. ૫. ૮ માં તેને આજી કહેલો છે તેની આજીત્વ જણાવવાને વાળના અગ્રભાગના સોખા ભાગ જોટકું તેનું માપ જણાવ્યું છે. જ. સ. ૨-૩-૨૩ માં તે આજી હોવા છતાં ચંદનની માફક સર્વ શરીરમાં તેનું ચેતન્ય વ્યાપે છે એમ કહે છે. જ. સ. ૨. ૩. ૨૪ માં તેનું વસતિસ્થાન હૃદય કહે છે. જેમ ચંદન શરીરના એક ભાગમાં સ્થિત છે તેમ જીવ પણ હૃદયમાં સ્થિત છે. જ. સ. ૨-૩-૨૮ માં ચેતન્યને તેનો ધર્મ જણાવ્યો છે શ્રીચત્તાચાર્યે તત્ત્વદીપનિમધની ‘જીવસ્ત્વારાગ્રમાત્રોહિ ગન્ધવદ્વ્યતિરેકવાન્’ એ કારિકામાં પણ જીવનો આજીત્વ અને વ્યાપકતા જણાવે છે. દ્વારામ કવિ પણ જીવના સ્વરૂપનો-વિચાર એ પ્રમાણે જ કરે છે. તે જીવ અને જીવની એકતા કહેતા નથી. જીવ એ જીવ થઈ શકે નથી. રસિકવજ્રમાં આ વિષયને ચર્ચતાં શિષ્ય પાસે જીવ અને જીવની એકતા વિશે પ્રશ્ન કરાવે છે. શિષ્ય ત્રણ યુક્તિઓ આપવા ધરે છે. એક જાજમાં જાજ ભણી જાજ એ યુક્તિ, બીજી એક દીવાથી અન્ય દીવો પ્રકટે તે, અને ત્રીજી સુખદુઃખાદિ દુષ્ટી જતાં જીવનાં અનુભવાય તે. આ ત્રણ યુક્તિઓથી તે એમ કહે છે કે મોક્ષ દશામાં જીવ જીવમાં ભળી જાય છે; આથી તેમની વચ્ચે અભેદતા છે. પણ કવિ ગુરુદાસ એ યુક્તિઓનું ખંડન નીચે પ્રમાણે કરે છે—

હા પૂર્ણ જળ હોય તેડમાં તો અવર નીર સમાય,
તે અણીયે જે છવ જમને અક્ષમાં બગી જાય.

૨. વ. ૪૩/૫

એક પાણીથી બરેલા પક્ષમાં બીજું પાણી લઈ શકે તો ન
માણું કે છવ અક્ષમાં બગી શકે. પણ એક બરેલા પાણીના પક્ષમાં
બીજું પાણી જેમ માત્ર શક્ય નથી તેમ છવ અક્ષમાં બગી શકતો નથી
દક્ષિણ બીજું જ્યોતિષ મધ્યે જ્યોતિ મળતી હોય;
તો જે મને પ્રગટ અધિકૃત કૃપમ થયે સદુ કોય ?

તેમ, એક દીવામાં બીજો દીવો મને તેમ છવ અક્ષમાં બગી
જાય છે એ સુક્તિ પણ બરાબર નથી. કારણ કે એક દીવાને બીજા
દીવા સાથે મેળો કરતાં તેના તેજમાં વધારો થાય છે તેમ છવ અક્ષમાં
બગવાથી અક્ષના પ્રગટ ધર્મમાં પણ વધારો થવો જોઈએ, પણ તે
પ્રમાણેનો સિદ્ધાન્ત છવ-અક્ષની એકતા કહેનાર માન્ય નથી, આમ
કહીને આ વિશેનો સિદ્ધાન્ત કહેનાં જણાવે છે—

કહે છવ-અક્ષની એકતા જાણવો અઘરી અઘ;

છે છવ અપત્ત નિત્યે અક્ષ છે સર્વથ.

૨. વ. ૪૪/૫

અઘ પુરુષ જ છવ અને અક્ષની એકતા કહે છે, સમજાવર
માલુમ તો તેમ કહે નહિ. ક્યાં સર્વથ અક્ષ અને ક્યાં અપત્ત છવ !
‘ક્યાં સમ બેજા અને ક્યાં માંગો તેડી’ ! છવને ફક્ત ચિદ્ધર્મ જ
છે અને અક્ષ તો સમિયગ્રનંદ છે, એટલે તે બંનેને એક કહી શકાય
જ નહિ. અગત્યના ધારે ને કરી શકે છે, મિચારો છવ કશું પણ કરી
શકવાને અસમર્થ છે છવને મિચારને કમનાં કમ બોમવમાં પડે છે
અને તે સુખદુઃખને વશ છે, બગવાન સ્વનંત્ર, આનંદપ્રે છે, અને
કર્માદિને વશ નથી.

વળી જીવ તો છે અનીચર ને ઈશ્વર છે પરબ્રહ્મ;
તે હમયની એકતા વિહ્વજન કે કહેા કયમ.
આજી જીવ કર્મોદિક વશ ભોગવે વિવિધ કલેશ;
છે મદદ બ્રહ્મ સ્વતંત્ર આનંદ કર્મોદિક નહિ લેશ.

૨. વ. ૪૪/૧-૬

જીવ અનેક મનોરથો કરે છે તેમનો એક પણ ફળીમૂલ થતો નથી જ્યારે બ્રહ્મ આહે તે કરે છે (૨. વ. ૪૫/૧) છેવટે જોઓ પોતાને બ્રહ્મ તથા જગદ્ગુપ કહે છે તેમને કવિ કંઠેર સજ્જોમાં ચેતાવે છે કે તે નરકપાતના ભોગવે છે.

‘હુંજ બ્રહ્મ હું જગમય કહે છે જી, જન નરકના ભોગને સહે છે જી;
‘મિથ્યા ગુરુ ને મિથ્યા જ્ઞાન જી, સિધ્ધ મૃધા કયમ તે ગુરુધ્યાન જી.’

૨. વ. ૪૫-૨

આથી જીવ બ્રહ્મ કદી પણ થઈ શકેજ નહિ અને તે બન્નેની એકતા સંભવી શકતી નથી એવો સિદ્ધાન્ત યુક્તિથી જણાવીને શ્રુતિ વચનનો પણ તેને આધાર છે એમ જણાવતાં કહે છે—

અમલ્ય વક્ષ તત્ત્વ કલો શ્રુતિ ત્મા ખગ જોડ;
એક બ્રહ્મ ખીજે જીવ મિથ્યા કહે મોટી ખોડ.

૨. વ. ૪૫-૭

દ્વાસુવર્ણા શ્રુતિમાં જીવ અને બ્રહ્મને એ પક્ષી તરીકે કહીને તેમનો ભેદ દર્શાવે છે. અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્ એ સત્યથી પણ જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ સચવાય છે. આથી કવિ એ વચનોના આધારે જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતા-એકતાનો નિરેધ કરે છે. અંતમાં કહે છે—

છે જીવ બ્રહ્મનો દસ નિહજ બ્રહ્મ સહુ જગ સ્વામી;
છે જીવ બ્રહ્મની દેહ તેમાં બ્રહ્મ અંતર્ગામી.

જડ આણુ વ્યાપક હેતુ હરિ કરે વણું ન વેદ;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણને ત્રય તત્ત્વબેદ અબેદ.

જીવ બ્રહ્મનું શરીર અને બ્રહ્મ તેમાં અંતર્માનિરૂપે છે. જેમ
શરીર અને શરીરી એ જુદાં, તેમ જીવ અને બ્રહ્મ જુદા. જડ-
જગત અને આણુ-જીવ તેના કારણ ભગવાન છે. ભગવાનથી જ જીવ
અને જગતની રચના છે માટે બ્રહ્મ અને જીવ એક કંડી શકાય નહિ.
આમ કવિ જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનો નિરૂપ કરે છે, અને જીવને
બ્રહ્મથી જિન્ન માને છે. કવિના આ વિચારો કેટલાક રીઝાણા નહિ.
સમજી શકવાથી કવિના મતને 'શુદ્ધ દ્વિત' તરીકે જાણાવે છે. તેઓ એમ
માને છે કે કવિ અદ્વિત નહિ પણ 'દ્વિત' મતના છે. આ તેમની મોટી
બૂલ છે. શુદ્ધદ્વિતમાં આ રીતે જો કે જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ જોયો છે તે
ગોણું પડે છે. તેને ભેદસહિષ્ણુ અબેદ કહે છે. આથી અબેદતાનો
બાધ કર્યો નથી. બ્રહ્મ દયામાં તે જીવ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે
તેનામાં શુભ આનંદધર્મ પ્રકટ થાય છે-ત્યારે તે બ્રહ્મની સાથે અબેદતા
પામે છે. આ સિદ્ધાંત શુદ્ધદ્વિત મતોમાં સ્વીકાર્યો છે અને તે દ્વિતિયજ
જીવને બ્રહ્મથી જિન્ન કદલ છે. તેથી તે સિદ્ધાંત અબેદતાનો વિરોધી
નથી. છતાં આ દૃષ્ટિ નહિ સમજીને જોએ 'જીવ એ બ્રહ્મ છે' એમ
કહે છે અમર જે 'અહંબ્રહ્માસ્મિ' એમ માને છે તેમને કવિ
'કહે છે ગમાર ગતિ વિના જીવ બ્રહ્મ થાયે એક' ર. વ. ૪૬-૭
એ પંક્તિથી ગમાર કહે છે અને નીચેનાં બે દૃષ્ટિના પોતાના મતની
પુષ્ટિમાં આપે છે—

“નદી નીર ચડી સાગર બળે જિન્નતા ન બાસે યેશ;
નિજ ઉદક ભેદ પાછો ફરે સરિ સલિલ રહે અવરોષ.

જનુ જ્ઞાના રસ કવેથી નિપજે મધુ અનુપ;
નવ રસાદ જુદો અનુ પડી ગતિ પૂનઃ સ્વરૂપ.

નદીનું પાણી સમુદ્રમાં જઈને સમાય છે ત્યારે તે ઐક્ય દેખાય છે, પણ સમુદ્ર જ્યારે તે પાણી લેઈને પાછો ફરે છે ત્યારે નદીનું પાણી જુદું પડી જાય છે. તેમ મધમાખીઓ ઘણી વનસ્પતિઓના રસને ઐક્ય કરીને મધપૂત્રે બનાવે છે, અને તેના મધનો સ્વાદ ઐક્ય લાગે છે. પણ જો માખીઓ તે રસનો સ્વાદ કરે છે તેમને તો તે વિંધેનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન હોય છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જળવા છતાં જીવની પૃથક્તા રહે છે. મીઠાનો કટકો પોતાને સાગર તરીકે ઓળખાવે તો જોમ દોષ તેને માનવું નથી તેમ ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ કહેનારનાં વચન વિશ્વસનીય નથી. માટે આ વિષે કવિ કહે છે—

‘હું’ સાગર છું બોલે લવણુજ, સત્ય કહે તે વાણી કવણુજ;
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાય જ, નદી ઉડતી વહી મગ્ન ન સમાયજી.’

૨. ૫. ૫૪-૨

કર્મ અને ભક્તિ

વેદાન્તમાં ત્રણ મુખ્ય સાધનો ગણાયાં છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ. જેમિનિ કર્મનેજ મુખ્ય સાધન માને છે જ્યારે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનને અને ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો ભક્તિને માને છે.

દયારામજીએ ભક્તકવિ છે તેથી તેમના જીવનનું ધ્યેય ભક્તિ છે. તેમને કર્મ તથા જ્ઞાન માટે બિલકુલ આદર નથી. છતાં કર્મ તથા જ્ઞાનનો ભક્તિનાં સાધન તરીકે સ્વીકાર કરે છે. ભક્તિના ઉદય માટે કર્મ તથા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. તે દર્શાવતાં કહે છે:—

{ કર્મજ્ઞાનનું ફળ ભક્તિજી, ત્રીગીતા ત્રીમુખ કરી વ્યક્તિજી;
{ કર્મ પૂરું બાખ્યું પંડી રામજી, હેલ્લી ભક્તિ કથી ભગવાનજી.

૨. ૫. ૪૯-૧

કર્મ અને જ્ઞાન કયાં સુધી સેવ્યાં તે માટે નીચેની પંક્તિઓમાં પોતે કહે છે—

કર્મે કરવી સત્ત્વની શુદ્ધિ, જ્યાં સગી દરિમાં લુપ્ત ન બુદ્ધિ;
 શ્રવણાદિમાં શ્રદ્ધા ભગીઝ, ચતુર્-કર્મથી વીતરાગીઝ.

કર્મ એ ચિત્તની શુદ્ધિને માટે છે. તત્ત્વદીપનિવધર્મા શ્રી
 વલ્લભાચાર્ય કહે છે ધર્મનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા ચિત્તં પ્રસીદતિ
 ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યારેજ ધર્મનિષ્ઠા-કર્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ
 સમજવું. બકિત્ત્વ ઉપર માટે જીવનની પ્રસન્નતા જોઈએ અને તે
 શુદ્ધિથી થઈ શકે છે. આ શુદ્ધિ કરવાને કર્મનિષ્ઠાની જરૂર છે, એ
 મિથ્યા તેને બીજા ક્યાનો જરૂર નથી. કર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતાં,
 ભગવાનમાં બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે અને શ્રવણાદિ બકિત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
 થાય છે અને તેમ થતાં પોતે વીતરાગ બને છે. જ્યારે પોતાના મનની
 સ્થિતિ આ પ્રમાણે 'વીતરાગ' થાય ત્યારે કર્મનો સંગ છેડી દેવો. પછી
 કર્મ કરવાની જરૂર નથી. જે વેદમાં કર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો એમ
 કહ્યું છે તે જોને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયો નથી તેને માટે છે.
 ભગવાનની ભક્તિ કરવી એજ પરમ સાધન છે. તેની આગળ બીજા
 બધાં સાધનો ગૌણ છે. ખરૂં કર્મ તો ભગવાનની સેવા છે. માટે પ્રભુ-
 ભક્તે તો તેજ કર્મ કરવું અર્થાત્ વ્યવહારિક નહિ કરતાં પ્રભુની
 સેવા કરવી.

૧/૨ સેવા સદા શ્રી કૃષ્ણ કરવી તેજ વર એક કર્મ. (ર. વ. ૪૯-૮)

જ્ઞાન અને ભક્તિ

જ્ઞાન એ જો કે ભગવાનને મેળવવાનું સાધન મથાય છે પણ
 ભક્તિની સરખામણીએ તે નૂન સાધન છે. કારણકે જ્ઞાન એ સમય
 છે, અને ભક્તિ નિર્મય છે. જ્ઞાની એ પોતે નિર્મય થઈ શકે નથી.
 નિર્મયના તો ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન
 વિભેતિ કુવચન એ શ્રુતિનુ સ્વારસ્ય ભક્તની કાંઈને જ્ઞાનીની કાંઈ

કરતાં ઉચ્ચ જણાવે છે, જ્ઞાન અને ભક્તિની ઉપર જણાવેલી સરખામણી કવિ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

✓ ભક્તિ મણિ ને દીપક જ્ઞાનજી, અભય સમવાદિકર માનજી;

૨. વ. ૫૬-૨

જ્ઞાન પણ ભક્તિ વગર શોભતું નથી. રાવણ વેદ ભણેલો હતો પણ તેના જ્ઞાનનો નેણે કેવો કપપોગ કર્યો તે સર્વ દ્રાઈ જાણે છે. વૈરાગ્ય પણ ભક્તિ વગર શોભે નહિ.

✓ વ્યર્થ ભાષા ભક્તિવણ વેદજી, રાવણ દીધા રઘુપતિ ખેદજી;
ભક્તિ વિના વેદયો વૈરાગજી, જો નવ ઉપયો દરિ અનુરાગજી.

૨. વ. ૫૬-૧

વળી ભક્તિનો જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષ સમજાવતાં કવિ કહે છે—

✓ નહિ મોહ સ્ત્રીને સ્ત્રી ચક્રી છે માયા પણ સ્ત્રી દેહ;
ભક્તને ન દમે અજ્ઞ તે સમજતું કરણ એક.
પુલ્લિંગ જ્ઞાન વૈરાગ્ય યોગાશ્રિત તત્સમ સોહ;
તે માટય પીઘ પ્રધાન દે જ નારી નરને મોહ.

૨. વ. ૫૬/૪-૫

દુનિયામાં સૌનો અનુભવ છે કે સ્ત્રી સ્ત્રીથી મોહાય નહિ. પુરુષજ સ્ત્રીથી મોહાય. માટે ભક્તિરૂપી સ્ત્રી માયારૂપી સ્ત્રીથી મોહાય નહિ. અર્થાત્ ભક્તને માયા દમે નહિ, પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બંને પુરુષ છે (દિન્દી ભાષામાં તે નરબલિ વાચક છે) માટે માયા તેમને મુગ્ધ કરીને પીડે છે. માટે જો માયારૂપી સ્ત્રીના મોહથી બચવું હોય તો ભક્તિનોજ આશ્રય કરવો એમ કહેવાનો જ્ઞાવાર્થ છે.

ભક્તિ અને જ્ઞાનનું વિશેષ તારતમ્ય નીચેના દશાન્તથી પણ કવિ જણાવે છે.

“ ભવતારણ નાંકા બકિત કાષ્ટ તુચ્છિ જ્ઞાનાદિક્;
નવે સમ્મ સદગ્ને અમય ત્યાં સ્વયમપિ શ્રમ સદગીહિક

૨. વ. ૫૬-૬

બકિત એ હોડી છે અને જ્ઞાન વગેરે કાષ્ટ તથા તુચ્છ છે. હોડીથી સમુદ્ર તરવામાં જાય રહેતો નથી પણ કાષ્ટ તથા તુચ્છાથી તરવામાં જાય રહે છે માટે સંસારરૂપી સાગર તરવાનું વિશ્વસનીય ખરું સાધન તો બકિત જ છે, જ્ઞાનાદિક નહિ.

બકિત એ સિદ્ધ થઈ તો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સ્વતઃ બકિતની પછવાડે આવે છે એટલે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય માટે બુદ્ધ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી.

“ એ બકિતના બે પુત્ર છે જ્ઞાન વૈરાગ્ય કદાચે;
જ્યાં ગાય ધરમાં આવી સહેજે વસ આશ્વાં આવે.

૨ વ. ૫૭-૭

જેમ ગાય જ્યાં જાય ત્યાં તેનું વાહરડું જાય છે તેમ બકિતની પછવાડે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય જાય છે.

બકિત અને જ્ઞાનના ફળમાં પણ ફેર છે—

“ બકિતનું ફળ ભગવંત નિજ જ્ઞાનાદિનું ફળ મોક્ષ ’

જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ, પણ બકિતનું તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે. માટે ક્ષિ કહે છે કે—

‘ રસિક ને રૂપરસાળ પ્રિય નિર્ગલ્ય ન રહે રક્ષ. ’

૨. વ. ૫૮-૬

રસિક બકિતને પ્રભુ સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ મોક્ષ વગેરે તો તેને લૂખાં જ લાગે છે. જ્ઞાન તો કાંઈના કૃપા કૃપા જરાયર છે. તે કૃપાં જેમ કંઈ પણ લાગ નથી, ઉત્કૃષ્ટ કંઈય યાય છે, તેમ જ્ઞાનની કૃપા છે.

પોય કટતાં લાભ ન લેશછ, એજ ઉગરે કેવળ કલેશછ,
કંઈ સમજવું તેહવું કહેવુંછ, વિવેક સાધન કંઈજ તેહવુંછ.

૨, વ. ૫૪-૨

જ્ઞાન સામાન્યતઃ વિદ્યથી પૂર્ણ છે, કોકનેજ જ્ઞાન સફળ થાય છે.
જેમ લાકડાં કોતરનાર કીડા અક્ષરોને કાઢક વખત કોતરી કાઢે છે તેથી
તે જ્ઞાની ગણાતો નથી, તેમ ઘણાં શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હોય તેથી કંઈ જ્ઞાની
થવાતું નથી.

‘લેહવું’ કહિન સહુ રીતથી જ્ઞાનમાં વિદ્ય અપાર;
એ ધૂણાક્ષર ન્યાયે સદૃશ કોકને કાઢએક વાર.

૨, વ. ૫૪-૩

એવું જ્ઞાન તો માત્ર તત્ત્વનું હુંપણું છે, અને પ્રેમરસ પીનારને
તો તે તુચ્છ લાગે છે.

‘એ તત્ત્વ હુંપણું તુચ્છ લાગે પ્રેમરસ પીનાર’ ૨, વ. ૫૪-૪

જ્ઞાનનું રૂપ મુક્તિ કહેવાય છે પણ તેમાં વિશેષતા શું છે ? તે
મુક્તિ શું મૃત્યુ સમાન નથી ? જેવું મૃત્યુ તેવી તે મુક્તિ છે. કારણકે
મૃત્યુથી દેહનો લય થાય છે ત્યારે મુક્તિથી જીવ, આત્માનો બદલામાં
લય થાય છે.

‘તે લાભ પણ વળી તુચ્છ બોતાં મુક્તિ મૃત્યુ સમાન’ ૨, વ. ૫૪/૪

મારેજ પ્રભુના બકતો તેવી મુક્તિને પણ લેતા નથી.

‘... દરિ દે ન મે, જલક્ષવણ સરખી મુક્તિ માને આર’

૨, વ. ૫૪-૫

આર પ્રકારની મુક્તિ પ્રભુ આપે છે તો પણ પ્રભુના બકતો તો
તેને મીઠાના જેવી ખારી માનીને લેતા નથી.

માટે આ સર્વમાંથી સિદ્ધાંત એ રજિન થાય છે કે—

‘ભકિત વિના સદુ સાધન શૂન્યજી, શ્રી ભાગવને બાપ્પુ’ શુક્રમુન્યજી’

૨. વ. ૫૫-૨

ભકિતની ઉત્તમતા

જેનામાં ભકિત છે, તેનું જીવન ધન્ય છે. ભકિત વગરનું જીવન બ્યર્થ છે. ધણી વિદ્યા સંપાદન કરેલો બ્રાહ્મણ ભકિત રહિત હોય તો, ભઠ્ઠા ચાવડાળ કરતાં કોઈ પણ રીતે ચઢાઆનો નથી.

‘એ ઔદ પઠ નવ આદ દશ બણી કમું’ સધયું યેલ;
બ્રાહ્મણ ભકિત નથી તો સમજ્યા કિજ ચંડાલ’

૨. વ. ૬૮-૭

માર વેદ, ઔદ વિદ્યા છ દશંનરાત્ર, નવ જ્યોતિ રાત્ર અને ૧૮ પુરાણો ભર્યાં પણ તેથી શું થયું? એ તો એક માત્ર આગર છે. રેતી પીસવાથી જેમ તેલ ન નીકળે, પાણીને વલોવવાથી જેમ માખણ ન નીકળે તેમ ભકિત વગરનાં એ જ્ઞાનાદિ સાધનથી કંઈ પણ કલ્યાણ સધાઈ નથી.

‘નહી’ વેણુ પીત્રે તેલ કદિ જલ મયે નવનીન ન્હોલ,
ત્વમ દ્યાપ્રીતમ કૃષ્ણભકિત વિના ભદ ન જોલ.’

૨. વ. ૬૮/૮

પારસમણિનું સુંદર નમર બન્યાનું હોય. તેમાં ચિંતામણિનું ધર બાંધ્યું હોય. વળી કામધેનુ જેવી ગાય હોય, અને કદી પણ જેમાંથી વસ્તુ ન ખૂટે એવું અક્ષવધાત્ર મળ્યું હોય, તેની આજુબાજુ કમ્પટક્ષતી વાડ કરેલી હોય. વળી પોતાની કામનાની સિદ્ધિ માટે નવમંદો પોતાને અધીન હોય, અને આજુ જગત્ પોતાને વશ થયું હોય તો પણ તેથી શું? શ્રીકૃષ્ણની ભકિત વગર આ બધું મળ્યું ન મળ્યા બરાબર છે. ભકિતશૂન્ય જીવન ધિક્કારને પાત્ર છે.

‘સ્પર્શમણિનું’ પર અભિરામછ, ચિંતામણિમય રચિયું ધામછ;
કામધેનુ ઘેર અક્ષયપાત્રછ, વાઘ વાદિકા સુરદ્રુમ માત્રછ.
નવમદ સિદ્ધિ સદૃ આધીનછ, સદૃ જગ જેની આગળ દીનછ;
જો નથી બકિત નંદકુમારછ, તો જો પામ્યું સદૃ ધિકારછ.

૨. વ. ૬૪-૨

વળી કહે છે—

રૂડી રસાળી શ્રીહરિમકિતછ, સમગ શિગમણિ વિશ્વે વ્યકિતછ;
બકિતપુકતથી બુવન પવિત્રછ, માધવ માને મનથી મિત્રછ.

૨. વ ૫૫-૧

કરોડો પ્રયત્ન કરો તો પણ બકિત વમર ગતિ જ નથી. શોડા પ્રયત્ને અદમક ફળ મેળવવું હોય, કોડીના બદલામાં રત્ન મેળવવું હોય તો બકિત જ કરવી જોઈએ.

‘ગતિ થાય નહિ બકિત વિના કોઈ કરો કોટિ પ્રયત્ન;
બકિત સ્વરૂપ થમ પરમપદ જ્યમ કોડી સાટે રત્ન’

૨. વ. ૫૫-૩

માટે કવિ પૂછે છે—

‘શું થાય અગણિત સાધને, વધુ બકિત સુંદરસ્થાન;
જો બકિત છે તો કોઈ સાધનતાણું છે નહિ કામ’

૨. વ. ૫૫-૭

બકિતના સાધનથી જ અન્ય સાધનોની સાર્યકતા છે, ને ન હોય તો બીજાં બધાં સાધનો નાશમાં છે. તેથી છેવટનો એ સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે કે—

‘અજગ્યા જગો અનદદ સુજો પોપલાં સધળાં વ્યર્થ;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણબકિત વિના ન સરે અર્થ.’

૨. વ. ૫૫-૮

ભક્તિના દશ પ્રકાર

દ્યારામે ભક્તિની ઉત્તમતા જણાવી, પણ તે ભક્તિના મુખ્ય એ પ્રકાર છે. સાધનરૂપા ભક્તિ અને સાધ્ય અમર ફલરૂપા. સાધનરૂપી ભક્તિ નવપ્રકારની હોવાથી તેનું નામ નવધા 'કહેવાય છે. અને ફલરૂપા એ દશમી છે. તે ફલરૂપનું બીજું નામ પ્રેમવૃક્ષા છે.

આ દશનાં નામ ક્રમ નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે—

આસક્તિ ૧, શ્રી ૨, શ્રવણ ૩, કર ૪, શ્રવણ પહેલી ૫, ભક્તિ ૬

કીર્તન ૭, રમરણ ૮, પછી ૯, પાદસેવન ૧૦, અર્ચન ૧૧, વંદન ૧૨, બક્તિ ૧૩

દાસ્ય ૧૪, ભક્તિ ૧૫, સમ્પત્તા ૧૬, આત્મનિવંદન નામ ૧૭

તે ઉપર દશમી પ્રેમભક્તિ અતિપ્રિય ધનરસમ.

૨ વ. ૫૮/૩-૪

આ દશ પ્રકારની ભક્તિ જેણે જેણે કરી તેમનાં નામ નીચેની ટીકાઓમાં આપે છે—

૧ પરીસિન, શુક્ર, પ્રદીપ્ત, શ્રી, પૃથુ, અકૂર, ને હનુમાન; અર્ચન બીજી શ્રીગણેશીજનન ૨ વ. ૫૮/૫

અર્થાત્ પરીસિને શ્રવણભક્તિ કરી, શુક્રએ કીર્તન, પ્રદીપ્તે રમરણ, શ્રી (સદગી)એ પાદસેવન, પૃથુએ અર્ચન, અકૂરે વંદન હનુમાને દાસ્ય, અર્ચનને સમ્પત્તિ, બાજિરામને આત્મનિવંદન એમ આ નવધાએ નવધામકિત જુદી જુદી રીતે કરી, પણ પ્રેમવૃક્ષા ભક્તિ જે દશમી પ્રકારની છે તે તે જગની ગોપીઓએ કરી. આ દશ પ્રકારની ભક્તિમાં પ્રેમભક્તિ એ ઉત્તમ છે.

પણ આ પ્રેમભક્તિની ચાર અવસ્થાઓ છે. સ્નેહ, આસક્તિ, આસન અને તન્મયતા. આ દરેકની પછી અનુક્રમ અનુક્રમ અવસ્થા છે

તે આ પ્રમાણે:-સ્નેહની ચાર, આસક્તિની ત્રણ, વ્યસનની એ, અને તન્મયતાની એક. એ રીતે પ્રેમભક્તિની એકંદરે દસ અવસ્થાઓ થઈ.

પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ ત્રણ વિવેક;

છે વ્યસનની એ અવસ્થા પડી તન્મયતાની એક.

૨ વ. ૫૮-૭

હવે એ દસ અવસ્થાઓ કથી કથી? તેનાં નામ કવિ જણાવે છે:-

• દુઃખિ સ્મૃતિ અભિલાષોદ્દેગી પ્રેમાવસ્થા એ ચો નેગી;

આસક્તિ ત્રિવ્યાધિ પ્રસાપી, ઉન્માદસદ્ વ્રીજ આસાપી.

વ્યસનાવસ્થા જડતા એકી. અપર મૂર્ચના રહિત વિવેકી;

તન્મયતાની અવસ્થા એકી, મૃત્યુમદ્દય પશુ છૂટે ન રહેકી.

૨. વ. ૫૯/૧-૨

દુઃખિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા ઉદ્દેગ, (સ્નેહના બેદ) વ્યાધિ, પ્રસાપ, ઉન્માદ (આસક્તિના બેદ) જડતા, મૂર્ચના (વ્યસનદશાના બેદ) અને મૃત્યુસદૃશતા (તન્મયતા) આમ પ્રેમભક્તિ પશુ ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ વિકાસ પામે છે તેમ તેમ તે તે દસ અવસ્થાને ધારણ કરે છે. સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસનાવસ્થા ક્યારે સિદ્ધ થઈ કહેવાય એ વિષેની છતાસા થતાં કવિ કહે છે—

જળસ્થાનિ ચાતક પ્રેમ છે આસક્તિ ચંદ્રચક્રાર;

હિ વ્યસન વારિ મત્સ્ય ત્રણ ઉદ્ધારણુના દોર.

૨. વ. ૫૯-૪

જેમ ચાતકને સ્થાનિના જળ માટે સ્નેહ છે એવો સ્નેહ હોય તોજ તે સ્નેહ કહેવાય છે, અર્થાત્ ચાતકના જેવો ટેક જોઈએ. એવો પ્રેમ હોય તોજ તે સ્નેહ કહેવાય. ચક્રાર જેમ ચંદ્રને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે અને નેના વગર બીજા કશાથી તેનું ચિત્ત ખેંચાતું નથી, તેમ પ્રભુ સિવાય બીજા કશામાં ચિત્ત ખેંચાય નહિ ત્યારે આસક્તિ કહેવાય અને જેમ માછલું પાણીથી વિખુદું પડતાં જીવી શકતું નથી, એવી

ભક્તિના દસ પ્રકાર

દયારામે ભક્તિની ઉત્તમતા જણાવી, પણ તે ભક્તિના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. સાધનરૂપા ભક્તિ અને સ્વધ્ય અગર ફલરૂપા. સાધનરૂપી ભક્તિ નવપ્રકારની હોવાથી તેનું નામ નવધા કહેવાય છે. અને ફલરૂપા એ દશમી છે. તે ફલરૂપાનું બીજું નામ પ્રેમલક્ષણ છે.

આ દશનાં નામ કવિ નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે—

આસક્તિ^૧ રાખી અવશ્ય કર છે અવશ્ય પહેલી ભક્તિ

કીર્તન^૨ સ્મરણ^૩ પછી પાદસેવન^૪ અર્ચન^૫ વંદન^૬ વ્યક્તિ

દાસત્વ^૭ ભક્તિ સમ્પત્તા^૮ આત્મનિવેદન^૯ નામ

તે ઉપર દશમી પ્રેમભક્તિ^{૧૦} અતિપ્રિય ધનસ્થાન.

૨ વ. ૫૮/૪-૪

આ દસ પ્રકારની ભક્તિ જેણે જેણે કરી તેમનાં નામ નીચેની લીટીઓમાં આપે છે—

૧ પરીક્ષિત, શુક, પ્રહ્લાદ, શ્રી, પૃથુ. અકૂર, ને હનુમાન; અર્જુન જાણી શ્રીગોપીજન
અનુક્રમે ભક્તિદાન^{૧૦}
૨ વ. ૫૮/૫

અર્થાત્ પરીક્ષિતે અવશ્યભક્તિ કરી, શુકજીએ કીર્તન, પ્રહ્લાદે સ્મરણ શ્રી (લક્ષ્મી)એ પાદસેવન, પૃથુએ અર્ચન, અકૂરે વંદન હનુમાને દાસ્ય, અર્જુને સમ્પત્ત, જાણીસાગરે આત્મનિવેદન એમ આ નવજાણીએ નવધાભક્તિ જુદી જુદી રીતે કરી, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જે દશમા પ્રકારની છે તે તો વાજની ગોપીઓએ કરી. આ દસ પ્રકારની ભક્તિમાં પ્રેમભક્તિ એ ઉત્તમ છે.

પણ આ પ્રેમભક્તિની ચાર અવસ્થાઓ છે. સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તત્ત્વમયતા. આ દરેકની પાછી અમુક અમુક અવસ્થા છે

આ પ્રમાણે:-સ્નેહની ચાર, આસક્તિની ત્રણ, વ્યસનની બે, અને તન્મયતાની એક, એ રીતે પ્રેમભક્તિની એકંદરે દશ અવસ્થાઓ થઈ.

પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ ત્રણ વિવેક;

■ વ્યસનની બે અવસ્થા પાંચી તન્મયતાની એક.

૨ વ. ૫૮-૭

હવે એ દશ અવસ્થાઓ ક્યાં ક્યાં ? તેનાં નામ કયે જણાવે છે:-

૧. દુઃખિ, સ્મૃતિ, અભિલાષોદ્દેગી પ્રેમાવસ્થા એ ચો તેગણ;

આસક્તિ ત્રિવ્યાધિ પ્રસાપણ, ઉન્માદસદ ત્રીણ આશાપણ.

વ્યસનાવસ્થા જડતા એકણ, અપર મૂર્છના સંહિત વિવેકણ;

તન્મયતાની અવસ્થા એકણ, મૃત્યુસદૃશ પશુ છૂટે ન દેહણ.

૨. વ. ૫૯/૧-૨

દુઃખિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા ઉદ્દેગ, (સ્નેહના ભેદ) વ્યાધિ, પ્રસાપ, ઉન્માદ (આસક્તિના ભેદ) જડતા, મૂર્છના (વ્યસનવ્યથાના ભેદ) અને મૃત્યુસદૃશતા (તન્મયતા) આમ પ્રેમભક્તિ પશુ ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ વિકાસ પામે છે તેમ તેમ તે તે દશ અવસ્થાને ધારણ કરે છે. સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસનાવસ્થા ક્યારે સિદ્ધ થઈ કહેવાય એ વિશેની જાણસા થતાં કયે કહે છે—

જળસ્થાનિ ચાતક પ્રેમ છે આસક્તિ ચંદ્રચક્રાર;

છે વ્યસન વારિ મત્સ્ય તથા ઉદાહરણુના ઠોર.

૨. વ. ૫૯-૪

જેમ ચાતકને સ્થાનિના જળ માટે સ્નેહ છે એવો સ્નેહ હોય તોજ તે સ્નેહ કહેવાય છે, અર્થાત્ ચાતકના જેવો ટેક જોઈએ. એવો પ્રેમ હોય તોજ તે સ્નેહ કહેવાય. ચક્રાર જેમ ચંદ્રને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે અને તેના વગર ખીજા કશાથી તેનું ચિત્ત ખેંચાતું નથી, તેમ પ્રભુ સિવાય ખીજા કશામાં ચિત્ત ખેંચાય નહિ ત્યારે આસક્તિ કહેવાય અને જેમ માછલું ખાણીથી વિષ્ણુનું પડતાં જીવે શકતું નથી, એવી

ક્રમાએ પ્રેમ પહેલે ત્યારે વ્યસન કહેવાય છે. તન્મયતાની દશામાં પ્રભુના વિરહનો આનંદમાં બદલ મરણની છેત્રી ગિતિમાં હોય છે. 'તો' કે તે મરણ પામનો નથી તો પણ તેની દશા મૃતપ્રાપ્તિ હોય છે. આ પ્રેમની છેલ્લામાં છેત્રી દશા છે.

આ રને૫. આમદિન અને વ્યસનનાં વક્તવ્યો ફરીથી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

૧. 'તન તપે ખલુજ વિયોગથી રતિ તેની તે અતિદીન;

એ પ્રેમસંકેશ ક્યું કિયિનું ત્યાંનું ત્યાં રહે મન.

એક વાર આખા દિવસમાં પણ મને નવ રહેવાય;

કદિ ના મને તો વિકલ થાય 'આસક્તિ' એ કહેવાય.

છેર પરપર વિધાય નવ ખસી શકે - કા અશુ માત્ર.

જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ કવચા તે 'વ્યસન' રસપ્રાપ્ત.

આવી પ્રેમસંકેશ બહિષ્કાર થઈ 'દુર્લભ' છે. એવી ભક્તિની અગમ આર પ્રકારની મુદિત પણ તુચ્છ છે.

'અનિ દુર્લભ છે એવી ભક્તિ, જેની છાતી આરે મુક્તિ'.

૨. ૫ ૧૬/૧-૮

ભગવાન પણ એવી જ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે.

'રાધાવર બહિરસ બીજે, નિર્મળ રતિ પાખે નવ રીજે'

૨. ૫ ૧૭-૧

આવી પ્રેમભક્તિ હૃદયમાં જેમ જેમ જામે છે તેમ તેમ સખા વિધિ અને નિષેધો દૂર થઈ જાય છે. માત્ર અનુભવીઓ જ એ પ્રેમરસને પીઠાણી શકે છે. એ પ્રેમરસનાં ખર્ચે પીઠાણનાર ફક્ત ગોપીજનનજ છે.

સૌ તેમ નાચે પ્રેમ પ્રકરે આનાદિ-એ રીત,

તે અનુભવે રસ ગોપીજન પર્ણપત્રે નૂતન પ્રીત.

૨. ૫ ૬૬-૩

માટે કવિ અશ્વત ભગવાનને જીતવાનું ખરૂં જાણ તે પ્રેમ જ છે એમ જણાવે છે.

‘અહો પ્રેમમત્ર જે અશ્વત ધ્વિર તે તણે આધીન’

૨ વ. ૬૬-૪

ગોપીજને આવા પ્રેમમળથી પ્રભુને વરો કર્યા, માટે તેમના સૌભાગ્યનો પાર નથી.

‘સૌભાગ્યનું લેખું નહિ મજબકત પરમ પવિત્ર;
જે તણા પૂરણુ બલ પરમાનંદ અમ્યુન મિત્ર’

૨ વ. ૬૫-૬

સેવા

પ્રેમમહિત સિદ્ધ કરવા માટે ભકતે પ્રભુની સેવા કરવી જોઈએ. સેવા એ પૂજન નથી. સેવામાં સ્નેહ એ પ્રધાન છે, અને પૂજા ને માત્ર ક્રિયામાત્ર છે. જ્યાં સ્નેહ નથી ત્યાં સેવા નથી.

સેવા ન કરાવે સ્નેહવશ પૂજન વેદ પ્રમાણ;
હરિ દયા પ્રભુમય જગત સહુ સંતોષ અર્ચન આણ.

૨. વ. ૬૪-૮

સેવા અનન્ય બાવથી કરવી જોઈએ. તે કરવામાં ભોક્ષજ્ઞ અંગર વેદનો પણ ભય હોયનો જોઈએ. માત્ર પ્રભુનો જ વિચાર કરીને પ્રભુને સુખ કેમ થાય એ બાવથી કરવી જોઈએ. જેમ સાધવી સ્ત્રી પોતાના પતિની પ્રથંસા મેગવવાને અનન્ય બાવથી તેની સેવા કરે છે તે પ્રમાણે પ્રભુભકતે સેવા કરવી જોઈએ.

‘મન લોક વેદની લાજ નહિ એક કૃષ્ણ પ્રિયશું પ્રેમ;
પતિની પ્રસન્નતા સાધવી અચલિત હર એ નેમ’

શ્રીવશ્યાભાચાર્યે સેવાનું લક્ષણું 'ચૈતસ્તત્પ્રવણં' સેવા એ પ્રમાણે આપ્યું છે. અને માનસી સેવાને મુખ્ય માની છે. પણ માનસી સિદ્ધ થવાને તતુજ અને વિતત્તને ગૌણ કહી છે. કારણ કે સેવામાં દ્રવ્ય અને દેહ એ બંને અડચણરૂપ છે. માટે તેમનો પ્રભુભક્તિમાં વિનિયોગ થઈ શકે અને તેમના ઉપરથી મમતા ખરી નામ, માટે તતુજ અને વિતત્ત એવાં બે માનસી સેવાનાં અંગ માન્યાં છે. તતુજ અને વિતત્ત સેવામાંથી માનસીમાં નહ શકે છે. એ માનસી સેવા મુખ્ય છે. તે દશામાં બીજાં કોઈપણ સાધનો ઉપયોગી નથી.

‘માનસી સેવા મુખ્ય પણ મનઅસન ઉપર થાય
ત્યાં સાધન બધ પહોંચે નહિ ફલકૃપા ને ગુરુરાય.’

૨. વ. ૧૪-૭

ગુરુની કૃપાથી માનસી સેવા થઈ શકે છે. તે સેવા કેવા બાવથી કરવી અને તેનું ફળ શું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર, કવિ કહે છે—

‘સર્ગભાવે પ્રભુ સુખી ક્યમ થાય એ અનિશ્ચય
સેવાનું ફળ સેવાએ છુએ સુખ અવર નહિ આપ્ય.’

૨. વ. ૧૪-૫

સેવા એ ભાવપ્રધાન, હૃદયથી ભાવથી સેવા કરવાની છે, અને તેથી જોમ પત્ની પોતાના પતિનું સુખ વિચારીને તેની ટેલેલ કરે છે તેમ પ્રભુની સેવા કરવી. સેવામાં બંને પ્રભુનું સુખ વિચારવાનું છે. સેવા કરીને પોતાને કોઈ પણ સુખ મેળવવાનું નથી. પોતે ને પોતાનું કોઈપણ સુખ વિચારીને સેવા કરે તો ને સેવા ન કહેવાય. માટે સેવાનું ફળ પણ સેવાજ છે. સેવા એ સાધન અને સેવા એ ફળ. બીજાં સાધનોમાં તો ફળ આપવાનું સુખ મેળવવાનું છે, સેવાનું નહિ, પણ સેવામાંમાં તો મક્તનું તેમ જમવાનું એમ ઉભવનું સુખ છે.—

‘સાધન અવર સિવ આપણું પણુ શ્રીછને શું મુખ ?
શુભ્રામાં ઉત્તમ આનંદ માટે ભજન મુખ્ય.’

૨. વ. ૬૪-૪

માટે વિધિનિષેધની કૃપા જોઈએ માટે કવિ સર્વાત્મભાવે પ્રજુની
સેવા કરવાનો ઉપદેશ આપે છે—

‘સર્વાત્મભાવે પિયુ રહેલજ વિધિનિષેધની છૂટી ગેલજ;
સદજ પતિશું પ્રકટ્યો પ્રેમજ, શાંતિ પામે સર્વે નેમજ !’

૨. વ. ૬૬-૨

મુક્તિ અને ભજનાનંદ

‘પ્રેમમુક્તિ’નું રૂપ ભજનાનંદ હોય છે અને તેજ પરમરૂપ કવિ માને
છે. તેની આગળ મુક્તિ પણ કશા લેખામાં નથી. તે વિશે કવિ કહે છે—

‘ટોકળાં સરખા મુક્તિથી જન પ્રેમ ચાપ પ્રસન્ન;
જે ભક્તિ ધેખર ભોગિયા તેનું ન માને મન.’

૨. વ. ૫૪-૬

ભક્તિ (ભજનાનંદ) એ ધેખર છે અને મુક્તિ ટોકળું છે. ધેખર
રસથી ભરેલું હોય છે અને ટોકળું તીખું અને કઠલું હોય છે. ધેખરના
ભોગી ટોકળાં ખાવાની હિચ્છા કરતા નથી, તેમ ભક્તો ભજનાનંદને
મુક્તિને મુક્તિને ધમ્જના નથી; અને જો મુક્તિને ધમ્જે તો તે રસિક ન
કહેવાય. તેવાઓને કવિ અહિંયાં ક્રોધમુક્ત થઈને ‘પ્રેમ’ કહે છે. આગળ
કહે છે કે જોમ બીજાડી દુધને જ પચાવી શકે છે, ખીરને નહિ, તેમ
પ્રજુના રોહ વમરના પુરનો ચાનને જ છરવી શકે છે; ભક્તિરસ
જેવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી.

‘પણ પય પચે આર્જવ પાવસાન્ન ન પચે રતિમંદ.’

અહિંયાં પણ કવિ પ્રેમશૂન્યને ‘રતિમંદ’ કહે છે. આ પ્રમાણે
ભજનાનંદને મુક્તિ કરતાં અધિકતર રસ જણાવતાં કવિ કહે છે—

‘સર્વોપર છે ભજનાનંદજી, પણ અનુભવ નહિ નો રતિમંદજી’

૨ વ. ૪૭-૧

પ્રેમશૂન્ય ને ભજનાનંદનો લાલ મેળવી શકતો નથી. તે તો મન-સીમન્તિનીઓ જેવી ગોપાંગનાઓ જ મેળવી શકે.

‘તે સુખ લૂટ્યું સદુ મજલકનેજી, હરિવશ કીધા ભણ્યું જગનેજી’

૨. વ. ૪૭-૧

એ ભજનાનંદથી સર્વ જેની વંદના કરે છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ પણ અધીન થાય છે—

‘વડે સર્વ શ્રીકૃષ્ણને તે કૃષ્ણ પણ અધીન’ ૨. વ. ૪૭-૩

શરણ્ય ! સર્વ પદં હસ્તિપદે નિમગ્નમ્ એ ન્યાયે તેમાં સર્વ ફળની ઉત્કૃષ્ટતા સમાય છે.

‘ત્યાં મોટયમની અવધિ થઈ ગઈ પડે સદુ લીન’ ૨. વ. ૪૭-૩

અનન્યતા અગર અન્યાયય ત્યાગ

પ્રભુ માટેની પ્રીતિ અનન્યભાવવશી હોવી જોઈએ. સાખી સીના પ્રેમ જેવો પ્રભુમકતનો પ્રભુ માટે પ્રેમ હોવો જોઈએ. જો કોઈ સી પોતાના પતિને શુદ્ધ પ્રેમથી નહિ ચલાવે તો તેની સાથે પ્રેમ કરે તો તે ભોકમાં નિન્દા જાને છે તેમ પ્રભુપ્રેમને બદલે ખીજો બધે પ્રેમ રાખવા જતાં તે પ્રેમ પણ નિન્દનીય જાને છે. અસ્મત જૂઠું જૂઠું દેવો એ બધાં બગાડનાં રૂપો છે. તોપણ જોને જેવો બાપ દોષ તેજે તે રૂપમાં અનન્ય આસક્તિ રાખવી જોઈએ. રૂઢ પણ એક રૂપમાં જ આસક્તિ નહિ રૂપમાં અનેકમાં બાવ રાખનારનો પ્રેમ પુંઝવી-અમિ-ચારિણીના જેવો પ્રેમ દોષ છે. ક્ષતિ પોતાના મેઘ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણને માને છે. તે સર્વના ઉપરી છે. તે જ પરબ્રહ્મ છે. જાટે પોતે તેમનેજ અનન્ય ભાવથી બાંધે છે. તેમના સિવાય ખીજાને ચલાવવામાં બકિતમાં આડખર

દેખાય છે માટે તેથી અન્યાયવાળી ભક્તિની પોને નિન્દા દરે છે. જ્યાં અન્યાય મળે છે ત્યાં ભક્તિ રહી શકતી જ નથી. ભક્તિ એટલે પ્રેમ-શુદ્ધ ભાવ. અનેક જગ્યાએ ચિત્તને રોકનાર પુંઝીના ભાવમાં સાધ્વીને શુદ્ધ પ્રેમ નથી, તે તો માત્ર વિકાર છે. તેમ પ્રજ્ઞ સિવાય બીજામાં ચિત્ત શાખવાથી ખરી ભક્તિ થઈ શકતી નથી. માટે કવિ કહે છે —

‘સપજે સરખી પ્રીત ન સારીજ, ટેકની ભક્તિ પ્રજ્ઞ અતિ પ્યારીજ;
અગગા અન્યાયિતા લગવતજ, બ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંતજ !’

‘પતિવ્રતા જો ઉત્તમ હોયજ. પતિ પુરુષોત્તમ ત્યાં ચિત્ત ગ્રાવજ;
વણુ સમજે અન્યાય જનમાંજ. તે પણ ખટકે હરિના મનમાંજ.’

૨. વ. ૨૩/૧-૨

અન્યાયથી ભગવાન પોતે ખિન્ન થાય છે. આંખમાં સહેજ રજ પડી હોય તો તે કેવી ખટકે છે ! જ્યાં સુધી તે નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી બીજકૂચ એવું પડતું નથી. તેમ જ્યાં સુધી અન્યાયવરૂપ દોષ થોડાપણે પ્રજ્ઞ ભક્તમાં હોય તો પ્રજ્ઞ તેથી નારાજ થાય છે. માટે જ્યાં સુધી તે દોષ ભક્તમાંથી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞ પણ ખિન્ન રહે છે.

‘મન ખટક જન્મ રજ નેત્રમાં, વણુ નીકળે નહિ એન;
સમ અન્યાય વણુ છોડવે નહિ જ’પ પંક્જ નેન.’

૨. વ. ૨૩-૩

જેમ ઘણા ધરતો પરાણો જૂએ મરે તેમ એક દેવને મૂકીને અનેક દેવને ભજનારો ભક્તિનું રજ મેળવી શકતો નથી. પુંઝીના છોકરાને લાડ લગવનાર કોઈ બાપ હોતો નથી તેમ અન્યાયવાળાનો કોઈ રક્ષક થતું નથી.

‘પ્રાધુષ્ટિક જાડુ ધરતો હોયજ, મરે ક્રુધાએ ન પૂછે કોયજ;
પુત્ર પુંઝી પિતૃ કહે કહેનેજ, લાડ એકલા કોઈ ન માનેજ.’

૨. વ. ૨૪-૨

ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવનો આશ્રય કરનાર ગંગા નદીના કિનારે ઉભો રહીને કુવો ખોદનાર મૂર્ખ જેવો છે, અગર કામંદુલા ગાયને છોડીને પાણને દોડવા જનાર જેવો છે.

‘તથા સુંદર શ્રીહરિની સેવાજી, કરે લિપાસન દેવી દેવાજી;
તે જ્યમ તરસ્યો મંજ અનુપજી, તજીને તીરે ખોદે કૃપજી,
સુર પૂજે મુખી જમદીયજી, તજી કામંદુલા કુદે મહિપજી,
‘કહે નિગમાગમ એ હરિ-હરિનિજી, બળે સદા સૌ એક હરિનિજી.’

૨. વ. ૨૧/૧-૨

એજ પ્રમાણે હરિની સેવાનો ત્યાગ કરનારને કુતરાનું પુછ્યું પકડીને સાગર તરનારની સાથે સરખાવે છે:—

‘શ્રીહરિ તજી દયાણ ઇચ્છે બાગ અવસાધાર;
જ્યમ જ્ઞાન પુચ્છ મહી ધરે મન જવા સાગર પાર.’

૨. વ. ૨૧-૩

આમ દહીને સિક્કાન્ત જણાવે છે કે—

૧. ‘એ સર્વ વાતો વેવલાં છે મન જમવા અર્થ,
એક દેવજી શ્રીહરિ શરણુ વણુ નથી સર્વો કોઈનો અર્થ.’

૨. વ. ૨૦-૫ માં અન્યાશ્રીને પછી પુરાણના આધારે કવિ ક્રોધમાં આવીને ‘નારકીસ’ કહે છે:—

‘તે માટય સર્વેશ્વર હરિ સમ ઇતરમાં મતિ ને ધરે;
તે નારકીસ સદા મહાતુનિ પદ પુરાણુ ઉચ્ચરે.’

અન્યાશ્રયના ત્યાગ માટે દક્ષિંત આપતાં નીચેની પંક્તિઓ કવિ ચોળે છે—

‘મુખદાર ઇદિનૂસિ સહુ તરુ તુસિ જ્યમ જડિયોય;
ત્યમ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ પૂજે પામે સહુ સતોય’

૨. વ. ૨૦-૮

જેમ સુખમાં શ્રેણીઓ ખાવાથી તમામ હિન્દિયો તમ થાય છે, તથા જેમ વૃક્ષના ચડમાં પાણી રેડવાથી તેનાં ડાળાં પાંદડાં વગેરે તમામની તૃપ્તિ થાય છે તેમ ભગવાનને ભજવાથી તમામનું ભજન આવી જાય છે. આથી જેમ ચડને પાણી રેડવાથી ડાળાં તથા પાંદડાંને પાણી રેડવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ શ્રેણીની સેવા કરવાથી બીજા દેવતાની સેવા કરવાની રહેતી નથી.

અંડાળ ભક્ત, અભક્ત બ્રાહ્મણના કરતાં પણ ચઢિઆતો .

ભક્તિ એ સર્વોત્તમ હોવાથી, જેનામાં તે છે તેને પ્રભુ ઉત્તમ બનાવે છે. તેનાં વય, જાતિ, વિદ્યા, આચરણ, ધન વગેરે કંઈ પણ પ્રભુ જોતા નથી.

‘આચરણ વય વિદ્યારૂપ કોપણ, ધનભક્તિ બલ હરિ નવ જોયણ’

૨ વ. ૬૭-૧૦

આ ઉપર નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે:—

‘પારધિ ક્યાં આચરણ પ્રતિપાત્રણ, વય ક્યાં હતું દ્રુવણ બાળણ.’

‘દ્રુવ બાળ ગજ વિદ્યા કરી કુમ્મલ હતું ક્યાં રૂપ;

ધન સુદામાને ક્યાં હતું વિદુર શી જાતિ અનૂપ.

પુરુષાર્થ સું ઉપસેનમાં નિરખિયો નંદકિશોર;

રિજિયા કેવલ ભક્તિથી એક એજ હરિ ચિત્તયોર.’

૨ વ. ૬૭/૪-૪

અરે આદ્યાળમાં જો ભક્તિ હોત તો તેનું જીવન ધન્ય છે, અરે બ્રાહ્મણ દેદ, પારણ ક્યાં જતાં તેનામાં ભક્તિ ન હોય તો તેના જીવનને ખેંચાડ છે. એવા બ્રાહ્મણ કરતાં તો પેલો આદ્યાળ સ્થરો.

‘શ્રેષ્ઠ સર્વથી તે ચોગ્રજણ—મન વણુ છૂટી જાય ગોપાળજ;

તેણે કર્યાં તપ સન્ન નીર્ધણ, સ્વધર્મ સાધ્યા વડ સમર્ધણ.’

‘વેદ ભણ્યા તેણે સદુ જાણેજી, અથવા પૂર્વે’ કર્યા પ્રમાણેજી;
કોટિ આનંદ એ વિખ્યાતજી, કહ્યું કપિપણ પ્રાપ્તે માતજી.’

૨. વ. ૫૦/૧-૨

આહાણુ યાદને જો ભગવાનનું મગન કરે તો તે ઉત્તમ જ છે.
કારણ કે ખરો આહાણુ તે જ કહેવાય કે જે આહારને જણે. આહાણુ
દેહ ધારણ કરવાથી આહાણુ યવાનું નથી.

‘આહાણુ યાદ સાથે હરિમકિતજી, તેહને તુલના નહિ જન નકિતજી;
સાચા આહાણુ કહાવે તેહજી કૃષ્ણ આહારને જણે જેહજી.’

‘જે આહાર જણે તેજ આહાણુ જન્મ સાચો શુદ્ધ;
સંસ્કારથી દ્વિજ વેદાભ્યાસે વિપ્ર માને ખુદ.
હરિ લહે તે ભુતિ ઉચિત આહાણુ ખીજ કહેવું માન;
જ્યમ ખપખીયૂપ કહેવાય જણુ છવે શ્રુતક નવ માન.’

૨. વ. ૫૧/૨-૫

આમ કહીને જણાવે છે.

‘હોય રામ સમ્યક્ ઓળખે હરિ ભક્તિનું’ નહિ કામ;’

હરિ ભગવાની આહાણુ યજ્ઞય છે, આહાણુ દેહ ધારણ કરવાથી
નહિ. અસ્પર્શ, કૌશિક, ઔતમ, વાસ્તીકિ, પરશર, અમરત્વ, વસિષ્ઠ
વિશ્વામિત્ર તથા નારદ વગેરે આહાણીના પેટ જન્મ્યા નહોતા છતાં
ભગવાનની ભક્તિથી જગતમાં આહાણુ નામથી ઓળખાય છે.

‘કલ્યાણિ આહાણુ દલાવિયા, શીકૃષ્ણુ ભજન પ્રતાપ;

નથી દલાપ્રીતમ કૃષ્ણ પ્રિય તે પ્રકટ મુર્તિ’ પાપ. ૨. વ. ૫૧-૮

આહાણુ છતાં કૃષ્ણભક્તિ નથી. તે પાપની મુર્તિ છે એમ
કહીને કવિ ભક્તિ વગરનાની નિન્દા કરે છે. તેથી એવે કહે છે—

‘પ્રભુ વિમુખ દ્વિજ ગુણ બાર સદ સ્વપ’ તરે નહિ મરણ;
દુદ્ધિ દલાપ્રીતમ સસ વર કુળ સદ તરે આંકામ.’

બાર ગુણોવાળા હરિભક્તિરહિત દિવ્યના કરતાં આંડાલ સારો એ અંતિમ સિદ્ધાન્ત કવિ કહીને ભક્તિમાં વર્ણુભેદ નથી એમ જણાવે છે. ભક્તિના અન્તરાયો

ભક્તિમાર્ગના મુખ્ય અન્તરાયોમાં કામ અને દામ એ બે છે. એ બે માયાનાં ધામ તથા અવિદ્યાનાં વિશ્રામ છે. કામથી દૂર થવાની માતૃવત્પરદારિણ એ નીતિ વચનને અનુસરીને કવિ પરશ્વીના સંજથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે:

‘ કામ દામ બે માયાધામજી, સદા અવિદ્યા ત્યાં વિશ્રામજી. ’

૨. વ. ૭૫-૨

જે અવિદ્યાનું વિશ્રામ હોય ત્યાં સુખ હોય ક્યાંથી ? તે તો અમંગલ જ હોય. જેમ રમશાનભૂમિ એટલે પ્રેતને રહેવાનું સ્થાન, તેમ અવિદ્યાનું સ્થાન એટલે અમંગલ-અનિષ્ટને રહેવાનું સ્થાન.

‘ વિશ્રામ જ્યાં નિત્ય અરિદ્યા ત્યાં સહુ અમંગલ હોય;
રમશાન રથજી ત્યાં પ્રેત હોય કૌતુક ન માને કોય. ’

૨. વ. ૭૫-૩

પરશ્વીનો સંગ જેને થયો તે સંસારમાંથી કદી પણ ઉગરી શકતો જ નથી.

‘ તરણીજ માયા મોહિની તરવા ન દે જ્યાં સંગ;
અણુમળ્યા કો કદિ ઉગરે મળતાં સકલ બધા ભંગ. ’

૨. વ. ૭૫-૪

માટે કવિ કહે છે કે જેમને સંસારસાગરમાંથી હુલતા બચતું હોય તેમજે સ્ત્રીપી મગરીની છાયાનો સ્પર્શ ન થાય તેવી રીતે ત્યાંથી નાસવું. કાચ્યુ કે સ્ત્રી એ પણ જાણ્યો મગરી જેવી છે. તેની છાયાનો સ્પર્શ મતાંજ કાચને તે કરડી ખાય છે. તેમ તરણીના દેહનો સ્પર્શ આત્માની છાન કરનાર છે.

‘તે માટે એનું નાસવું જમ છાયા સ્પર્શ ન થાય;
જમ છાયા મગરી છાયા અડતાં ડાયા કરડી ખાય.’

૨. વ. ૭૫-૫

પારકી સ્ત્રીને તરવારની સાથે કવિ સરખાવતાં કહે કે—

‘તરવાર સરખી તરણી સથુગારી દિસે સારી;

ઉપર અનુપમ રૂપ મનોહર અંતરમાં હતારી.’

૨. વ. ૭૫-૬

નીચેની પંક્તિઓમાં તેને ઇન્દ્રવાયણના પુલ્કની ઉપમા આપીને કહે છે કે ઇન્દ્રવાયણ બહારથી સુંદર અને મનોહર દેખાય. છતાં પણ અંદરથી તે લહાળા જેવું ચામ હોય છે, અને તેને મસગાએ એટલે જ્વાળા થાય છે. તે જ પ્રમાણે પરભી બહારથી સુંદર હોવા છતાં અંદરથી મંસિન હોય છે અને તેનો સંગે જ્વાળા કરનાર છે.

‘પચરંગી પ્રકૃતિ પુનઃ સરખી મોહન નિરખે નાર;

મસખ્યા પંડી મન ગ્જાનિ ઉત્તરે ચંદુર ચિત્ત વિચાર.’

૨. વ. ૭૫-૭

માટેજ અતમાં કવિ ઉપદેશ કરે છે કે સ્ત્રી દુઃખ અને દુષ્ટત નરકની ખાણ મણીને તેજથી દૂર રહે—

‘દુઃખ દુષ્ટત નરકની ખાણ સ્ત્રી કરી પરિચિતથી કાઢ;

જન દયાધીનમ દુષ્ટ મળતાં મધ્ય મોડી આડ.’

૨. વ. ૭૫-૮

જેમ કામ એ મોટા અન્તરાય છે તેમ ધન પણ અન્તરાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આ બન્ને મોટા પવિત્ર સમાન માર્ગ રૂપીને પડેલાં જ. તે બન્નેને જ વટાવી જાય તે જ અરો વિગળી પ્રવસી. અરો બક્ષત નો તે જ કે જેમનું ચિત્ત આ બન્નેથી આલિપ્ત થયું નથી ધન વિશે બોક્ષતાં કવિ કહે છે:—

‘ધન પશ્ય તેનું મન જગાડેછ પ્રભુમાં પહોંચ્યું જેવી કહેછઃ
અનર્થ જેમાં દશ તે પાંચછ, શ્રીમુખ ગાથા ભરીયાં આંચછ. ’

૨. વ. ૭૬-૧

આ પંક્તિમાં જણાવેલા ૧૫ ધનના દોષો નીચેના શ્લોકમાં ગણાયા છે.
‘સ્તેષાં હિંસાનૃતં દંભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।
મેદો વૈરમવિશ્વાસ સંસ્પર્શો વ્યસનાનિ ચ ।
एते पंचदशानार्था द्वयमूला मतानृणाम्

તે મુખ્ય અનર્થોમાં દ્રવ્યના નીચેના અનર્થો કહિ ગણાવતાં કહે છે —
‘સહુદય સર્વથી કશેણ કરાવેછ, પ્રાણ જોય કે પ્રેત બનાવેછ. ’

૨. વ. ૭૬-૧

ધનની ખાતર કેટલા કુટુંબીઓ તથા મેદીઓને કશેણ થયા
છે ? કેટલાઓને પ્રાણ જોવા પડ્યા છે ? અને કેટલાએ તેમાં પોતાની
વાસના રહી જવાથી પ્રેત બન્યા છે ? માટે વિતના અનર્થોમાંથી બચવું
હોય તે ભગવાનની સેવામાં અગર પરમાર્થમાં તેનો ઉપયોગ કરવો
જોઈએ. તે પ્રમાણે વપરાયકું દ્રવ્ય જ સફળ થાય છે —

‘હરિસેવામાં વા પરમાર્થછ વિત વવસયુ સફલિત અર્થછ’

૨. વ. ૭૬-૨

ભગવાને જેને દ્રવ્ય આપ્યું છે તેણે તે દ્રવ્યનો તેવી રીતે ઉપયોગ
કરવો અને નવું દ્રવ્ય મેળવવાને ખાસ પ્રયત્ન ન કરવો.

‘સફલિત કરવું’ અર્થ જોમજ હોય જે કદિ પાસ;
નૂતન ઉપાર્જન કરી હરિજને ન ધરવી આશ. ’

૨. વ. ૭૬-૩

આ રીતે વર્તવાથી ભક્તિશ્રાવમાં મોટામાં મોટી જે બે
અડચણો છે તેને મન ઓળંગી શકે છે.

નેશ્વિનત્ય

ભગવાને પોતાનું જીવન કેમ ચલાવતું તે વિશે બોધનાં કવિ કહે છે કે તેણે કાઈ પણ જાતની ચિંતા ન રાખતી. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું પ્રથમ લક્ષણ નેશ્વિનત્ય છે. શ્રીરામભાષ્યે 'નવરત્ન' મંથમાં ભક્તને ચિંતા નહિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. વ્યાસમહાર્ષિ પણ તેનો ઉપદેશ આપે છે. ચિંતામય જીવન એટલે પ્રભુમાં અવિશ્વાસ. જો ભગવાનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો શા માટે માણસે ચિંતા કરવી જોઈએ? જો પ્રભુએ માણસને દાપ, પગ વગેરે અવયવો આપ્યા છે તે શું ભક્તને ખાતરું તથા પહેરવાનું નહિ આપે? જો કીડીને કણ અને દાંડીને મણ આપે છે તે શું પોતાના ભક્તને બૂઝી જશે? જો જગત્પાત્ર કહેવાય છે તે શું પોતાના અંશરૂપ જીવેનું રક્ષણ નહિ કરે? જરૂર રક્ષણ કરશે. પણ ભક્તમાં તે માટેની શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

‘ભગવાન વસન ચિંતા કરી વૈષ્ણવે ન થાતું ઉદાસ;
સદૃશ વિશ્વ પોતે છે વિશંબર ક્યમ બૂઝશે નિઃશ્વાસ.’

૨ વ. ૭૬-૫

‘ક્યમ બૂઝશે નિઃશ્વાસ’ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને કવિ એમ અભિપ્રાય આપે છે કે ભગવાન કદી પણ પોતાના શ્વાસને ન જ બૂઝે, કારણ કે પોતે વિશંબર છે. તે વિશ્વમાં આવેલાં તમામ સ્થાવર તથા જંગમ સર્વોની સંભાળ રાખે છે. આ વિશે કહે છે—

‘ગિરિશિખર દુર્ભસિચ્છિહરિ અન્યાસ અજગર પોખે;
દધિ મધ્ય શક્કરખોર ખગ સાકર વડે સતોખે.

જન્મતાં પહેલાં જન્મનિસ્તન પગ પ્રકટ ક્યું” પ્રશ્ન પાસ;
મુગધી રમ્યા પાડી મંચુ રચી જડ જીવ નથી વિશ્વાસ.
જો અજન્મ મુલમેરી ખગી તજ આહાર રટે મુખ નામ;
જન દયાપ્રીતમ મંચુ કરી ચરણે મનુર મુખ ધામ.’

૨ વ. ૭૬/૬-૮

પર્વતના શિખર ઉપર ઉગતાં સૂર્યો ક્યારે મહેનત કરવા ગયાં હતાં, છતાં તેમને જળનું પોષણ નથી મળતું ? અઝગર પણ ક્યારે મહેનત કરે છે ? છતાં તેનું પોષણ બગવાન નથી કરતા ? સમુદ્રમાં રહેનાર શક્રજ્યોરને માટે પ્રજા સાકર આપીને તેનું પોષણ કરતા નથી ? બાળક જન્મે છે તે પહેલાં બગવાન માતાના સ્તનમાં આદાર મૂકે છે. તે આદાર માટે બાળકને કશી ચિંતા કરવી પડતી નથી. અજળ શુભ મહેરી નામના પક્ષી વિષે કહેવાય છે કે તે મોઢાથી આદાર લેતું નથી પણ ફક્ત રામનું નામ દે છે. ત્યારે કાકાને સંકા થાય કે તે શી રીતે જીવતું કરે ? પણ બગવાને તે માટે તેના પગમાં મુખ જેવું મૂક્યું છે કે જેનાથી આસતાં આસતાં તે પોતાનો આદાર લે છે. આ બધાંની પ્રજાને કાળજી છે તો શું તે પોતાના બકતને બૂલી જશે ? આવાં દુષ્ટતાથી કવિ દરેક બકતજનને કાઢી પણ પ્રકારની ચિંતા નહિ રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સત્સંગનો પ્રભાવ

૧. ભક્તિમાર્ગમાં આમળ વધવાનું પ્રથમ પગથીઈ સત્સંગ છે. જ્યાં સુધી હૃદયના મળ દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી ભક્તિમાં મન સ્થિર થાય નહિ. માટે સાધુપુરુષોનો સંગ જરૂરનો છે. તેમના સમાગમમાં આવવાથી ચિત્ત ખરાબ કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે અને શુભ વિચાર તરફ ખેંચાય છે. શુભ આચરણ વગર ગમે તેટલી કથા વાર્તા સાંભળી હોય તોપણ વ્યર્થ છે. 'કથા સાંભળી ફૂટયા કાન તોય ન આગ્યું ભક્તતાન' એ ઉપદેશાનુસાર શુભાચરણ તથા હૃદયની વિશુદ્ધિ એ જ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં આવશ્યક છે. આ હૃદયવિશુદ્ધિ સત્સંગથી સધાય છે. મળ અઝગર વિકાર વગરતું હૃદય એ જ પોતાને તારે તેમ બીજાઓને પણ તારે; પણ વિકારવાળું હૃદય હોય તો તે ડૂબાડી દે છે. જેમ ટુંબડી તારે ખરી પણ તે જો સડી હોય તોજ, લીલી તારી શકે નહિ.

નૈશ્ચિન્ય

ભક્તમને પોતાનું જીવન કેમ ચલાવવું તે વિષે બોધનાં કવિ કહે છે કે તેણે કોઈ પણ જાતની ચિંતા ન રાખવી. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું પ્રથમ લક્ષણ નૈશ્ચિન્ય છે. શ્રીરત્નમાયાર્થે 'નરરત્ન' મત્યમાં ભક્તને ચિંતા નહિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. દ્વારામમાર્ગ પથ તેવો ઉપદેશ આપે છે. ચિંતામય જીવન એટલે પ્રભુમાં અવિશ્વાસ. તે ભગવાનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો શા માટે માણસે ચિંતા કરવી જોઈએ? જે પ્રભુએ માણસને હાથ, પગ વગેરે અવયવો આપ્યા છે તે શું ભક્તને ખાવાનું તથા પહેરવાનું નહિ આપે? જે કીડીને કણુ અને હાથીને મણુ આપે છે તે શું પોતાના ભક્તને ભૂલી જશે? જે જગન્નાથ કહેવાય છે તે શું પોતાના અંશરૂપ જીવનું રક્ષણ નહિ કરે? જરૂર રક્ષણ કરશે. પણ ભક્તમાં તે માટેની શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

‘ભોજન વસન ચિંતા કરી વૈધ્યવે ન ચાલું ઉદાસ;
સહુ વિશ્વ પોને છે વિશ્વંભર ક્યમ ભૂલશે નિજદાસ.’

૨ વ. ૭૬-૫

‘ક્યમ ભૂલશે નિજદાસ’ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને કવિ એમ અભિપ્રાય આપે છે કે ભગવાન કદી પણ પોતાના દાસને ન જ ભૂલે, કારણ કે પોને વિશ્વંભર છે. તે વિશ્વમાં આવેલાં તમામ સ્થાવર તથા જંગમ સત્ત્વોની સંભાળ રાખે છે. આ વિષે કહે છે—

‘ગિરિશિખર દુર્ભસિએ દરિઅનન્યાસ અનંતર પોખે;

દધિ મધ્ય શાક્રરખેર ખગ સાકર વડે સતોખે.

જન્મનાં પહેલાં જન્મનસ્તન પર પ્રકટ કર્યું પ્રભુ પાસ;

મુગધી રચ્યા પદી અંચુ સ્ત્રી જડ જીવ નથી વિશ્વાસ.

છે અજબ ગુણમેરી ખગી તજ આદાર રહે મુખ નામ;

જન સ્થાપીનમ અંચુ કરી ચરણે ચગર સુખ પામ.’

૨ વ. ૭૬/૬

પર્વતના શિખર ઉપર ઉભાં જ્યો ક્યારે મહેનત કરવા ગયાં હતાં, છતાં તેમને જળનું પોષણ નથી મળતું? અજમર પણ ક્યારે મહેનત કરે છે? છતાં તેનું પોષણ જમવાન નથી કરતા? સમુદ્રમાં રહેનાર શસ્ત્રખોરને માટે પ્રજા સાકર આપીને તેનું પોષણ કરતા નથી? બાળક જન્મે છે તે પહેલાં જમવાન માતાના સ્તનમાં આહાર મૂકે છે. તે આહાર માટે બાળકને કશી ચિંતા કરવી પડતી નથી. અજમર શુભ મહેરી નામના પક્ષી વિષે કહેવાય છે કે તે મોઢાથી આહાર લેતું નથી પણ ફક્ત રામનું નામ દે છે. ત્યારે કાષ્ટને શંક થાય કે તે શી રીતે જીવતું કરે? પણ જમવાને તે માટે તેના પગમાં મુખ જેવું મૂક્યું છે કે જેનાથી ચાકતાં ચાકતાં તે પોતાનો આહાર લે છે. આ બધાંની પ્રભુને ઠાળછ છે તો શું તે પોતાના જીવનને બૂઝી જશે? આવાં દૃષ્ટાંતોથી કવિ દરેક બહુતજનને કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નહિ રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સત્સંગનો પ્રભાવ

જનિતમાર્ગમાં આગળ વધવાનું પ્રથમ પગથીઉં સત્સંગ છે. ત્યાં સુધી હૃદયના મળ દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી બક્ષિતમાં મન સ્થિર થાય નહિ. માટે સાધુપુરુષોનો સંગ જરૂરનો છે. તેમના સમાગમમાં આવવાથી ચિત્ત ખરાબ કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે અને શુભ વિચાર તરફ ખેંચાય છે. શુભ આચરણ વગર ગમે તેટલી કથા વાર્તા સાંભળી હોય તોપણ બ્યથાં છે. 'કથા સાંભળી ફૂટ્યા કાન તોય ન આવ્યું બલ્લવાન' એ ઉપદેશાનુસાર શુભાચરણ તથા હૃદયની વિશુદ્ધિ એ જ બક્ષિતમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં આવશ્યક છે. આ હૃદયવિશુદ્ધિ સત્સંગથી સધાય છે. મળ અગર વિકાર વગરનું હૃદય એ જ પોતાને તારે તેમ બીજાંએને પણ તારે; પણ વિકારવાળું હૃદય હોય તો તે રૂઆડી દે છે. જેમ તુંબડી તારે ખરી પણ તે જો સડી હોય તોજ, લીલી તારી થકે નહિ.

‘તારે તુંબિઝા આપિત તારેછ, અનુભવ સહુને શાસ્ત્ર પોકારેછ;
પણ બે ઉર હોય રહિત વિકારછ, તારે ન તારે લીલી લગારછ.’

૨. વ. ૭૪-૨

આમ તુંબીનું દર્શન આપીને કવિ કહે છે—

‘લીલી ન તારે તુંબી ત્યમ ન ફેરે સમજ જન સંગ;
ફરી તેનું તેજ કરે સુઘર્ષ વિકાર યાતાં ભંગ.’

૨. વ. ૭૪-૩

એની એજ વસ્તુને બીનાં વસ્ત્ર અને સુઘર્ષ વચનાં દર્શાવતી
સમજાવે છે—

‘આદિવસ્ત્ર અડે અવર બીંજવે તે પણ વાસ;
આધુ વસ્ત્ર સૂકું શુષ્કને ત્યાં નહિ શીતાભાસ.’

૨. વ. ૭૪-૫

એક બીનું લુગડું બીજા સૂકાને અડે તો તેને બીંજવી નાખે છે
પણ સૂકું લુગડું બીંજાને અડે તો બીનું તો શું પણ તેનો આભાસ
સરખો પણ ઉજાગરી રાકતું નથી. તેજ પ્રમાણે સત્સંગનો પ્રભાવ
સમજાવે. જેમ મલયાનિલના સ્પર્શથી બધાં રસો ચંદન બની જાય છે
પણ વાંસ અને એરંડો તે એવાને એવાજ રહે છે. તેનું કારણ એજ કે
તેમના હૃદયમાં ગંડી ધણી છે. તેજ પ્રમાણે બધાં સુધી હૃદયની ગંડી
દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સત્સંગનું ફળ નજીવતું નથી. માટે સત્સંગનું ફળ
પ્રાપ્ત કરતાં પૂર્વે હૃદયના મળો તજાજા જોઈએ.

‘મલયાનિલ દુમચંદન સહુ પણ નહિ એરંડ ન વંસ;
ઉચ્ચાધિગો તે માટે ત્યમ સત્સંગ ફેરે ન નિઃસંસ.’

૨. વ. ૭૪-૫

આની અજવાત પથરના તથા ચિત્રામણના ચંદ્રથી નજીવે છે—

‘શતકંદ્ય’ નીર ભિંમમ ઉર ‘પાપાણુ આગ’ ના જાપ;
 ‘કદિ’ અધ્યામ ઉક્ષણિયે કાંગણુ ન કામળ થાય.
 ‘નયમ ચિત્ર કેરા ચંદ્રથી નવ રામે તન પરિતાપ;
 ત્યમ ગગન શશિથી પણુ ન ઉમળે ચિત્ર ઉદ્ધિ આપ.’

૨. ૧. ૭૪/૬-૭

માટે છેવટે કહે છે—

‘જીયાસુ ઉપદેશ ઉભય હોય ઉચિત રજે ભવ રોગ’ ૨. ૧. ૭૪-૮

જીયાસુ અને ઉપદેશ કરનાર બન્ને યોગ્ય હોય તો જ સંસારરૂપી રોગમાંથી બચી શકાય છે. સાચા સંત પ્રજ્ઞમાં રહેલું કશવે છે, પણ દુષ્ટનો સંગ તે રહેલને બૂલાવડાવે છે. માટે પ્રજ્ઞના ભક્ત-સંતની પાસે રહેવું, અને દુષ્ટ સંગથી દૂર રહેવું.

‘હિત હરિ જગાવે સાચા સંતજી તેજ દુષ્ટ જીતવે વાગવંતજ;
 હરિજન પાસે નિયે વસવુંજ. દુષ્ટ સંગથી દૂર ખસવુંજ.’

૨. ૧. ૭૫-૧

સાધુપુરુષનાં લક્ષણ

ઉપર સાધુપુરુષનો સંગ કરવા અને દુષ્ટનો ત્યાગ કરવાનું જણાવ્યું, પણ તે સાધુપુરુષ શી રીતે ઓળખી શકાય? તે કેવા ભક્ષણવાળો હોવો જોઈએ? આ વિશે કવિ જણાવે છે કે—

‘ગુણ સાધના હોયજ એવાજ, પરોપકારી ચાહે ન સેવાજ;
 દોષ કરે બહુ પરના પાનજ, પ્રકટ કરે ગુણ અદ્ય મહાનજ.
 ગરમ દોષ સાગર સિવ પીધોજ, ચંદ્ર ચાતુર્યાં બાહે દીધોજ;
 દુર્લભ સાધુ મળવા એવાજ, મળે પ્રસન્ન જો હોય હરિદેવાજ.’

૨. ૧. ૭૬/૧-૨

સાધુ પુરુષો હમેશાં પરાપક્ષી હોય છે, અને પરાપક્ષ કરવા છતાં પોતાની સેવાનો બદલો તે કદાચ નથી. બીજાઓના બહુ દોષ હોય તોપણ તેનું પાન કરી જાય છે, ગળી જાય છે; અને ગુણો અદ્ય હોય તોપણ પુષ્કળ હોય તેમ જણાવે છે. જેમ શિવે સમુદ્રના દોષરૂપ ઝેરને પીધું અને તેના ગુણરૂપ ચંદ્રને માથા ઉપર શાખ્યો, તેમ સાધુ પુરુષો બીજાના દોષોને દાંડે છે અને તેમના ગુણોને પ્રકટ કરે છે. પણ આવા સાધુપુરુષો બધી જગ્યાએ મળી શકતા નથી. માત્ર પ્રજાની કૃપા હોય તો જ મળી શકે છે. એવા સાધુનો સંગ શું કરી શકે તો નથી? ગમે તેવા પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકે છે, ગટરનું પાણી ગંગાના સંગથી જેમ ગંગારૂપ પવિત્ર બને છે તેમ સાધુપુરુષના સમાગમથી પાપીઓનાં પાપ ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પવિત્ર બને છે.

‘પતન પીથિ ઉલ્ક અતિ અશુચિ જહાં મધ્યું જર્ઠ જળમંગ;
ગંગા યયું તે સદ્જ સધજ જે બલ મહદ્ પ્રસંગ.’

૨. વ. ૭૨-૪

સાધુપુરુષના સંગથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેની સમાન સ્વર્ગનું પણ સુખ નથી તો પછી લૌકિક સુખની તો વાતજ થી કરવી?

‘દરિસંગી સંગ સમાન લવ સુખ નાક નહિ નિર્વાણ;
તો મૃત્યુએકનું મૃત્યુ સુખ તે કરે કથન કોણ.’

૨. વ. ૭૩-૫

સાધુપુરુષ એ કદાચ દાની માફક બીજાનાં દાંડિયનું નિવારણ કરે છે, ચંદ્રની માફક તાપ દૂર કરીને શીતલતા આપે છે અને ગંગા નદીની માફક પાપ ધુએ છે.

‘સુરદ્રુમ હરે દાંડિતા સથિ તાપ મંગલ પાપ;
તે ત્રણેજ સાધુસંગ સથિ હરેજ અનુષ પ્રતાપ.’

૨. વ. ૭૪-૬

આ દરેક રીતે સાધુપુરુષ પરોપકારી અને નિસ્વાર્થ હોવો જોઈએ. તેનામાં યદિકિંચિત્ પણ સ્વાર્થ હોવો જોઈએ નહિ. નિસ્વાર્થી સાધુઓ અને પરહિતમાં રમ્યાપમ્યા રહેલા જ ખીખઓને સારે રસ્તે ચલાવી શકે છે. તેમનું જીવન ખરેખર વૃક્ષના જેવું હોય છે.

હોય વૈષ્ણવ વૃક્ષ સમાન શુભ પરમુખ કરે સહિ કમૈશ;
નમ શિખ લગી પરમાર્થ સદુ સ્વાર્થ નહિ લવડેશ

૨. વ. ૭૨-૭

સાધુપુરુષ આવા હોય છે, ત્યારે દુષ્ટ પુરુષો કેવા હોય છે તે વિશે કવિ નીચે જણાવે છે.

વશુ વાંક દે દુઃખ દુષ્ટ મારે દુર્વચન ઉર બાણુ . ૨. વ. ૭૨-૮

ખીખના વગર અપરોધે પણ તેને દુઃખ આપવામાં દુષ્ટપુરુષો રમ્યાપમ્યા રહે છે. કવિ તેઓનો સગ નહિ કરવાને કહે છે, પણ તેઓનો સાધુપુરુષો દ્રોહ ન કરવો. શત્રુને પણ મિત્ર તરીકે માનવો.

ભગવદીયનાં લક્ષણ

ઉપર સાધારણ રીતે સાધુપુરુષનાં લક્ષણ આપ્યાં. પણ જો વૈષ્ણવ-ભગવદીય-પ્રભુમકત છે તે તો એવા સાધુપુરુષોમાંથી પણ બાગે જ કાઢ મળી આવે છે. ખરા બકનો પ્રભુના અનુભવી હોય છે. તેના અનુભવી વિરહ હોય છે. બાકી નામધારી તો ધણા હોય છે. તેના નામધારીથી હંમેશાં ચેતતા રહેવું જોઈએ.

‘તે વેશધારી ખરા પણ અનુભવી વિરહ જ હોય’ ૨. વ. ૭૦-૪

તાદરીય બક્ત તો તે જ કે જેનાં દર્શન થતાંની વેત ખીખઓનાં પાપ અને દુઃખ દૂર થાય છે અર્થાત્ તેઓ અત્યંત પવિત્ર હોય છે. તેઓ ભગવાનને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક માને છે પ્રભુથી ખીખું કંઈ પણ તેમને વધુ પ્રિય નથી, તેમ ભગવાનને મન પણ તેમના કરતાં

ખીચું કોઈ પથું વધુ પ્રિય નથી. જ્યાં શ્રીવદ્ધાચાર્યમાં તેને દૃઢ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. તેણે અન્યાઅપનો ત્યાગ કરેલો હોવો જોઈએ. અપેક્ષા રહિત, કોઈ પથુ પ્રકરના કામથી વિમુક્ત, માત્સર્યરહિત અને વિરક્ત તથા હમેશાં પરોપકારી તથા ભગવાનની સેવા કયા કીર્તન વગેરેમાં વ્યસનવાળો હોવો જોઈએ.

ને તાદૃશી કહેવાય દર્શન થતાં અધ દુઃખ જાય.
તે તથાં હમણું સુણું કહું ને ક્યાં ચાલ્ય પુરાણ;
પ્રભુ પ્રાણાધિક જેને પ્રિય પ્રભુને અધિક તે પ્રાણ,
શ્રીમદ્ધાચાર્યનો દૃઢાગ્રય ઉર અન્યાઅપ નહિ નામ;
નિરપેક્ષ વર્ગિત કામ, લોભ, સેવે સુંદરગામ,
માત્સર્યરહિત વિરક્ત, તત્પર સદા પર ઉપકાર;
હોય વ્યસન સેવા કયા કીર્તન સતત નંદકુમાર.

૨. વ. ૭૦/૪-૭

જેને આવા ભગવદીયો મળે છે તેમનું પરમ ભાગ્ય છે. તે આવા ભગવદીયો પ્રાપ્ત થતાં તેમનું આરાધન કરવા બૂઝવું નહિ. તે આરાધન દીનતાપૂર્વક કરવું. તેમ કરવાથી ખરેખર તેના ભગવદીયોની કૃપા મળે છે અને તદ્દ્વારા પ્રેમભક્તિ ઉદય પામે છે

આરાધન શ્રદ્ધા મહિત દીનતા મનમાં લાવે;
જોમ કૃપા ઉપજે બહુતને તવ પ્રેમભક્તિ આવે.

૨. વ. ૭૦-૬

તમામ ઇદ્રિયોના પ્રભુમાં વિનિયોગ

સત્સંગ તથા પરમ ભગવદીયોની સેવાથી જુદાં શુદ્ધ યાત્રી પ્રભુ માટેની ભક્તિ ઉદય પામે છે. આ ભક્તિનો વિકાસ દિદ્રિયોના સુવિનિયોગથી થાય છે. તે વિનિયોગ જો પ્રભુનાં ગુણગાન અને પ્રભુસેવામાં થાય તે જ તેની સફળતા છે. નિરોધ એ સફળતાની ચાવી છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યે નિરોધ નામના ગ્રંથમાં નિરોધની અગત્ય જણાવી છે. ઇદ્રિયો રવનઃ દુષ્ટ નથી, પણ તેમના ઉપયોગથી તે સ્ત્રાંસ તથા ખરાબ પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત ખરી છે કે જો ઇદ્રિયોને સ્વતંત્ર વિષય-પ્રદેશોમાં વિચરવા દેવામાં આવે તો તે તોફાની ઘોડાઓની માફક શૂનવાડીને ખેદાનખેદાન કરી મૂકે છે. માટે બુદ્ધિરૂપી સારથિની મદદથી તેમના ઉપર અંકુશની જરૂર છે. માટે યોગચાળામાં તે ઇદ્રિયોને રોકવાનું કહે છે. પણ કેવલ બહાલકારથી ઇદ્રિયોને રોકવા જતાં આઘાત અને પ્રત્યાઘાતના નિયમાનુસાર તે ઇદ્રિયો રોકાવાને બદલે ચિત્તને, અનર્થના ગર્ભમાં ફેંકી દે છે; એવા પણ ઘણા બનાવો જોવામાં આવે છે. માટે બહાલકાર કરવાથી ઇદ્રિયોનો રોધ થતો નથી. ત્યારે આ રોધ સફળ થી રીતે થાય ? તે માટે શ્રીવલ્લભાચાર્ય 'નિરોધવલ્લભ' ગ્રંથમાં તેનો ઉપાય દર્શાવે છે અને તે એ કે ઇદ્રિયોને પ્રભુની સેવામાં રોકવી. ફક્ત સંસારના વિષયોમાંથી ચિત્ત ખેંચાય એટલું બસ નથી, પણ તે પ્રભુમાં પણ આસક્ત થવું જોઈએ. પ્રભુમાં આસક્તિ વગરનો રોધ તે ખરા રોધજ નથી. આ રોધ સફળ થાય તોટલા માટેજ શ્રીવલ્લભાચાર્યે પોતાના બહતોની આગળ સેવાની પ્રણાલિકા રચી કરી છે. આથી ઇદ્રિયો સંસારના પદાર્થોમાંથી ખેંચાઈને પ્રભુગામી બને છે. સંસાર ખરી જતાં બગવાન સન્મુખ થાય છે. કવિ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ કેમ કરવો તે માટે નીચેના પદ્યમાં જણાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે કર ચરણ દર્શન ધાય;
નેત્ર તે નટવર છખી નિહાજે શ્રવણ કૃષ્ણ કથાય.
વર્ણન કરે વાણી હરિગુણ પદકમળ મન ધ્યાન;
માથુને પુષ્પ પ્રસાદિ તુલસી ચરણોદક મુખ પાન
શિર નમે હરિગુરુ સંત દડવન. સર્વોગે પ્રણામ;
સહુ સમરૂપી ઘસ યત્ર માગે ભક્તિ-સુદરશન.

હાથથી ભગવાનની સેવા કરવી, પમથી દર્શન માટે આવીને જવું. નયનથી ભગવાનની સુદર છબિનાં દર્શન કરવાં, કનથી ભગવાનની કથા સાંભળવી, હૃદયથી ભગવાનના ગુણ ગાવાં, મનથી ભગવાનના ચરણકમળનું ધ્યાન કરવું, નાસિકાથી ભગવાનને ધરાવેલાં પુષ્પ વગેરેની સુમધ લેવી, મુંખથી ચરણમૂલનું પાન કરવું, શિરથી ભગવાન, ગુરુ અને ભક્તને નમન કરવાં અને તમામ અંગોથી દંડવત પ્રણામ કરવા. આમ કરવાથી જ ઇન્દ્રિયોનો સારો વિનિયોગ થાય છે.

શું રહેશે જુની આચર્યકતા

પણ ભગવાનની માયા એવી અટપટી છે કે તે બધાજલાને ઉંચેથી નીચે ગળાડાવે છે. મોટા મોટા કાશ્ચા પુરુષો પણ તેની જાળમાં ફસાયા છે. કવિ કહે છે તેમ—

‘એ કૃષ્ણમાયા અતુલભક્ત અકર્ષિત અટપટી અત્ય. ૨ વ. ૭૭-૪

તે નિઃસીમ જાત ધરાવનારી અને ન સમજી શકાય તેવી છે તે માયાથી જે બધા તે જ ખસ માની અગર ભકત. તેના પાસમાં જેટલા સપડાયા તેમની બહાર નીકળવાની આશા જ વ્યર્થ. એ માયાને કેમ તરોય? આના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે સત્યા ગુરુનું શરણ એ જ આ માયાના પાસમાંથી બચવાનો પરમ ઉપાય છે. મૂઝ પારખિના હાંકમાં ફમાય ॥ અને હાથો કાદવમાં ગરક થાય છે એટલે તેમનાથી પોતાના બળે બહાર નીકળી શકતું નથી. તે વખતે તેમનામાં ગમે તેટલું બળ હોય પણ તે બધામાં આવી શકતું નથી. તેમ પ્રભુમહતો અગર માનીએએ ગમે તેટલા અન્યે વાંચ્યા હશે, તેમનામાં ગમે તેટલું પોતાનું સામર્થ્ય હશે, તો પણ તે બળ માયા આગળ વ્યર્થ છે. માત્ર ગુરુની સહાય હોય તો જ બચી શકાય છે. ‘ગુરુ વગર ગમ નહિ’ એ સોકોકિન પચાય જ છે. માટે કવિ સદ્ગુરુનું શરણ શ્રેષ્ઠને ઉપદેશ છે.

(૧) નિજ કલ બળે નિકળાય નહિ વધુ શરણુ વિઠ્ઠલરાય;

ગજ પંકમાં મૂગ ફાંદ ફસી બલ કરે બહુ જાકડાય.

‘ગુરુદાર શ્રીકૃષ્ણની સરણુગતિ એકે દૃઢ રેક;
તે જીવ માયામળથી છુટે ઉપાય જ એક.’

આ પ્રમાણે ગુરુસરણુની આવરપકતા કવિ દર્શાવે છે.

ભગવાનમાં દૃઢ વિશ્વાસની જરૂર

ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનો એવો પરસ્પર સંબંધ છે કે એક બીજા વગર રહી શકે નહિ. જ્યાં ભક્તિ છે ત્યાં અવશ્ય શ્રદ્ધા છે, અને જ્યાં શ્રદ્ધા નથી ત્યાં ભક્તિ નથી એમ અન્યથા અને વ્યભિચાર સંબંધથી ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનો યોગ નિયમિત થયેલો છે. ખરું પૂછો તો ભક્તિનો જન્મ શ્રદ્ધામાંથી છે. શ્રદ્ધા એટલે દૃઢ વિશ્વાસ. બુદ્ધિ ભણે આ શ્રદ્ધાની સામે વાંધો ઉઠાવે પણ ભક્ત શ્રદ્ધાનો કદી પણ ત્યાગ ન જ કરે. તે શ્રદ્ધામાંથી જ તેની ઉન્નતિની વેલી પ્રકટે છે. ભક્તિને શ્રદ્ધાના જળથી હંમેશાં સિંચવી જોઈએ. જો તે જળ ન મળે તો તે વધરી (ભક્તિ-વધરી) જરૂર કરમાઈ જશે. ભગવાન જ કરે છે તે સાઈ કરે છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ તેનું નામ શ્રદ્ધા છે. ‘ચિત્તેકર્ષણત્રય’ નામના મંથમાં શ્રીવક્ષમાચાર્યે એ વિશ્વાસની અગત્ય જણાવી છે. વિશ્વાસ તો દરેકનામાં હોય, પણ તે દૃઢ હોવો જોઈએ. એવો દૃઢ વિશ્વાસ જ ઠેક સુધી ટકી રહે છે. જો આવા દૃઢ વિશ્વાસની વાટથી ભક્તિને સુરક્ષિત કરવામાં આવે તો કુતક જેવાં દિગ્ધ સર્વો અગર શકારૂપી પક્ષીઓ તે વેંસીને ઉગાધ નહિ દે. માટે ભક્તે આવો દૃઢ વિશ્વાસ ખાસ કેળવવો જોઈએ. પછી પોતે સુખમાં હોય કે દુઃખમાં હોય. તે પણ ભગવાન જ કરે છે તે સાઈ કરે છે એટલે સુધી તેના શ્વાસમાં રહેવું જોઈએ. માટે કવિ કહે છે—

‘ભગવંત એક દૃઢ ખરેસો વણ કર્યે થયું સદુ પૂર્ણ;
હર આગ્યો અણુવિશ્વાસ પતિ સદુ કર્યું સાધન ચૂર્ણ.’

૨. ૫. ૭૮-૩

વિશ્વાસથી કાણમાં પણ કાણ કાંઈ સંધાય છે અને, વિશ્વાસ ન હોય તો સરળ કાર્યોમાં પણ નિષ્ફળતા મળે છે. હૃદયજીત હનુમાનને

બાંધવા ઇચ્છતો હતો, તેનામાં જ્યાં સુધી વિશ્વાસ હતો ત્યાં સુધી
 બહાલથી તે બંધાયા, પણ 'આ વાનર બહાલથી કેમ બંધાશે'
 એવો અવિશ્વાસ થતાં તે બંધનમુક્ત થઈ ગયા. ચાતકને પણ દંડ
 વિશ્વાસ છે તેથી જ અનાવૃષ્ટિ હોય ત્યારે પણ સ્વાતિનક્ષત્રનું જળ પીએ છે.

‘ઈદ્રીકતનું બહાલ પણ વિશ્વાસ વ્યર્થ મહાન;
 દંડ પ્રાપ્તિને ચાતક અનાવૃષ્ટિમાં સ્વાતિપાન.’

૨. વ. ૭૮-૪

આવી આગ મહા પ્રભુજનનમાં હોવી જોઈએ. પ્રભુનું
 ભજન એ જ સર્વસ્વ છે એમ માનીને પ્રભુમાં ભક્તિપસવણ થવું જોઈએ.

‘તે માટે એક જ પ્રત્યક્ષ બહુ સ્મરવા ધરી ટેક;

સૌ દેવતા પણ કૃષ્ણ ગણી ભજન વ્યર્થ વિવેક.’

૨. વ. ૭૮-૫

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ

પુદ્ગિભાગમાં એ મહાન જાપકો દર્શાવ્યા છે, એક અન્યાય અને
 બીજો અસમર્પિત વસ્તુનું સેવન. ત્યાં સુધી કેટલું પણ વસ્તુ પ્રભુને
 અંગીકાર કરાવી નથી ત્યાં સુધી તેનું સેવન ભજનને માટે વર્થ છે.
 પુદ્ગિભાગની પ્રણાલિકા પ્રમાણે બ્રહ્મસંબંધની દૃષ્ટા સેનાર પોતાનું
 સર્વસ્વ પ્રભુને નિવેદન કરે છે. આ નિવેદન આત્મનિવેદનના નામથી
 સંપ્રદાયની પરિભાષામાં ઓળખાય છે. જ્યે આ રીતે આત્મનિવેદન
 કર્યું છે તેજે અન્યાય અને અસમર્પિત વસ્તુના સેવનથી ખાસ એવળ
 રહેવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્તને વજ્રમાત્ર્યે ‘સિદ્ધાન્તરહસ્ય’માં દર્શાવ્યો
 છે. ભગવાનો જે વસ્તુનું સમર્પણ નથી કર્યું તે અસમર્પિત વસ્તુ
 કહેવાય છે. તેથી વસ્તુના સેવનથી જીવમાં આસુરવૈરા રહે છે અને તે
 ચિત્ત તથા પુદ્ગિમાં વિચાર ક્રમવન્ન કરે છે. માટે કેટલું પણ વસ્તુ
 ઉપભોગ પડેલાં તેનું ભગવાનને સમર્પણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. નિવેદન

કરેલી વસ્તુ એ જ પ્રભુની પ્રસાદી છે. હરિપ્રસાદનો, મહિમા વર્ણવતાં કવિ અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવાને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

‘અર્ધ્યું ન જે ગોવિંદને તે શ્યાનવિષ્ણુ અન્ન;
જલ મૂલ મદિરા તુલ્ય છે ધિક્ક ધિક્ક ગહે જે જન.’

ભગવાનને સમર્પણ કર્યા વગરનું અન્ન લેવું તે શ્યાનની વિદ્યા લેવા બરાબર છે. આ રીતે કહીને કવિ ભગવાનને સમર્પીને જ તમામ વસ્તુ લેવી એમ સિદ્ધાંત જણાવે છે.

ભક્તમાં દોષ નહિ જોવા વિષે

પ્રભુનો જે ભક્ત છે તે સારો હોય या નરસો હોય તે પણ તે વન્દનીય છે. તેના દોષો કોઈ વખત પણ જોવા નહિ. કેટલીક વખત શોકદષ્ટિએ તેવામાં દોષ દેખાય છે પણ એ દોષ પ્રભુની ઇચ્છાથી હોય એમ માનીને તે ભક્તોના દોષો જોવા નહિ.

સદ્ગુણની ભૂતિ એવા જે પ્રભુના ભક્તો તેમાં કદાચ દોષ દેખાય તો તે પ્રભુની ઇચ્છાથી એમ સમજવું.

‘સદ્ગુણ સધળા જેમાં હોયછ, કૃષ્ણ વિના વસ્ત્રન નહિ કોયછ;
તે જનમાં કંઈ દોષ દેખાયછ, તે સમજવો હરિ ઇચ્છાયછ.’

૨. વ. ૧૦૭-૧

જેમ માતા પોતાના રૂપાળા પુત્રને કોઈની નજર ન લાગે તે માટે માથા ઉપર કાનળનું ટપકું કરે છે તેમ ભક્તનું રક્ષણ કરવાને પ્રભુ તેવામાં દોષ ગણે છે.

‘કાનળ ટપકું રૂપો સુન ગાશેછ. માત કરે છે અમ લર વદાશેછ,
સધુ લાંછનથી રક્ષણ ખાતછ, અમ નિજ જન જાણે જોપાલછ.’

૨. વ. ૧૦૭-૨

આ દોષ રાખવાનો હેતુ સમજાવતાં કવિ કહે છે—

‘ન્યૂનતા વધુ નવ દીનતા દીનતા વધુ ન કૃપાય;
ન્યૂનતા ન હોય મુજ દાસમાં તેનો કરજો કંઈ ઉપાય.’

એમ વિચારી હરિભક્તમાં નિજ ઇચ્છામૃત ધર્યો દોષ;
તે જોઈ દીન બન્યા રહે બાકી ખરા સદ્ગુણ દેરા’

૨. વ. ૧૦૬/૫-૬

ભક્તમાં જો અહંકાર આવે તો તેમને તે નીચે પાડી દે છે. માટે અહંકાર નહિ ચતાં તેમનામાં દૈવ ભાવ હમેશાં રહુરે તેણે સાચા ભગવાન તેમનામાં દોષ રાખે છે. આથી તેમને તેમના દોષનું જ્ઞાન થતાં પોતાની ન્યૂનતાનો તેઓ વિચાર કરે છે. આ દોષ વધુ બે પ્રકારના છે. એક પ્રભુનો કરેલો, બીજો ભક્તનો પોતાનો. ભક્તને દોષ ઉપાય કરવાથી દૂર થઈ શકે છે, પણ પ્રભુનો આપેલો તે દૂર થઈ શકતો નથી.

‘તે કર્યો કૃષ્ણ ન મોનવો’ જે યત્ન કરતાં જાય;
હરિ મુક્યો દોષ મટે નહિ કરતાં અનેક ઉપાય.’

૨. વ. ૧૦૭-૪

માટે

‘તે દોષ હરિજનનો લેખી નિંદા ન કરવી કાય;’ ૨. વ. ૧૦૭-૫

એમ કહીને ભક્તના દોષ નહિ જોવાની સલાહ આપે છે અને જો તે દોષ જોશે તે નિંદક ‘નારકી’ નરકનો અધિકારી બનશે, કારણ કે આ દોષ જોશે તે દોષ સાધારણ નથી પણ મોટામાં મોટો છે, તમામ દોષનો રાજા છે અને એવા દોષનું પ્રાચલિત જ નથી.

‘સદ્ દોષનુપ એ દોષ, જોવા દોષ ભગવદી જન;
નહિ પ્રાચલિત બોલે દોષે વા કરેથી પ્રસન્ન’

૨. વ. ૧૦૭-૬

આ પ્રમાણે કાઈ પણ વખતે ભગવદીયોના દોષ નહિ જોવાનો નિર્ણય કરી આપે છે.

સુખ અને દુઃખનું લાંગવત્કર્તવ્ય

ભગવદ્ ગીતામાં સુખદુઃખે સમેકૃત્વા 'લાભાલાભૌ જયાજયૌ' એ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સુખ તથા દુઃખ લાભ તથા અલાભ, અને જય તથા અજયને સરખાં માનવાનો ઉપદેશ આપે છે. સુખ અને દુઃખ એ છદ્ધૃત નથી પણ ભગવદ્ધૃત છે. જે છદ્ધી તેમનું નિર્માણ હોય તો તમામ પુરુષો સુખ જ મેળવે. અને કોઈ પણ દુઃખી જ ન જણાય. પણ એ સર્વ કોઈનો અનુભવ કે મનુષ્યમાત્ર સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે છતાં યોગ જ તે સુખ મેળવી શકે છે. દુઃખની કોઈ પણ અપેક્ષા રાખતું નથી તો પણ તે આવે છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે સુખ દુઃખ એ મનુષ્યને અધીન નથી, પણ ભગવાનને અધીન છે. ભગવાન જેને સુખ આપે છે તે સુખી હોય છે અને જેને દુઃખ આપે છે તે દુઃખી હોય છે. ભગવાનની ઇચ્છા એ જ મુખ્ય કારણ છે. તો પછી સુખમાં માણસે હસકાઈ જવું નહિ અને દુઃખથી કાવર થવું નહિ. ભગવાનની ઇચ્છાથી સુખ, વખત આવે, દુઃખરૂપ થઈ જાય, અને દુઃખ તે સુખરૂપ થઈ જાય. નરનિંહ મહેતો પણ 'સુખ દુઃખ મનમાં નવ આશીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆં' એ પદમાં આવા ઉદ્ગાર કાઢે છે. ભક્તકવિ હ્યારામલાલ પણ તેવો ઉપદેશ આપે છે.

શિખ્ય પ્રશ્ન કરે છે—

‘સુખ દુઃખ કર્તા સધનું કોણુછ, પૂછ્યુ તે કહો કયા પ્રમાણુ.’

આનો ઉત્તર શુરુ આપે છે—

‘સર્વે કર્તા હરિ સમર્થુછ, ખીજ કર્તા કહે સારુ વ્યર્થુછ.’

૨. ૧. ૬૭-૧

અત્યંત સુખ અને દુઃખ અનેક કારણોથી માણસને મળતાં જણાય છે. દુનિઆમાં માણસ અમુક કામ કરે છે અને તેના પરિણામે તે સુખ દુઃખને અનુભવે છે. આથી તે એમ સમજતો થાય છે કે તે

સુખ દુઃખ પોતાના કાર્યથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, પ્રભુ, તે કરતા નથી.
આ વિશે કવિ કહે છે—

‘સુખ દુઃખ મળવાનાં જનુ દારણ, પ્રેરક સહુના નંદકુમારણ’

૨ વ. ૬૭-૨

સર્વના પ્રેરક પ્રભુ જ છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ અમુક કૃતિ મનુષ્ય કરે છે અને તદ્દ્વારા સુખ અમર દુઃખનો તે ભોક્તા થાય છે. માટે સુખથી હર્ષમાં આવવું નહિ અને દુઃખથી મનઃશર્મ જવું નહિ. જેમ પોપટ, સી તથા કાકા પગે પરવશ છે તેમ આપું જગત પણ પ્રભુને પરવશ છે.

‘શો રોપ રીઝ શુક્રાંત મકંટ હર હાસ બાળ;’

એ સર્વ પરવશ તેમ પરવસં સકલ જનગોપાલ.’

૨ વ. ૬૭-૩

કેટલાકો એમ કહે છે કે સુખ દુઃખના કર્તા બગવાન નહિ પણ હર્ષ કાળ, સ્વભાવ પ્રહો, મન તથા જીવ છે. પણ કવિ કહે છે કે એ માન્યના બરાબર નથી. કર્તાત્વ તેમનામાં સંભરી જ રહતું નથી. તેઓ તો માત્ર નામના-કહેવાના જ કર્તા છે.

‘છે હર્ષ કાળ સ્વભાવ પ્રહ મન જીવ કહેવા માત્ર;

હરિ કરે સહુ શિર ફો ન એ ગુણ દોષ માહક માત્ર.’

૨ વ. ૬૭-૪

તો પછી શંકા થાય કે બગવાન જ સુખદુઃખના કર્તા માનીએ તો અમુકને તે સુખ આપે છે અને અમુકને તે દુઃખ આપે છે, માટે તેમનામાં પસપાન તથા નિર્દેયતા છે એમ કહીને બદ્ધમૂર્ખમાં આને માટે વૈરાગ્ય નિઃશ્ચય દોષ કહ્યો છે. પણ કવિ કહે છે કે બગવાનને આ દોષ સાગતો નથી. કારણકે સર્વ સૃષ્ટિ એ પ્રભુની આત્મસૃષ્ટિ છે અને તે આત્મા જ અનેક જીવો રૂપે કીર્તિ કરે છે. સુખી જીવો તે પણ

પ્રભુના અંશો છે અને દુખી તે પણ પ્રભુના અંશો છે. લભ્ય આત્માનાં જ રૂપો છે. તો સુખમાં ખેલનાર એ પણ પ્રભુ છે અને દુઃખમાં ખેલનાર તે પણ પ્રભુ છે. આથી પ્રભુને વૈયમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્ય હોય હાગતો નથી. તે તો પર્જન્યની માફક સર્વ તરફ સમાનજ હોય છે. પર્જન્ય જ્યારે વરે છે તે અમુક જ સ્થાનમાં વર્ષાતું અને અમુકમાં નહિ એમ પક્ષપાત કરતો નથી તેમ ભગવાન ક્રીડા કરતી વખતે અમુકને સુખ આપતું છે અને અમુકને દુઃખ આપતું છે એવો પક્ષપાત કરતા નથી.

‘ નથી મેઢ તો ભગવંતને ભરખેલ રચિ નિજ જોય;
છે વિચિત્ર લીલા કૃષ્ણની ધણીનું ધણી નથી કાપ.’

૨. વ. ૯૮-૪

અહંતા મમતામક બુદ્ધિના ત્યાગ વિષે

કવિ કહે છે ખરો સિદ્ધાન્ત આ છે. પછી આ વૈયમ્ય અને અને નૈર્ઘૃણ્યના પરિહાર માટે બીજી ધણી રીતે સમાધાન કરી શકાય. આમ કહીને છેવટે સુખ અને દુઃખના કર્તા ભગવાન જ છે, આ જ સિદ્ધાન્ત ‘કોટિ પ્રયત્ન કરો તોયે પણ સુખ દુઃખ હાથ દરિને ર’ તથા ‘ચિત્ત તું શીઘ્રને ચિંતા ધરે કૃષ્ણને કરતું હોય તે કરે’ એ પદમાં પણ દર્શાવ્યો છે. માટે ‘શકટનો બાર જેમ જ્ઞાન તાણે’ એ ન્યાયે સુખદુઃખનું કર્તવ્ય જીવે પોતાના ઉપર લેતું નહિ. આ સાથે કવિ એમ પણ કહે છે કે દુનિયામાં જે જે પદાર્થો છે તેની અંદર પોતાની અહંતા તથા મમતા છે તે પણ ખેંચી લેવી જોઈએ. અહંતા અને મમતા તે જીવને બાધક છે. જ્યાં ભગવાનનું દાસત્વ સ્વીકૃત્યું ત્યાં પછી પદાર્થોમાં અહંતા તથા મમતાની બુદ્ધિ અસ્થાને છે. જ્યાં પ્રભુનું જ સર્વસ્વ છે. પ્રભુનું આપેલું જીવ ભોગવે છે તો પછી અમુક મેં ક્યું’ અગર અમુક તો મારું છે, એવી બુદ્ધિ કરવી તે યુક્ત નથી. માટે અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ દરેક બકતે કરવો જોઈએ. આ અહંતામમતા એ પણ

જે જાતની છે. ભગવદ્વિવેક અને જીવ વિવેક. અહિં આં કવિ જે અહંતામમતાનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે જીવવિવેક છે. કારણ કે તેની પ્રુદ્ધિ જીવની અવિદ્યાથી થાય છે. આ મિથ્યા સંસારને તે એ અવિદ્યાથી સજીને પછી જેમ કરોળીઓ પોતાની બાગમાં આમનેમ રમે છે, તેમ જીવ પણ પોતાના સર્જેલા સંસારમાં રમ્યોપમ્યો રહે છે. બધાં મુખી અવિદ્યા છે ત્યાં મુખી સંસાર રહે છે. અને સંમાર હોય ત્યાં મુખી પ્રભુનું રમરણ વગેરે કંઈ પણ તેને રુચું નથી ઉત્પદું તે પ્રભુનિમુખ બનતો જાય છે. પંકમાં મગ બનેલા હાથીની માથે તે સંસારપંકમાં ડૂબી જાય છે અને તેમાંથી બચી શકતો નથી માટે આ મિથ્યા સંસારનો ઉચ્છેદ, અહંતા અને મમતાના તંતુઓનો છેદ કરવાથી થાય છે. સંસારરૂપી વસ્ત્ર તે આ જે અહંતા અને મમતારૂપી સૂત્રોનો વણેલો છે, એમને તોડી નાખ્યા એટલે તે વસ્ત્ર પેલું જનું રહ્યું. અર્થાત્ પોતામાંથી એલે બાવ કાઢી નાખવો અને બીજા પદ્ધર્માંથી નમત્વ જેવી લેવું. આમ જીવજૂત અહંતામમતાને ભગવાનું કવિ કહે છે; પણ ભગવદ્વિવેક અહંતામમતાનો ત્યાગ ન જ કરવો. અમુક પુત્ર વગેરે જે સંસાર છે તે મારો છે એમ કહેવું તે બંધનમાં રાખનાર છે, પણ પ્રભુ મારો છે અને હું પ્રભુનો ઘસ છું. આ રીતે અહંભાવના અને મમતાની ભાવના બાધક નથી પણ સાધક છે.

‘હું હરિનો હરિ માહત્ર મનથી જ એવું થાય;
હરિકૃપા તરકર વેળાવા અહં મમ સરજ ધર્મ જાય.’

જેમ ચોર તે ચોરવાનું કામ મૂકી દાણે મનુષ્યના માર્ગદર્શક મિત્રરૂપે થાય તેમ ભગવાનની કૃપાથી જો ભગવાનમાં અહંતામમતા રાખી હોય તો તે સરજ બને છે, અર્થાત્ સંસારના બંધનમાં નરિ જાકડાં જીવને મુક્તિના પથે લેઈ જાય છે

તેથી હવે કહે છે—

‘હરિ કૃતિમાં જીવ તું પદ તેવુંજ, માન શક્યને તાણે નેવુંજ;
જીવનું કાપું તેટલું ચાલજી મળતું આપે હરિ ઇચ્છાયજી.’

પ્રભુ જે કરે છે તે સારા માટે

હરિની ઇચ્છાને માન આપીને વર્તનારને શુભ દુઃખ તથા રાગ દ્વેષાદિ દુન્દો બાધા કરતા નથી. તે તો જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં પ્રભુની ઇચ્છાનુસારજ વર્તન કરે છે અને તેથી જે પરિણામ નીપજે છે તે પ્રભુની પ્રેરણાકૃતિનું જ પરિણામ છે એમ માને છે. આથી દુઃખના પ્રસંગમાં તે ધૈર્ય બોધ બેસતો નથી. પણ ઉદ્ધતું અન્ય સદનશક્તિ ફળવે છે. એ તો દુઃખ પડવા છતાં એમ જ માને છે કે પ્રભુ જે કરે છે તે માફ દિલ વિચારીને જ કરે છે. પ્રભુ પોતાના જીવનું કદી પણ અનિષ્ટ થવા હેતા જ નથી. ‘સુખીનો પા સોયથી’ સરે એ વાક્ય પ્રભાણે જીવના મોટા અપરાધોના બદલામાં સાધારણ નહિ જેવું અદ્યક્ષાત્મીન દુઃખનો અનુભવ ભગવાન કરાવીને પોતાની અમીત દયાની ઝાંખી કરાવે છે. માટે ભક્તજને તો હંમેશાં ગરાબર સમજી રાખવું જોઈએ કે—

✓ ‘પ્રભુ કરે છે સદુ શુભ ફરુજી કદાપિ ન કરે નિજ જન કુરુજી.’

કદાચ થોડોક સમય બહારથી અનિષ્ટ જેવા જણાય તો પણ તેણે એમ સમજવું કે જેમ પિતા બાળકના મોટા અપરાધને બદલે તેને થોડોક શિક્ષા આપે છે તેમ જીવના મહાન દોષોના બદલામાં પ્રભુ તેને થોડોક અનિષ્ટનો અનુભવ કરાવે છે પણ જેમ પિતાની શિક્ષામાં દયા છે અને તેના બાળકના હિતને માટે જ છે તેમ પ્રભુની શિક્ષામાં પણ પ્રભુની દયા છે અને તે ભક્તના હિતને માટે છે—

‘કુરુ કલિક બાસે તુરત ક્રુપ, તેમાં પણ હિત હોય;
સુખ મુખ જ્યમ પિતુ દુઃખદ શિક્ષા શિશુ ન સમજે કાવ.’

આની સમજણથી જેઓ જીવનનો અવધાર ચલાવે છે તેના શત્રુઓ મિત્ર બને છે, અને વિષ પશુ પદ્ય તુલ્ય થાય છે તથા અધર્મ ધર્મરૂપ બને છે.

‘અરિ મિત્રં હોષ વિષ પદ્ય અધર્મં સહુ ધર્મં યદ્ધ જાય;

દુઃખ યચ્ચાનું તે મગ્નડે સુખ ના યચ્ચાનું થાય.’

૨. વ. ૧૦૨-૬

પ્રભુભક્તિ એ જ મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા

ઉપર પ્રમાણે કહીને કવિ એમ કહે છે કે મનુષ્યજીવનને સાર્થક કરવાનો ઉપાય પ્રભુભક્તિ છે. મનુષ્યજીવન જ પ્રભુની ભક્તિ માટે છે. જેણે મનુષ્યજન્મ, પારણ કરીને પ્રભુની ભક્તિ કરી નથી તેણે પોતાના જીવનને બ્યર્થ વેડી દીધું છે. ભગવાને પશુ પક્ષી વગેરેનો અવતાર નહિ આપતાં માણસ તરીકે અવતાર આપ્યો છે, અને તે વળી ભરતખંડ જેવા દેશમાં, તે શા માટે? તેનો વિચાર જો કોઈ પણ માણસ કરશે તો પોતાના જીવનો કદેમ તેને સમજાશે. ભરતખંડ એવો દેશ છે કે તેમાં દેવો પણ જન્મવાની ઇચ્છા કરે છે. તો જેને એ દેશમાં મનુષ્ય તરીકે જન્મ મળ્યો હોય તેના જીવનને ધન્ય છે. પણ એ ધન્યજીવન ભક્તિથી જ શોભશે. ભક્તિશૂન્ય જીવન જીવીને જીવનનું સાર્થક્ય યચ્ચાનું નથી. આમ ભગવાની જ મુખ્યતા જણાવતાં કવિ કહે છે:—

‘દાણુમંગ મનુષ્યદેહ દુર્લભ મંગે પુણ્ય અનંત.

સહુ યોનિમાં છે વિષય સુખ ત્યાં હરિભગન નર હોય;

તે માટે અમૂલ્ય આ સમય એને ન તે સહુ ખોય.

ભરતખંડ મોંઘુ મનુષ્ય તનુ જેની અમરને પણ બૂખ;

તે મંગે કુપ્પુ ભગ્યા ન તો ગયું આનું હસ્તપીપ્પ.

... ખીજી યોનિઓમાં અવતાર મળીને વિવર્ણ જ. મુખ મેળવવાનું છે. ત્યાં હરિભજનનું મુખ હેતુ નથી. માટે કાચમાં મળેલા અમૃતને નદામું ઠોળી નહિ દેતાં તેનું જેમ પાન કરવું જોઈએ તેમ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને હરિનું ભજન કરવું જોઈએ. તે સિદ્ધાન્ત નીચેની કીરીઓમાં કવિ જણાવે છે—

‘કહું લાખ વાતની વાત સહેલું નામ રટ શ્રીકૃષ્ણ;
પ્રભુ દયાપ્રીતમ પ્રસન્ન આશે સકલ પૂરણ તૃપ્ત્ય.’

ર. વ. ૧૦૦-૮

લાખ વાતની એક જ વાત અને તે એ કે મનુષ્યજન્મને પ્રાપ્ત કરીને પ્રભુનું ભજન કરવું.

આમ ભજનની આવશ્યકતા જણાવીને બકતે પોતાનું નિત્યકર્મ કેવી રીતે કરવું તે પણ આ ગ્રંથમાં દર્શાવે છે. પદ ૮૬ થી ૯૬ સુધીનો ભાગ એવી ચર્ચાથી બરેસો છે. પ્રભુની સેવા પધરાવીને તે સેવા કરવી જોઈએ. નેથી જેની સેવા કરવાની છે તે પ્રભુ કોણ ? સ્વામિનીજી કોણ ? શ્રીયમુનાજીનું સ્વરૂપ શું ? પોતાના ગુરુ વક્ષભાગ્યાર્થ તથા શ્રીવિક્રમેશ એ કોણ છે તે બંધી બાળનો પ્રથમ જણાવીને, પદ ૯૦ માં તુલસીનો મહિમા ગાય છે. પદ ૯૧ માં વૈષ્ણવે તુલસીની માળા ધારણ કરવાનું જણાવે છે. પદ ૯૨ માં વૈષ્ણવે કરવાના ઉર્જતિલક વિશે ચર્ચા કરી છે. પદ ૯૩ માં ગોપીનો ભાવ હૃદયમાં રાખીને સેવા કરવી એમ જણાવવાને ગોપીનું સ્વરૂપ કવિ કહે છે. પદ ૯૪ માં ચરણામૃતનો મહિમા. પદ ૯૫ માં હરિપ્રસાદનો મહિમા અને પદ ૯૬ માં ગોપીચંદનનો મહિમા કહે છે. આ છેવટનો નિત્યકર્મ વિધેનો ભાગ વિધિપૂર્ણ હોવાથી સામાન્ય વાચકને અસંસિક થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ જેઓ પુણ્યમાર્ગની રીત પ્રમાણે સેવા કરનારા છે તેમને તો તેમાંથી પણ મહત્ત્વ જણાવાનું મને તેમ છે.

શ્રીકૃષ્ણની પરબ્રહ્મતા અને રાધાકૃષ્ણ વિષે કવિની ભાવના

કવિ શ્રીકૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ તથા ભગવાન તરીકે માને છે અને તે જ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને વગેરે કરવાનું કહે છે. તે શ્રીકૃષ્ણથી બીજા કંઈ મોડું નથી. અક્ષરબ્રહ્મ પણ તેમનાથી નૂન છે.

‘પ્રાપ્ત સકલ સુર બૃહદ્ગણિનામંદ ભાષ્યું બ્રહ્મ;
જન દયાપ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ.’

૨. પ. ૮૧-૮

શ્રીકૃષ્ણ એ પુરુષોત્તમ અને તે જ પૂર્ણાનંદ, તે જ સચ્ચિદાનંદ છે. ભાગવતધર્મમાં શ્રીકૃષ્ણ સેવ્ય છે, અને તેમને સદાનંદ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

કૃપિર્મુસત્તાવાચકઃ   ગથનિર્વૃત્તિવાચકઃ

તયોરૈવયં પરં વ્રહ્મ કૃષ્ણ ઇત્યભિધીયતે

કૃષ્ણ શબ્દમાં ‘કૃ’ અને ‘ણ’ એ બે સ્વરો છે; તેમાં ‘કૃ’ની અર્થ સત્તાં ‘સદ્’ સૂચવે છે અને ‘ણ’ નિરુત્ત-સુખ-આનંદ સૂચવે છે. અર્થાત્ જન્મે ‘પદોને એકમ કરીએ તો સમસ્ત અર્થ સદાનંદ થાય છે. આ સદાનંદને કવિ પણ અર્હિયાં કૃષ્ણ ‘શ્રીરાધાવર’ એમ ઓળખાવે છે. તે તમામ દેવતાઓના પંથ ઉપરિ છે. તે જીવને સુખદુઃખના આપનાર છે. તે જ પોતે જગન્નાથ જન્યા છે તેમનાથી જ જન્મત જીવે છે તે જ નાન્દના કુવર તરીકે જન્મેલા છે અને તેઓ રાધાવર કહેવાય છે. આ રસોત્તમ પૂર્ણ બ્રહ્મ નંદિશિર કૃષ્ણનું સજ્જન કરવું એ જ જીવને ખરો ધર્મ છે. માટે બીજા તમામ દેવોને રહેવા છાત્રી રક્ત આ શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય પ્રીતિ સમ્પન્ની બોધ્યો.

રાધા અને કૃષ્ણ વિષે કવિ કહે છે કે રાધા એ કૃષ્ણનાં સ્વામિની છે અને કૃષ્ણ તેમના સ્વામી છે, આ રીતે જન્મે સ્વરૂપે બુદ્ધ દેખાય

છે. પણ તેમને બિન્ન ચણવાં નહિ. જેમ ચણાની એ કાડો હોય અને તે સરખી જ હોય છે એમાં કોઈ પણ બેદ નથી, તેમ આ યુગત્ર સ્વરૂપ એક છે. આ રીતે તેમની અભેદતા સમજાવી છે. જે તે રીતે આપણે અભેદતા સમજીએ નહિ તો પછી **‘एकमेवाद्वितीय’** દ્રષ્ટા એ શ્રુતિમાં જે **‘एवम्’** પદ મૂક્યું છે તે વ્યર્થ થઈ જાય. વળી ત્યાં **‘अद्वितीय’** પદની પછી જરૂર નહિ રહે. વસ્તુતઃ કૃષ્ણ એ જ સ્વામિની અને સ્વામિની એ જ કૃષ્ણ છે. એ બન્નેમાં બેદ જોવો નહિ. એમ કવિ કહે છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ સધાનામ એ વસ્તુતઃ તો જોતાં એક’

૨. વ. ૮૭-૫

તે કેવી રીતે? તો તે સમગ્રવચાને ઉદાહરણ આપે છે—

‘નમઃ અગ્નિજ્વાળા ચંદ્ર કૌમુદી સિદ્ધુ ને વળી બ્રોળ,
કહેવાય બિન્ન અબિન્ન બધે વસ્તુ એક જ બ્રોળ.’

૨. વ. ૮૭-૬

અગ્નિ અને તેની જ્વાળા ચંદ્ર અને તેનો પ્રકાશ, સિદ્ધુ અને તેનાં બ્રોળાંની ભરતી તે જૂઠાં છતાં એક જ છે તેમ સધા અને કૃષ્ણ એક જ છે.

ઉપર પ્રમાણેની આ અભેદતા દર્શાવવાને નીચેની પંક્તિઓ પોતે આપે છે.

જે **एकमेवाद्वितीय** દ્રષ્ટા કયું શ્રુતિ જુગ જાણી;

નહિ તો યદ્યં મુવં એવં સખદે **अद्वितीय** શીં વાણી

આસે જુગત્ર વે એક એ મળા હેતુ એ પુનરુક્તિ;

જન દયાપ્રીતમઃ કૃષ્ણ-સા એક બે એ પકિત.’

૨. વ. ૮૭/૭-૮

વળી

‘એક ચણે જ્યમ દ્વિદય મળીને છ, ત્યમ સિદ્ધ જ બે રતાં હળીને છ
સત્ય ચણે જ્યમ બાસે એક છ દ્વિદયાંતરમાં વિરલ વિવેક છ.
ત્યમ આશર વેણિત જુગરપ છ, અનુભવી જાણે વાત અનૂપ છ;
એક રૂપથી રમણ ન ચાલ છ, બીજું સમ ઇચ્છ્યું વજરાપ છ.’

૨. વ. ૮૮/૭-૨

ભગવાનને રમણ કરવાને ઇચ્છા થતાં પોતામાંથી શ્રીસ્વામિની સદૃશ
તમામ રસોદ્યોધક સામગ્રી પ્રકટ કરી.

‘અદ્ભુત વિવિધમાન હોય ઉપરકર રસોદ્યોધક બેઠ;
શ્રીસ્વામિની સદૃશ પ્રકટ કીધો બાહ્ય ઇચ્છા તેહ.’

૨. વ. ૮૮-૪

જેમ બાત અને પટોળું, રૂપ અને છાયા એ બન્ને સાથે જ
પ્રકટ થાય છે તેમ આ બન્ને સ્વરૂપ પણ સાથે પ્રકટ થાય છે. જેમ
એક દીવાથી બીજો દીવો જે થાય તે તેના જોડો થાય છે તેમ આ
બીજું સ્વામિનીનું સ્વરૂપ પણ પ્રજુના જેવું છે.

‘ભાતી પટોળું રૂપ છાયા સંગ પ્રકટયા બેઠ;

જ્યમ દીપક દીપકથી હોય સમરૂપ નિઃસંદેહ’ ૨. વ. ૮૮-૬

માટે કહે છે અદિમાં કારણ કૃષ્ણ, કાર્ય સધા બને અગર કાર્ય
કારણ બને તો તેમાં આશ્રય જેવું નથી.

‘શ્રીકૃષ્ણ હોય કદિ સધિક્ષ થઈ જાય સધા કૃષ્ણ;
ત્યાં કાર્ય કારણ કથન શું પૂરણ પરસ્પર વૃષ્ણ.’

૨. વ. ૮૮-૭

વળી વેદની શ્રુતિ આત્મા વૈરાગિકા મોક્ષા પણ કૃષ્ણ અને
સધાને એક જણાવે છે.

‘આત્મા ચ રાધિકા પ્રોક્તા વેદની શ્રુતિ એવઃ
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક નિસદ્દેહ’

૨. વ. ૮૮-૯

આમ ઉપસંહાર કરીને કૃષ્ણ અને રાધાનું અંકુષ જણાવીને
૧મની ભક્તિ કરવાનું કહે છે.

૨વી અને આશુરી સૃષ્ટિ

આ સૃષ્ટિની રચના પ્રભુએ નિજદીપ્ત મારે કરી છે એ ઉપર
કહેવાઈ ગયું છે. ઇકોહંબહુસ્યાં. ઇકાકી ન રમતે તા દ્વિતીય-
મેવગત્, ક્રોઢાર્યમાસ્મન ઇદં ત્રિજગન્ કૃનં વગેરે વચનોથી
એજ સિદ્ધાંત દર્શિત થાય છે. ધ્રુવિ પણ આ અંથમાં એ સિદ્ધાંતને
નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

‘એકદા શ્રીમદ્ પુરુષોત્તમને ઇચ્છા ઉપની એવંતી;
વિસ્તાર જગમાં થાય જશનો મૃતિ કરવી તેવંતી’

૨. વ. ૨૫-૪

પછી પોતાના વશનો વિસ્તાર કરવાને નેમણે શુ કયું તે કવિ
કહે છે—

‘એમ ધારી શ્રુકુટિભંગથી ઉપજાવી સૃષ્ટિ સાર,
અહ્યાંક જન્મ વિચિત્ર નાના લોક દશ ને ચાર;’

ઇચ્છા ચતાંની સાથે પોતાની શ્રુકુટિના ભંગમાંથી અનેક પ્રકારનાં
અવ્તારો તથા ૧૪ લોકને સર્જ્યાં તથા મહીમંડળ અને નવખંડની રચના
કરી. તે બધી લીલામાત્રથી રચના કરી. પણ અદિર્થ જો સૃષ્ટિ રચી
તે બે પ્રકારની, તે કથી કથી એ વિષે જણાવે છે.

‘એક દેવી બીજી આસુરી ઉપજાવી આપેઆપ,
જનદયાપ્રીતમ સદગ શક્તિ પતિ અનુષ્ઠ પ્રતાપ.’

૨. વ. ૨૪-૮

બે પ્રકારની સૃષ્ટિ: એક દેવી જીવોની અને બીજી આસુરી જીવોની આ બે પ્રકારની સૃષ્ટિ બે સ્ત્રીઓમાંથી અનુક્રમે કરી ભગવાનની પાસે બે સ્ત્રીઓ છે. એક ભક્તિ અને બીજી માયા. ભક્તિ એ સુંદરી છે અને માયા તેની ઘસી છે. ભક્તિથી જો જીવો ઉત્પન્ન થયા, તે દેવી જીવો કહેવાયા અને માયાથી જો ઉત્પન્ન થયા તે આસુર કહેવાયા. અર્થાત્ દેવીજીવો એ ભગવાનનું ભજન કરનાર છે અને આસુર જીવો માયામાં લીન થાય છે. તેમને ભગવાનનું ભજન રૂપું નથી.

દેવી જીવોની ઉત્પત્તિ તથા તેમનાં લક્ષણો કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

‘ભક્તિ સુંદરી માયા ઘસીજી, જષ્ટિ પ્રકટ કરી કુંભવિદ્યાસીજી;
નખશિખ સુભગા ભક્તિ જોડજી, અતિ પારી લાગી પ્રજુ તેડજી.
પડી આસુર પર કૃષ્ણ કટાક્ષજી, સત્ત્વ લખન્યા લક્ષ્મણજી;
યથા ભક્તિમાં લીન સુભાગીજી, વૈષ્ણવ ગુણવંતા હરિરાગીજી.’

૨. વ. ૨૬/૧-૨

હવે આસુર જીવો વિશે કહે છે—

‘જો બીજી કટાક્ષે લખન્યા તે માયામાં યથા લીન.’

૨. વ. ૨૬-૩.

દેવી જીવો પ્રથમ કટાક્ષે ઉત્પન્ન થયા અને આસુરી બીજી કટાક્ષે. અર્થાત્ પ્રથમ પ્રજુએ દેવી જીવો સર્જ્યા અને પછી આસુર જીવો. તે કેવા હોય છે તો કહે છે—

‘ તે આસુરી સદુ કર્મજડ હરિભજન ધર્મવિમુખ;
તે કરે ઉપાસન અવરનાં જોમાં સદા ભવ દુઃખ. ’

૨. વ. ૨૬-૪

તેઓ કર્મજડ અને ધર્મવિમુખ છે. તેઓ બીજાઓનું ઉપાસન કરે છે, પણ ભગવાનનું કરતા નથી. તો તે જીવનું શ્રેયઃ શાવ કે નહિ? કવિ કહે છે ન શાવ. તેમનો મોક્ષ પણ કદી થતો નથી. તેમને તો વારંવાર જન્મ સેવો પડે છે એમ બં ગીતાના વાક્યાનુસાર પોતાનો મત આપે છે.

‘ એહવાજ-મૂળે જીવતે કેા કાળ નહિ કલ્યાણ;
કહું ‘મૂઢ જન્મનિ જન્મનિ’ શી ગીતામાહે પ્રમાણ. ’

૨. વ. ૨૬-૫

આસુરી જીવો તેટલા માટે ભગવાનના ભજનના અધિકારી નથી પણ જે દેવી જીવો છે તે બહિતરસના અધિકારી છે. ભગવાને તેમને બહિતરસનું પાન કરવાને જ સંભળ્યા છે.

‘ શ્રી ગિરિધરના બક્ષત સુહાગીજી, પ્રેમરસ બક્ષિતતણા વિભાગીજી;
એ સરળ છે હરિરસ પીવાજી, અણુ અધિકારી ન ઉતરે પ્રીવાજી. ’

પુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને મર્યાદાભેદથી સુષ્ટિ

દેવી જીવો તે મર્યાદા છે અને આસુરી જીવો બક છે. દેવી જીવ એ સફરખેતર પક્ષી છે, જ્યારે આસુરી જીવ તે ખર છે (પદ ૨૭). આ રીતે સુષ્ટિ રચવાનો હેતુ અને તેમાં આવેલા જીવોના કવિ બે પ્રકાર કહે છે. પણ આગળ પદ ૮૪ માં તેના બે ભેદો નહિ પણ ત્રણ કહે છે. પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ. ઉપરના દેવી જીવોના પુષ્ટિ અને મર્યાદા જીવો એમ બે ભેદ લેવાય અને આસુરી જીવો પ્રવાહમાં સુગ્રાવ. આ ભેદો

પુષ્ટિમાર્ગાનુસાર છે. શ્રીવશુભાચાર્યે ‘ પુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્ષાદ્ય ’ નામનો મંથ લખ્યો છે તેમાં આ સંસારમાં ત્રણ પ્રકારના જીવો છે એમ જણાવ્યું છે. કેટલાક જીવો પુષ્ટિજીવો, કેટલાક મર્ષાદ્ય જીવો અને કેટલાક પ્રવાહી જીવો હોય છે. પુષ્ટિ જીવો એટલે ભગવાનના અનુમદને પાત્ર બનેલા જીવો; કારણ કે પુષ્ટિનો અર્થ ‘ પોષણ ’ તદનુગ્રહઃ એ લક્ષણ પ્રમાણે ભગવાનનો અનુમદ થાય છે. બક્તિપરાયણ જીવો ભગવાનના અનુમદના પાત્ર હોય છે. આથી સામાન્ય રીતે પુષ્ટિ જીવો એટલે વેદ તથા શાસ્ત્રની મર્ષાદ્યને પણ તોડીને જે પ્રભુમાં જ પ્રેમરાણા હોય, પ્રભુ માટેની પ્રેમભક્તિ એજ જોના જીવનો આશય હોય તેવા જીવો. આ ઉત્તમ પ્રકારના દેવી જીવો છે. ત્યાર પછીના દેવી જીવો જે જ્ઞાનાસક્ત હોય, વેદાદિની મર્ષાદ્ય પ્રમાણે પોતાનું જીવન ચલાવતા હોય તે મર્ષાદ્ય જીવો છે. આશુરી જીવો તે પ્રવાહી છે. તેઓમાં જ્ઞાન કે બક્તિ કશું રહ્યું હોતું નથી. તેઓ સંસારના ક્ષણિક સુખાદિમાં રમ્યાપમ્યા રહે છે તથા પોતાના સ્વાર્થની ખાતર બીજાઓને પણ પીડા કરતા અટકતા નથી. તેમનું જેવડું ‘ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનોજઠરે શયનમ્ ’ હોય છે. પુષ્ટિ જીવોને બનવાને પોતાના શ્રીઅંગમાંથી, કાયામાંથી મર્ષાદ્ય જીવોને વાચ્યામાંથી, અને પ્રવાહી જીવોને મનથી સમ્પાદિ. આ અભિપ્રાયને અનુસરીને કવિ પણ આ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિના ભેદો તથા તેમની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

‘ એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની શ્રીઅંગથી ઉત્પન્ન;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રૂપ વના કરે નહીં મત્ય. ’

૨. વ. ૮૦-૪

પુષ્ટિબક્તો પ્રભુના શ્રીઅંગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે માટે તેમને પ્રભુના શ્રીઅંગની સેવા સિવાય બીજું કશું રચ્યું નથી. મર્ષાદ્ય સૃષ્ટિ ‘ હરિની વાણી ’ છે. ગાણી આદિમાં વેદની વાણીના અર્થમાં છે

અર્થાત્ તે વેદવ્યન અનુસાર વર્તન કરનાર છે. જ્યારે પ્રવાહની ઉત્પત્તિ મનમાંથી છે.

‘મર્યાદા સૃષ્ટિ જે વખાણીય, તેનો હેતુ હરિની વાણીય;
મન યજી ઉપની સૃષ્ટિ પ્રવાહય, સફળું ક્ષરણ સાધા નાહય.’

૨. વ. ૮૪-૧

અર્થાત્ પુષ્ટિભક્તો પ્રભુની ભક્તિ કરે છે. મર્યાદા ‘શુદ્ધો’ દ્વારા રાનારુદ થાય છે, અર્થાત્ ભક્તિ વચરનાં અન્ય સાધનોનો આશ્રય કરે છે, પણ પ્રવાહી શુદ્ધો તો સંસારના મુખમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. માટે ઉત્તમ તો પુષ્ટિભક્તો જ કહેવાય.

‘પુષ્ટ સૃષ્ટિ સદુપી મૈષ્ટય, શ્રી પુરુષોત્તમ જેના હૃદય.’

માટે દરેકે પુષ્ટિભક્ત થવું, અર્થાત્ પ્રભુભક્તિપરાયણ થવું. પુષ્ટિમાર્ગ એટલે પ્રમેય માર્ગ છે; કારણકે ત્યાં કોઈ પણ સાધનોનું બળ નથી. એ માર્ગમાં પ્રભુ સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા નથી. મર્યાદા માર્ગ એ પ્રમાણ્યમાર્ગ છે. ભગવાનનાં પ્રકટ દર્શન પ્રમેયથી થાય છે, પ્રમાણ્યથી નહિ. માટે પ્રમેયમાર્ગેષ પુષ્ટિમાર્ગનું મહત્ત્વ દેવી શ્રવેએ કરવું એવો ઉપદેશ કવિ આપે છે.

ઉપસંહાર

અંતમાં આ પ્રયત્નો ઉપસંહાર કરતાં કવિ નીચે પ્રમાણે શિક્ષા વાચકને આપે છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી આહવાં તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

‘શીખ સમુચ્ચય કહું સુણ સારય, જેથી રીઝે નંદકુમારય;
લાખ શીખની કહું એક શિક્ષાય. કૃષ્ણ સેવના વૃષ્ણથી દીસાય. ૧
૯૬ સરકાગતિ ૯૬ વિશ્વાસય, હરિયુરુ વૃષ્ણય થવું દાસય;
ભગવદીય લાડી કરવો સત્સંગય, દોષ ન જોવા સાચા રગય. ૨

- 'રંગ રાખી રહ્યું' નિરંતર શ્રીકૃષ્ણ નામ પવિત્ર;
 દીનતા લાવે ગાન કરવાં કેવલ કૃષ્ણચરિત્ર. ૩
 સદુ ભૂત ઉપર દયા સદુ મન્દિય સુષમ સતોષ;
 રતિ કૃષ્ણપતિમાં રાખવી મતિ ગુરુ ચરણ નિર્દોષ. ૪
 દુઃસંગ દુષ્કૃત નાસવું કામાદિ રિપુથી દુર;
 દુઃખ મુખ ઘામ સમ દરિ રૂપ રાખવું ઉર. ૫
 અહંકાર આલસ ટાળવું ગુરુ વચન પૂર્ણ પ્રીત;
 પાપકંડ અસદ્ આચાર કોઈ જીવ દુઃખાતાં ભવમીત. ૬
 ચોજાવંતી ચોવીસ એકાદશી જાગરણ મુક્ત;
 વૈષ્ણવ પૃથા નીતિ ચાલવું ઉર અમથ જીવમુક્ત. ૭
 લૌકિક વૈદિક ત્યાગ દહ આશ્રય અનન્ય વગેરે;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રૂપી સાધના વૈષ્ણવ વેદ. ૮

✓ અંથમાં કવિએ ચર્ચેલા શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાંતો

આ અંથ શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયનો છે. તેથી શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાંતો જાણવાનું એ એક પરમ સાધન છે. વળી ભક્તિમાર્ગના આચાર વગેરે આમાં જણાવ્યા છે. તેથી જાગવતધર્મના સંક્ષિપ્તસાર રૂપ પ્રણ એ છે. આમાં નીચેના મુખ્ય શુદ્ધાદૈત જાગર ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો ચર્ચ્યા છે. તે સિદ્ધાંતો પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપક શ્રીવલ્લભાચાર્યના મન્યોના આધારે છે.

- (૧) વેદમાં જેને ઈશ્વર કહે છે અને પુરાણોમાં ભગવાન તથા સ્મૃતિઓમાં પરમાત્મા કહે છે તે એક અને અદ્વિતીય છે. તે નિયંત્ર અને સમુચ્ચ ઉભય છે. તેમાં પ્રારૂત ધર્મનો નિષેધ છે માટે નિયંત્ર કહેલ છે અને અપ્રારૂત-અલૌકિક ધર્મ તથા આત્મરચી મુક્ત છે માટે સમુચ્ચ તથા સાક્ષર કહેલ છે.

- (૨) બ્રહ્મનો સ્વધર્મ તે જગત છે, ચિત્ત ધર્મ જીવ છે અને ગણિતાનંદ અન્તર્યામી છે. પરમાનંદ સ્વરૂપે પોતે છે.
- (૩) ગણિતાનંદ એ અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તે અન્તર્યામીના નામથી પ્રથમ ઓળખાય છે. તે ભગવાનના પ્રાગરૂપ છે. ભગવાન એ પુરુષોત્તમ છે અને તેનાથી પર છે.
- (૪) નંદકુમાર, રાધાવર કૃષ્ણ એ જ પરબ્રહ્મ છે. તે તમામ દેવોથી ચંદ્રિયાતા છે. શ્રીકૃષ્ણ અને રાધા એક રૂપ છે.
- (૫) બ્રહ્મ જ જગતનું કાર્તી છે માટે બ્રહ્મ જેમ સત્ય છે તેમ જગત પણ સત્ય છે. જગતનું સમવાયી તેમ નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મજ છે.
- (૬) જીવો એ ભગવાનના બચ્ચો છે. તેમનો આકાર અણુ છે. તે હૃદયમાં રહે છે. ચૈતન્ય એ એમનો ધર્મ છે. ભગવાન તેમના નિયામક હોવાથી તેમની સેવા કરવી એ જીવનો ધર્મ છે. જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે સેવક અને સેવ્યનો સંબંધ છે અગ્નિમાંથી જેમ વિસ્ફુલ્ગિંગનું બ્યુચ્ચરણ થાય તેમ જીવો ભગવાનમાંથી બ્યુચ્ચરણ પામે છે.
- (૭) જીવોના દેવી અને આસુરી એવા બે પ્રકારો છે. દેવી જીવો ભગવાનના ભજન માટે સજ્જા છે. આસુરી વિષયમુખમાં પડ્યા રહે છે.
- (૮) જીવોના પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એવા ત્રણ ભેદો છે. પુષ્ટિ જીવો પ્રભુભક્તિપરાયણ હોય છે. મર્યાદા જ્ઞાનાસક્ત અને પ્રવાહી જીવો સંસારાસક્ત હોય છે.
- (૯) પુષ્ટિજીવની ઉત્પત્તિ ભગવાનની કાયામાંથી, મર્યાદાજીવોની વાચામાંથી અને પ્રવાહીની મનમાંથી છે.
- (૧૦) ઈર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાંથી ભક્તિ એજ પ્રભુપ્રાપ્તિ ઉત્તમ સાધન છે.

(૧૧) પ્રભુની સેવા એજ પુષ્ટિજનનનું કર્મ છે, અને પ્રભુને ભલુવા એજ તેનું જ્ઞાન છે.

(૧૨) ભક્તિના પશુ એ પ્રકાર છે. સાધનરૂપા અને ફલરૂપા. સાધનરૂપાનું નામ નવધાભક્તિ છે અને ફલરૂપાનું નામ દરામી અગર પ્રેમલક્ષણ છે. નવધાભક્તિ એટલે શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વદન અર્ચન, પાદસેવન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.

/(૧૩) પ્રેમભક્તિની ચાર અવસ્થાઓ-સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તત્ત્વમયતા આમાં સ્નેહના દરજ્જા, સ્મૃતિ, આભિધાયા અને ઉદ્દેગ. આસક્તિના વ્યાધિ, પ્રસાપ અને ઉન્માદ. વ્યસનના નડતા અને મૂઝવણ અને તત્ત્વમયતા એમ મળીને કુલે દસ પ્રકાર છે. માટે તે દરામી પશુ કહેવાય છે.

(૧૪) પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા એ જીવનું પરમ ધર્મ છે. એ સાધનરૂપ છે તેમ જ પશુ છે. સેવાનું જીવ એવા પ્રભુની સાથે રમણ એ તેનું પરમ જીવ.

(૧૫) પ્રભુસેવા એજ સાધન, બીજાં સાધનો નકામાં છે. તે લાભ્ય ગણ્યાં છે. સેવા એટલે માનસી સેવા અર્થાત્ પ્રેમભક્તિની પરાક્રમ.

(૧૬) અન્યાય એ ભક્તિમાર્ગમાં મહાન બાધક દોષ છે. ભગવાનમાંજ અનન્ય પ્રીતિ રાખવી જોઈએ. અવ્યભિચારિણી ભક્તિથી જ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે.

(૧૭) આત્મનિવેદન કરનારે અસમર્પિત વસ્તુને ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેમ કામ અને દામની લાલચ છોડવી જોઈએ.

(૧૮) ભક્તિમાર્ગમાં સ્વર્ગદિ જીવની અપેક્ષા નથી એટલુંજ નહિ પણ મુક્તિની પણ અપેક્ષા નથી. ભગવાનને એજ પરમ મોક્ષ. તે પદ્ધતિનું કરતાં પણ અધિક છે. ભક્તિ એ ઘેમર છે અને મુક્તિ ડોકળું છે.

- (૧૯) સુખદુઃખના કર્તા પ્રભુ છે. માટે સુખમાં હલકાવું નહિ અને દુઃખમાં હારી જવું નહિ. પ્રભુને જ સરણે રહીને તેમની પ્રીતિને આધીન રહેવું. વિષમ્ય અને નૈઘૃણ્ય ભગવાનને સાગતાં નથી.
- (૨૦) અહંતા મમતાત્મક શ્રદ્ધિ અવનતિના આગ્રમાં નાખનાર છે, પણ ભગવદ્ વિષયક જ્ઞાન ત હોય તો ભક્તિની સાધક છે.
- (૨૧) ભગવાને જગત્ને કીડા કરવા માટે સંન્યુ છે.
- (૨૨) ચિન્તા ભક્તિમાર્ગમાં સાધક છે. તે ભગવાનના ગુણગાનને બૂઝાવી દે છે અને ભગવાનમાં અમલ્કા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રભુનું સરણુ તેજ તેની નિવૃત્તિનું પરમ સાધન છે.
- (૨૩) મનુષ્યોનિમાં જન્મ પ્રભુભક્ત માટે છે.
- (૨૪) ભક્તોમાં હોય સંભવતા નથી, અને છતાં હોય તો ભગવાનની પ્રીતિથી છે માટે તે હોય જોવા નહિ.
- (૨૫) ભક્તિમાર્ગ એટલે સ્નેહપ્રધાન માર્ગ. અને સ્નેહમાં વિધિનિરેધ હોય નહિ. વર્ણાશ્રમ ધર્મો પણ ભક્તિ આગળ ગૌણ બને છે.
- (૨૬) હિન્દીયોના નિરોધનો ઉપાય પ્રભુમાં તેમનો વિનિયોગ કરવામાં છે. તેમાંજ તેમની સદ્ગતિ છે. (૫૭)
- (૨૭) તરવડું ડુંપણું ગ્રંથરસ આગળ તુચ્છ છે. (૫૪)
- (૨૮) ચંડાળ ભક્ત અમલ્કા પ્રદાણ કરતાં મદિયાતો છે. (૫૦)
- પ્રાદાણુ મોટો પણ ભક્ત તેનાથી મોટો (૫૧)
- (૨૯) સધ્યા એટલે પ્રભુમાં મનનું સંધાન કરવું તે. (૫૦)

અહિંમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ભક્તિમાર્ગના મુખ્ય સિદ્ધાંતો કવિએ આ ગ્રંથમાં રચ્યા છે.

અંધ રમ્યા સાલ અને તેમાંનાં પદની સંખ્યા

આ અંધના અન્તે, જેમ પોતાના દરેક મોટા અન્ધને અન્તે કવિ પોતાના વિષેનાં પરિચય તથા અન્ધ રમ્યા સાલ આપે છે તેમ આમાં પણ કવિ આપે છે. તે ઉપરથી આ અન્ધ ૧૮૮૪ ની સાલમાં શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૧ ને ગુરુવાર અર્થાત્ પવિત્ર એકાદશીને દિવસે પૂર્ણ કરેલો જણાય છે. કવિનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ ને દિવસે ચતુર્થી, એટલે આ અન્ધ કવિએ પોતાની ૫૧ વર્ષની પ્રૌઢવયે રમ્યો હતો.

‘શક અષ્ટાદશ ચોરાશી શ્રાવણ એકાદશી ગુરવાર;
છે અમલ પદ્મોચ્છર દિવસ આ અન્ધનો નિસ્તાર.’

૨. ૫ ૧૦૮-૭

છેવટે આમાં કહેલાં પદ છે તો જણાવે છે કે

‘પ્રતિપદ ચરણ દશ એવાં પદ મેં અષ્ટોત્તર શત કીધ.’

એકંદરે ૧૦૮ પદ અને દરેક પદમાં ૧૦ ચરણ. અર્થાત્ ‘શર્યાતની ચાર મોટી લીટીઓને, અંધકાર દરેકનાં ચાર ચરણો માને છે અને પછીની બધે લીટીઓની એક દૂક માનતાં એ ૩ દૂકો. અર્થાત્ કુલે એ રીતે દશ દૂકો થઈ. પણ અમે આ અન્ધમાં મોટી દરેક લીટીની દૂક નહિ મેતાં બધેની એક દૂક લીધી છે અને એ રીતે તેની બે અને પછીની ૬ મળીને દરેકમાં આઠ દૂકો. એ રીતે ગણતાં એકંદરે આ અન્ધની ૮૬૪ દૂકો ગણી શકાય.

અંધવિચાર મીમાંસા

શુદ્ધાદૈત્યુ પ્રતિપાદન કરવાને કવિએ આ અંધ લખેલો છે અને તેથી તે મતના સિદ્ધાન્તોને જ મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આન્યું છે, પણ તે છતાં કર્તવ્ય તેમના હાથે સૈદ્ધાન્તિક હોતો રહી ગયા છે. આમત એવા હોતો બહુ જુગ છે, અને કવિ આપણે જે અર્થમાં દાવમાં તત્ત્વજ્ઞાની સદ્ વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાની નથી માત્ર પોતે જે ચરણ કરેલું તે ઉપરથી જ કવિતામાં પોતાને

વિષય ચર્ચે છે. આથી પોને જે વિષયને ચર્ચે છે તેની ચર્ચાર્થતા ઉપર ખાસ લક્ષ આપતા નથી કવિ પોતે સંસ્કૃત ભણત્યા હતા એ વાત ખરી, પણ શુદ્ધાદેવ સિદ્ધાન્તના ખાસ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું પોતે જાતે અધ્યયન કર્યું હોય તે સંભવતું નથી. સંભવ છે કે મન્નહારામ ભટ્ટજી જેમણે શ્રીવૃક્ષભાગ્યાર્ગના અણુભાષ્ય ઉપર એક 'પ્રદીપ' નામની ટીકા લખી છે, અને જેમની એકે અત્યારે પણ ગ્રંથાલયમાં છે, તેમના સમાગમમાં આવવી વખતે કવિએ કયા વાર્તાદ્વારા આ વિષય સમજી લીધો હશે, આથી જે ગ્રીચુવટથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય તેમણે રજૂ કર્યો જોઈએ તે રજૂ કરી શક્યા નથી આના આધારમાં નીચેની બાબતો મૂકી શકાય:—

(૧) ૨. વ. પદ ૩૬ માં કવિ બ્રહ્મ અને જગત્નો સંબંધ દર્શાવનાં કારણ અને કાર્યનો વિચાર કરે છે. તર્કશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનાં કારણો ગણાયાં છે. સમવાયી કારણ, અસમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ. સમવાયી કારણનું 'બીજું' નામ ઉપાદાન છે. પણ કવિ સ્મરણ-ઉપર આધાર રાખીને તે ત્રણ કારણો, સમવાયી ઉપાદાન અને નિમિત્ત ગણાવે છે. અર્થાત્ અસમવાયી કારણને પોતે ઉપાદાન કહે છે, એ ખરાબર નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં સમવાયીનું જ 'બીજું' નામ ઉપાદાન છે. વળી અન્યત્ર ઘટનો દાખલો આપીને કહે છે કે તેનું ઉપાદાન કારણ માત્રી છે, નિમિત્ત કારણ કુંભાર છે; અને સમવાયી કારણ વિવર ચક્ર અને કંડ છે. અહિંયાં પણ કવિએ ભોટી ભૂલ કરી છે. ખરી રીતે કુંભાર વિવર ચક્ર એ બધાં નિમિત્ત કારણ છે, અને માત્રી એ સમવાયી કારણ છે. આ વસ્તુ કવિ ખરાબર સમજી શક્યા નથી. વળી વેદાન્તમાં ફક્ત એ જ કારણો આપ્યાં છે. સમવાયી કારણ અને નિમિત્તકારણ. તર્ક-શાસ્ત્રમાં ત્રણ આપ્યાં છે. પણ બ્રહ્મ એ જગત્નું કેવું કારણ તેના વિચારમાં વેદાન્તીઓએ ફક્ત સમવાયી (ઉપાદાન) અને નિમિત્ત એમ બે જ કારણો આપ્યાં છે. કવિ એ કારણોને બદલે ત્રણ લે છે અને છતાં તેમને સમજાવવામાં ભૂલ કરે છે.

‘ઉપાદાન ધર્યતિકા લલિયેછ, નિમિત્ત કારણ કુલાલ કલિયેછ.’

‘કલિયે વળી સમવાપિ કારણ વિવર ચક્ર ને દંડ

એ તણ કારણ થકી મંમજીં વે રચ્યું પંક્તિડાં.’

૨. વ. ૨૬/૨-૩

આ પંક્તિઓમાં પેઠે એ કારણોનાં નામ ગણાવે છે, પણ અહિંયાં બરાબર વિચારતાં નીચેની જૂથો કવિએ કરી છે. (ક) વેદાન્તનાં એ કારણોને બદલે તેમણે ત્રણ કારણોનાં નામ આપ્યાં છે. (સ્વ) સમવાપી કારણ તે જ ઉપાદાન છે છતાં તે જન્મને તેમણે પૃથક્ ગણ્યાં છે (ગ) અસમવાપી કારણ જેને તર્કશાસ્ત્રમાં ત્રીણું કારણ કહ્યું છે તેને બિદ્ધિસ ગણાવ્યું નથી અને તેને બદલે ઉપાદાન કારણ જે સમવાપી કારણ જ છે તે ગણાવ્યું છે (ઘ) અહિંયાં માત્ર એ જ સમવાપી કારણ છે છતાં કવિએ તેને સમવાપી નહિ પણ ઉપાદાન એમ કહીને સમવાપી કારણથી બિન્ન કારણ જણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (ઙ) વિવર, ચક્ર તથા કુલાલ એ બધાં નિમિત્ત કારણ છે છતાં વિવર ચક્રને કવિ સમવાપી કારણ કહે છે અને કુલાલને જ નિમિત્ત કારણ કહે છે, આમ આ દૃષ્ટાન્તમાં સગમગ પાંચ જૂથો રહી છે.

(૨) શુદ્ધાદિતમાં જન્મત અને સંસારને જૂથો જણાવ્યાં છે અને તેથી જન્મત એ સ્વયં છે અને સંસાર બિંધ્યા એવો સિદ્ધાન્ત છે. જન્મત એ જગવાનતી કૃતિ છે. તે જગવાનનાં સદૃશ રૂપે છે. પણ સંસાર જીવનું છે જીવે અનિવાર્ય ઉત્પન્ન કરેલ છે. જન્મતનો નાશ નથી, ત્યારે સંસારનો નાશ છે આ રીતે જન્મત સબદ અને સંસાર ઉભય ભિન્નભિન્ન અર્થમાં છે, છતાં

‘સંસાર રૂપ ન હોય એ કર્તા પુરુષ ના હોય;

કારણ સરીખું કાર્ય સધળી સર્વે સે નવ જેવ.’

૨. વ. ૩૧-૩

૧ જગત્ સદૈવશક્તિને આશ્રયતા - ચિદ-આત્મશક્તિને વિશે
 ૨ જગત્ તેજોમિદનો જ, આત્મશક્તિને વિશેષતા
 ૩ આત્મશક્તિ સદૈવશક્તિ અને ગણિત (અમારો) આત્મશક્તિ આશ્રય
 ૪ ચિદ-આત્મશક્તિ - પૂર્ણતિત્વને આશ્રયતા - આત્મશક્તિને વિશે

✱ એ ક્ષીરમાં કવિ જગતને સંસાર કહે છે. તેમ નીચેની રૂકમાં તે જગતને 'બવ' કહે છે.

‘બવશીલા છે બગવંતની સંઘય ન બગવદ્વય;

છે કશયુ સાયુ’ ધ્યાપીતમ કાંઈ પણ તદ્વય.’

૨, ૧ ૪૫-૮

આ રીતે જગત્ શબ્દને બદલે ‘સંસાર’ તથા ‘બવ’ શબ્દોનો પ્રયોગ તેના પર્યાય તરીકે કવિ વાપરે છે. એ પણ સંદાનિક દોષ છે.

(૩) વળી શુદ્ધાદિનમાં જગત્ એ શબ્દનો સદૈશ, છત્રો ચિદૈશ અને અક્ષરબ્રહ્મ એ આનંદશ્રા. પણ ગણિતાનંદરૂપ અને પરબ્રહ્મ એ પૂર્ણાનંદ મનાય છે. પરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મમાં એટલો ફેર કે અક્ષર-બ્રહ્મનો આનંદ ગણિત છે બ્યારે પરબ્રહ્મ પૂર્ણાનંદ છે. તે અક્ષરબ્રહ્મનું બીજું નામ બૃહત્ છે કવિ પણ આ તારતમ્ય જાણે છે છતાં એક સ્થળે પોતે અક્ષરબ્રહ્મને ચિદૈશ કહે છે, અને અન્યથાંબીને ગણિતાનંદ કહે છે. આમ કદીને અન્યથાંબી અને અક્ષરબ્રહ્મને બહાં જણાવે છે. પણ વસ્તુતઃ અન્યથાંબી અને અક્ષરબ્રહ્મ એક જ છે.

‘સદૈશ સમજ વિરાટ અક્ષર બ્રહ્મ ચિદ કહે છે’

■ નારાયણ આનંદમય શ્રી કૃષ્ણ પરમાનંદ.’

આમાં સદૈશ વિરાટ જગત્, ચિદૈશ અક્ષરબ્રહ્મ અને આનંદમય એ નારાયણ અને શ્રી પરમાનંદ એટલે શ્રી કૃષ્ણ આમ બેદો દેખાડ્યા ■

આમાં નીચે પ્રમાણે બૃહો બેવામાં આવે છે (૧) વિરાટ-જગત્ રૂપનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ છત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી (૨) બ્રહ્મનું ચિદ્રૂપ એ જીવ કહેવાય છે તેને બદલે અદિત્યાં તેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે (૩) અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે એમ કવિ પોતે પદ ૮-૨-૧માં ‘કૃતસ્ય લગી છે ગણિતાનંદ’ એ પંક્તિમાં જણાવે છે છતાં પોતે તેને અદિત્યાં ચિદૈશ કહે છે (૪) આનંદમય અને પરમાનંદ એક જ છે

હતાં નાસાયણને આનંદમય અને શ્રીકૃષ્ણને પરમાનંદ કહે છે. પરંતુ આનંદમયનો એક જ અર્થ છે પણ કવિ 'આનંદમય' એટલે ગણિતાનંદના અર્થમાં સમજવાનું કહે છે.

(૪) પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિના બે પ્રકાર છે—સાધનરૂપ અને ફલરૂપ. સાધનરૂપ એટલે નવધાભક્તિ અને ફલરૂપ એટલે પ્રેમલક્ષણભક્તિ. આમ બે વિભાગો કરવામાં આવે છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ને બહુના માદાત્મજ્ઞાનયુક્ત સર્વથી ઉત્તમ, અને સુદૃઢ રેતહ તેનું નામજ ભક્તિ એમ વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે અને એ ભક્તિની રેતહ આસક્તિ અને વસન એવી ત્રણજ અવસ્થાઓ, 'ભક્તિવર્ધિની' ગ્રંથમાં દર્શાવે છે. કવિ તેને બદલે અદ્વિયાં એવી અવસ્થા તત્ત્વજ્ઞા મૂકીને અને તે દરમિયાન પણ પેટાવિભાગ સેનાં એકંદરે પ્રેમલક્ષણના દશ ભેદો બે છે. (શુઓ. ૫૬-૫૬/૧-૨) પુષ્ટિમાર્ગમાં રેતહ આસક્તિ અને વસન એટલી ત્રણ અવસ્થાઓજ ભક્તિની કહી છે. (શુઓ. શ્રીવલ્લભાચાર્ય-કૃત ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથ.) આ કવિની બુદ્ધ નહિ પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યની વિચારમુરણીથી ભિન્ન સરણી અનુસાર વિષયને ત્રણ કરે છે.

(૫) સેવાનુ લક્ષણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય 'સૈવસ્વત્પ્રવર્ણ' સૈવાં એ પ્રમાણે આપે છે. તેના તનુજ, વિત્તજ અને માનસી એ ત્રણ ભેદો છે. તેમાં માનસી એ ઉત્તમ કહી છે. પણ માનસીની સિદ્ધિ માટે તનુજ અને વિત્તજ કરવાની જરૂર છે. કવિએ ૫૬ ૧૪-૭ માં દર્શન માનસી સેવાનો જ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે પણ તનુજ અને વિત્તજનું વર્ણન ખરી ગયા છે.

(૬) ૫૬ ૬૩ માં માયાવાદના વિગેલીઓ ચાર સંપ્રદાયનાં નામ કવિ ગણાવતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદૈત્યો સંબંધે વિચાર્યમાનીના પંથ સાથે જોડે છે. આ વિંદ સપ્રણયમાં બે ખોલે છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પોતાના કૃત્યનાનુસાર પોતાનો શુદ્ધાદૈત્ય માર્ગ જેને સ્વંત્ર કહી કહ્યો છે, તેથી વિચલ્યુસ્વામીના આમ સાથે શુદ્ધાદૈત્યો સંબંધે જોડવો તે યુક્ત નથી.

(૭) ૫૬ હર્ગઝમાં શંકરના મતને અદ્વૈત કહે છે. પણ અદ્વૈત મત એકસો શંકરાચાર્યના નથી. રામાનુજ તથા શ્રીચલ્લાચાર્યના મનો પણ અદ્વૈતમાં જ આવે છે. અદ્વૈતમન વિશાળ છે અને તેની કેવલાદ્વૈત, અવિભાગાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને શદ્ધાદ્વૈત એવી શાખાઓ છે. આમાં શંકરનો અદ્વૈત તે કેવલાદ્વૈત છે, માત્ર અદ્વૈત નહિ.

‘ રસિકવલ્લભ ’ અંથ ઉપર દખાતી અસરો

ઉપર પ્રમાણે આ અંથમાં કેટલાંક રખસનો છે. પણ આપણે જો એટલું સક્ષમાં લેઈએ કે દયારામભાઈ એ કવિ હતા, તત્ત્વજ્ઞાની નહિ, તો પછી આ રખસનો આપણને નજીવં લાગશે. હવે આપણે આ અંથના ધડતરમાં કવિ ઉપર કવી કવી અસરો થઈ છે તે તપાસીએ. ‘ રસિકવલ્લભ ’ માં કવિએ ભક્તિમાર્ગના જૂઠાજૂઠા વિષયો ચર્ચ્યા છે અને તેને લગતાં દૃષ્ટાંતો પણ કેટલાંક આપ્યાં છે તે બધાનો વિચાર કરતાં આપણને આ અંથ ઉપર નીચેનાંની અસર જણાશે.

- (૧) ભાગવત, પદ્મપુરાણ વગેરે પુરાણ સાહિત્યની.
- (૨) ભગવદ્ગીતા, પાંડવગીતા, દારીતરમૂર્તિ વગેરેની
- (૩) શ્રીચલ્લાચાર્યના યોગશ્રમ્ભેની
- (૪) શ્રીવિક્રમેશ્વર વિદ્યમંડનની
- (૫) ભક્ત ગોપાળદાસના ‘ વધભાખ્યાન ’ની
- (૬) અન્ન ભક્ત કવિઓ તથા શ્લોકમાહિત્યની

‘ રસિકવલ્લભ ’ અંથ એ મૂળ ભાગવતઅંથનો જ સંક્ષિપ્ત અંથ હતીએ તો તે જરાબર છે, અને તેથી આની ઉપર એ અંથની જાળબર અસર થયેલી છે. માત્ર તેની અસર જ છે એટલું નહિ પણ કેટલીક પદ્ધતિઓ તો ભગવતના મૂળ શ્લોકના અનુસારે છે પણ મન્ન-દિરુપકસ્યપ (૧૯૪) જડભરત (૧૯૭) અંબીય (૧૩૬) નંદરાયને આજર ગણી ગયા તે પ્રસંગ (૨૩૮) ગોપીઓનું દૃષ્ટાંત (૬૬૪)

દ્રુવ, કુબ્જ, સુદામા, વિદુર, (૬૭.૩) ઉગ્રસેન (૬૭/૪) વગેરે જે દામલાઓ પોતાના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં આપ્યા છે તે શ્રીભાગવતમાંથી લીધા છે. આ અંકમાં ૧૩-૪, ૪૬-૬, ૪૬/૬-૭, ૫૦/૧-૨, ૫૦-૮, ૫૪/૧-૨, ૬૪-૧, ૮૬-૬, ૫૦/૩-૪-૫-૬, ૫૮-૫, ૫૬/૭-૮નાં વાક્યોમાં ભાગવતની જ અસર છે, અને અમે તે તે સ્થળે મૂળ વાક્યોને ક્રેડેલેક સ્થળે નોંધમાં ઉત્તર્યા છે. પદ ૫૭-૭માં બહિતના જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નામના એ યુગોની કલ્પના ભાગવતના આધારે છે. આ સિવાય પદ્મપુરાણની પણ અસર ૨૮/૫-૬માં છે. સ્કંદપુરાણની છાપ ૧૫-૫, ૪૬-૫, ૬૨/૪-૫માં છે.

ભગવદ્ગીતાનાં વાક્યોનો તો અક્ષરસઃ અનુવાદ ધણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. પદ ૨-૬માં સિખ, કહે છે—

જ્યાં લગી સંશય ત્યાં લગી, પ્રજુ સદૃશ શાય ન ધર્મ,
તે મારેય નિસ્સંદેહ થાવું, શ્રીગીતા આપ્યો મર્મ.

અહિંઆં ‘ગીતા’ શબ્દનો પ્રયોગ છે અને ગીતાના સંશયાત્મા વિનશ્યતિ એ શ્લોકના આરાધને બાકત કરે છે.

પદ ૧૯ માં અન્ય દેવતાના ફળ કરતાં હાથરતું આપેલું ફળ અનધર હોય છે એવું જણાવે છે ત્યાં અન્તવન્તુ ફલં તેષાં તદ્ ભવત્યલ્પમેધસામ્’ એ ગીતાના વાક્યનો આસર્થ વધારે સ્પષ્ટ કર્યો છે. પદ ૨૬-૫માં ‘મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ’ શ્રીગીતામાંહે પ્રમાણ એ વાક્યમાં આસુરી યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ । મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ । એ શ્લોકનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. ૩૨-૧માં કલ્પનો દાખલો જે આપેલો છે તે યથા સંહરતે ચાપં કુર્પાગાનીવ સર્વશઃ’ એ વાક્યમાંથી જ

લીધો છે. તેમ ૩૨-૪માં કહે છે કે ભગવાનને જે ભાવથી ભજે છે તે બંધે તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભાવ યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાં-સ્તથંવ ભજામ્યહમ્ એ ગીતાના શ્લોકને અનુસરે છે. ૫૬, ૪૩ માં ભગવાનના જન્મ અને કર્મને દિવ્ય કલાં છે અને તે જન્મ કર્મ ચ મૈ દિવ્યમ્ એ ગીતાના શ્લોકને આધારે છે. ૫૬ ૪૬/૧-૨ માં કર્મ ક્યાં સુધી કરવાં તે વિષે નિર્ણય આપે છે. ત્યાં જણાવે છે કે ત્યાં સુધી સત્યની શુદ્ધિ થઈને ભગવાનમાં ખુદ્ધિ લાગે અને તેમના શ્રવણાદિકમાં શ્રદ્ધા લાગે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં પછી તેની જરૂર નથી. આ ભાવ ગીતાના સાવત્કર્માણિ કુર્વેત ન નિર્વિઘ્નંત યાવતા । મત્કથા શ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધાવાન્નજાયતે એ શ્લોકમાંથી લીધો છે. આમ ધણે સ્થળે ગીતાનાં વાક્યોનો આધાર અગર ભાવાર્થ કવિએ આ ગ્રંથમાં લીધો છે. ૫૬ ૨૧-૭, ૪૮-૭, ૬૧/૬-૫-૭-૮, ૬૫-૨ અને ૧૦૧ પાંડવગીતાને અનુસરે છે (જુઓ નોંધ.) અને ૨૧-૬ એ હારીતસ્મૃતિ-માંથી લીધેલું છે.

શ્રીવક્ષમાચાર્યના પોઝશ ગ્રંથોની નીચેના સ્થળે અસર છે :

- (૧) શ્રી યમુનાઘનું વર્ણન જે ૫૬ ૮૬ માં આવે છે તે શ્રી વક્ષમાચાર્યના યમુનાદેવને કેટલેક અંશે ભાવમાં અનુસરે છે.
- (૨) ૩૬/૭-૮ માં ગંગાનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ સ્વરૂપો ભગવાનનાં છે એ સમજવાને ગંગાનું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે 'સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી' ગ્રંથના આધારે છે.
(જુઓ સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી શ્લો. ૯)
- (૩) ૫૬ ૬૪ માં સેવા વિષે જોડતાં ખાનસી સેવાને કવિએ જે ઉત્તમ ગણાવી છે તે પણ વક્ષમાચાર્યના 'સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી' ગ્રંથને આધારે છે. (જુઓ સિ. મુ. શ્લો. ૧ કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસો સા પરામતા ।

ક્રુષ, કુબ્જ, સુલભા, વિદુર, (૬૭.૩) હિમસેન (૬૭/૪) વગેરે ને
દાખલાઓ પોતાના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં આપ્યા છે તે ત્રીભાગવતમાંથી લીધા
છે. આ ગ્રંથમાં ૧૩-૪, ૪૬-૬, ૪૬/૬-૭, ૫૦/૧-૨, ૫૦-૮,
૫૪/૧-૨, ૬૪-૧, ૮૯-૬, ૫૧/૩-૪-૬, ૫૮-૫, ૫૮/૭-૮નાં
વાક્યોમાં ભગવતની જ અસર છે, અને અમે તે તે સ્થળે મૂળ વાક્યોને
પ્રેરેક સ્થળે નોંધમાં લેતાં છો. પદ ૫૭-૭માં ભક્તિના જ્ઞાન અને
વેરાગ્ય નામના એ પુત્રોની કૃપના ભાગવતના આધારે છે, આ સિવાય
પદપુરાણની પણ અસર ૨૦/૫-૬માં છે. સ્કંદપુરાણની છાપ ૧૫-૫,
૪૯-૫, ૬૨/૪-૫માં છે.

ભગવદ્ગીતાનાં વાક્યોનો તે અક્ષરસઃ અનુવાદ ધણી જગ્યાએ
જોવામાં આવે છે. પદ ૨-૬માં સિખ્ય કહે છે—

ત્યાં સગી સંશય ત્યાં લગી, પ્રજુ સદૃશ થાય ન ધર્મ,
તે માટેય નિસ્સંદેહ થાયું, શ્રીગીતા ભાષ્યો મર્મ.

અહિંઆં 'ગીતા' શબ્દનો પ્રયોગ છે અને ગીતાના સંશયાત્મા
વિનશયતિ એ શ્લોકના આશયને વ્યક્ત કરે છે.

પદ ૧૯ માં અન્ય દેવતાના કૃત્ય કરતાં હંધરનું આપેલું કૃત્ય
અનધર હોય છે એવું જણાવે છે ત્યાં અન્તવન્તુ ફલં તેષાં તદ્
ભવત્યર્પમેષસામ્' એ ગીતાના વાક્યનો ભાસર્થ વધારે સ્પષ્ટ કર્યો
છે. પદ ૨૬-૫માં 'મૃદ જન્મનિ જન્મનિ' શ્રીગીતામાંહે પ્રમાણ
એ વાક્યમાં આસુરી યોત્તિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।
મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તત્તો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ । એ શ્લોકનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૩૨-૧માં હચ્છપનો દાખલો જ આપેલો છે તે યથા
સંદરભે ચાપ્યું કુર્માગાનીવ સર્વશઃ એ વાક્યમાંથી જ

લીધો છે. તેમ ૩૨-૪માં કહે છે કે ભગવાનને જે ભાવથી બળે છે તે બંને તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભાવ યે યથા માં પ્રપચંતે તાં-સ્તથેવ મજામ્બહમ્ એ ગીતાના શ્લોકને અનુસરે છે. ૫૬, ૮૩ માં ભગવાનના જન્મ અને કર્મને દ્વિત્ય કલાં છે અને તે જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્ એ ગીતાના શ્લોકને આધારે છે. ૫૬ ૪૬/૧-૨ માં કર્મ ક્યાં સુધી કરવાં તે વિષે નિર્ણય આપે છે. ત્યાં જણાવે છે કે ન્યાં સુધી સત્વની શુદ્ધિ થઇને ભગવાનમાં પ્રુદ્ધિ લાગે અને તેમના અવશ્યાદિકમાં બદલા જાગે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં પડી તેની જરૂર નથી. આ ભાવ ગીતાના તાવત્કર્માણિ કુર્વેત ન નિર્વિચેત યાવતા । મત્કથા શ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધાવાન્નજાયતે એ શ્લોકમાંથી લીધા છે. આમ ધણે સ્થળે ગીતાનાં વાક્યોનો આધાર અગર ભાવાર્થ કવિએ આ ગ્રંથમાં લીધો છે. પદ ૨૧-૭, ૪૮-૭, ૬૧/૮-૫-૭-૮, ૬૫-૨ અને ૧૦૧ પાંડવગીતાને અનુસરે છે (જુઓ નોંધ.) અને ૨૧-૬ એ દારીતરમુક્તિ-માંથી લીધેલું છે.

શ્રીવક્ષમાચાર્યના જોડણ અથોની નીચેના સ્થળે અસર છે :

- (૧) શ્રી યમુનાજીનું વર્ણન જે ૫૬ ૮૬ માં આવે છે તે શ્રી વક્ષમાચાર્યના યમુનાજીને કેટલેક અંશે ભાવમાં અનુસરે છે.
- (૨) ૩૬/૭-૮ માં ગંગાનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક એ ત્રણ સ્વરૂપો ભગવાનનાં છે એ સમજવાને ગંગાનું જે દર્શાવ આપ્યું છે તે 'સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી' ગ્રંથના આધારે છે.
(જુઓ સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી શ્લો. ૯)

- (૩) ૫૬ ૬૪ માં સેવા વિષે જોડતાં માનસી સેવાને કવિએ જે ઉત્તમ ગણાવી છે તે પણ વક્ષમાચાર્યના 'સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી' ગ્રંથને આધારે છે. (જુઓ સિ. મુ. શ્લો. ૧૦૧ કૃષ્ણસેવા સંદા કાર્યા માનસી સા પરમતા ।)

- (૪) ૫૬ ૮૧/૭-૮ માં બ્રહ્મ એ સચ્ચિદાનંદ છે અને બૃહત્ એ અધિનાનંદ છે એમ નો કથું છે તે પણ સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલીને આધારે છે. પરં બ્રહ્મ તુ કૃષ્ણો હિ સચ્ચિદાનંદકં
 બૃહત્ (સિ. મુ. ૩) આ ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણાશ્રયના પ્રાકૃતા
 સકલા દેવા ગણિતાનંદકં બૃહત્ તેના આધારે પણ છે.
- (૫) પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્ધાદ્ય જીવોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ૫૬ ૮૩-૮
 તથા ૫૬ ૮૪/૧-૨ માં આપેલો છે તે 'પુષ્ટિપ્રવાહ મર્ધાદ્ય'
 મંથના શ્લોક ૬ ને આધારે છે. ત્યાં પણ પુષ્ટિપુષ્ટિ ભગવાનના
 અંગમાંથી, મર્ધાદ્ય તેમની વાણીમાંથી અને પ્રવાહને મનથી
 મનનીથી કહે છે. (ઈચ્છામાત્રેણ મનસા પ્રવાહં
 સ્પષ્ટવાન્હરિઃ । વચસા વેદમાર્ગં હિ પુષ્ટિં કાયેન
 નિશ્ચયઃ ।)
- (૬) ૫૬ ૮૪-૪ માં પ્રમેયમાર્ગ પ્રમાણથી બિન્ન છે એમ કહીને
 પુષ્ટિમાર્ગ એજ પ્રમેયમાર્ગ કહી જણાવે છે. શ્રીવક્ષ્યમાપ્યાર્થે
 'પુષ્ટિપ્રવાહ મર્ધાદ્ય' મંથમાં પણ પ્રમાણ ભેદાદ્વિન્નો
 હિ પુષ્ટિમાર્ગો નિરુપિતઃ એ પકડિતથી પુષ્ટિમાર્ગની પ્રમેય
 માર્ગ સાથે એકતા કરી બતાવતી છે.
- (૭) ૫૬ ૭૮/૩-૪-૬-૭ માં પ્રજુમાં દદ વિશ્વાસ રાખવા સંબંધી
 કવિએ નો કથું છે તે તથા તેમાં નો ઘણાંકનું દર્શન આપ્યું
 છે તે 'વિવેકધર્માશ્રય મન્યને આધારે છે.
- (૮) ૫૬ ૮૪-૬ તથા ૯૫-૭ માં અસમર્પિત વરુના ત્યાગ વિશે
 તથા ૫૬ ૨૨ અને ૨૪ માં અન્નાશ્રયને કક્ષિતમાર્ગમાં બાંધક
 રૂપે જણાવેલ છે તેનું બીજા 'સિદ્ધાન્ત રહસ્ય' નામના મંથમાં છે

(૯) પદ ૫૭/૩-૬ માં જણાવેલો ઇદ્રિયોનો પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવાનો સિદ્ધાન્ત 'નિરોધવક્ત્રણ' અંથમાંથી છે.

(૧૦) પદ ૫૮ અને ૫૯ માં પ્રેમ ૦ કિતના રનેહ, આસક્તિ વ્યસન અને તન્મયતા એવી જે ચાર અવસ્થાઓ કવિ આપે છે તે 'ભક્તિવર્ધિની' અન્ય 'ને' આધારે છે. પણ તે અન્યમાં તન્મયતા અવસ્થા આપી નથી, ફક્ત પહેલાં ત્રણ આપી છે. નેમ તેમના ઉપમેદો પણ આપ્યા નથી. એ પ્રકારે તથા ઉપમેદો 'કાવ્યશાસ્ત્ર'ને અનુસરે છે.

(૧૧) પદ ૭૬/૫-૬-૭-૮ માં ચિન્તાત્યાગ વિશે જે કવિ કહે છે તે 'નવરત્ન' અન્યના આધારે છે.

શુદ્ધાંતના પ્રતિપાદન અને ભાષાવાદના ખંડનમાં જે જે દલીલો તથા યુક્તિઓ કવિએ આપી છે તેમાંની ઘણી ખરી શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુનઃ શ્રીવિકૃંશેશના 'વિદ્-મંડન' અન્યને આધારે છે. પ્રતિબિંબવાદ, વિવર્તવાદ તથા આભાસવાદનાં ખડનો પણ તેનેજ અનુસરીને છે. તેમાં આપેલાં રજ્જુસર્પ, સુક્તિઝરુજાલ તથા મરીચિકાઝરુજાલનાં દૃષ્ટાંત તથા ચંદ્રતુલ્ય દૃષ્ટાંત પણ તેમાંથી લીધેલાં છે. કાખલા તરીકે પ્રતિબિંબવાદના નિરાસમાં કવિ નીચે પ્રમાણે એક ટૂંકે ચોળે છે.

‘ પ્રતિબિંબ ન પડે રૂપ વણુ નિર્મલી વસ્તુ પાખ્ય;

પવનતુ પ્રતિબિંબ કાઢમાં ક્યદુ પડયું દીઠું ભાખ્ય. ૨. વ. ૩૦-૫

આ પંક્તિઓને શ્રીવિકૃંશેશજીના વિદ્-મંડન અંથના નીચેના શ્લોક સાથે સરખાવો:—

તથા हि द्राक्षणी नीरूपत्वेन प्रतिविंवस्याश्रयस्या-
ज्ञानस्य अस्वच्छत्वेन वव कस्य प्रतिविंवःस्यात् ? रूपवत्

એવ પ્રતિયિંવનિયમાત્, દૃષ્ટાનુસારિણી હિ કલ્પનોચિતા
 અન્યથા વાયુદાહ્ણોરપિ વિમ્બત્વપ્રતિચિમ્વા શ્રયત્વ-
 શ્રવણાત્ । તત્ત્વ વિભાગની રચનાને જે ભાગ છે તે 'વિદ્ય-મંડન'
 મંથને અનુસરે છે. ૫૬ ૬૩ માં ભાગવતના શ્રીઅંગના જે ચિન્હો
 આપ્યાં છે તે શ્રીહરિસ્તુત્ત્વના ભગવદ્વચ્ચ અર્થ પ્રમાણે છે. આ
 (ગીરગામી બાળકોના) સિવાય બીજા આંધ્રકવિ-મંથનેના અસર પરિચય
 'રસિકવલ્લભ'માં જણાવેલો નથી. પરમ ભગવદીય ગોપાળદાસ એ શ્રી
 વિદ્યુદેશના એક અનન્ય ભક્ત હતા. તેમની ગણના ૨૫૨ વૈષ્ણવોમાં
 ગણાય છે. ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તામાં તેમનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તે
 અમલવાદ પાસે અસારવાના પતની હતા. ત્યારે વિદ્યુદેશજી અસારવા
 ગામમાં તેમના સસરા ભાઈવાસ દેહારીને ત્યાં આવેલા ત્યારે તેમણે
 બ્રહ્મસંબંધ કીધું હતું. ત્યાર પછી શ્રીવિદ્યુદેશજીની કૃપાનો અમલાર ભેટાં
 તેમનામાં તેમને અનન્યાસક્તિ થઈ હતી. તેથી તેમણે 'વક્ષત્રાખ્યાન'
 નામનો એક મંથ ગુજરાતી કવિતામાં લખેલો જે. આ મંથ વૈષ્ણવવર્મમાં
 ધણી જ પરિચિત છે. કેટલાક ભાવિક વૈષ્ણવો તે હંમેશાં તેનો પાઠ
 કરે છે. કવિને પણ આ મંથનો સારો પરિચય હતો અને તેની અસર
 આ મંથરચનામાં પણ થઈ છે. ખાસ કરીને ૫૬ ૨૫/૫-૧-૭-૮,
 ૨૬/૧-૨-૩-૪ ની પદ્ધિઓ અક્ષરશઃ વક્ષત્રાખ્યાનમંથરી જ કવિએ
 કીધી છે. દેવી જીવો અને આસુરી જીવોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર તથા
 દુષ્ટવતની શૂંમ અને તેમાં થતો પ્રશુનો સસ એ ભાગ ગોપાળદાસના
 'વક્ષત્રાખ્યાન'માંથી દ્વારામભાઈએ ઉતારેલો બન્નેની સરખામણી
 કરતાં જણાવે

આ ઉપરાંત શ્રુતિચક્રોત્તર પણ અનુચ્છ કેટલેક રચને જોવામાં
 આવે છે. તેમજ ૫૧/૭-૮ માં ૨૦/૨૫થી ૫૧/૩ માં મનુસ્મૃતિ,
 ૫૦/૩-૪ માં વાયુદેવોપનિકથનાં વચ્ચે છે. નિવૃક્ત ગોપીચંદન
 વગેરેના મહિમાનો વિભાગ પદ્યપુરાણને આધારે છે. 'તત્ત્વના કુંજયા' વિશે
 ૫૪-૫ માં કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

‘ એ તરવ હું(હું)પણું તુચ્છ કાગે પ્રેમરસ પીનાર;
હરિ દે ન કે જલલવણ સરખી મુકિત માને ચારે, ’

પણુ આ લીટીઓ નરસિંહ મહેતાની નીચેની લીટીઓથી સૂચિત થયેલી જણાતી નથી ?

‘ પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર,
તરવણું હુંપણું તુચ્છ કાગે;
દુખળા દોરણું કુશકે મન ચળે,
ચતુર્ધા મુકિત તેઓ ન માગે. ’

વળી ૪૮-૬ ની

‘ નિજ ભક્ત વિરહે કૃષ્ણ કાતર કૃપામય શ્રુતિ ગાય;
હરિ છતવાનો શુદ્ધ ભક્તિ સમ ન એકે ઉપાય ’

આ લીટીઓમાંની પ્રથમ પંક્તિ સુરદાસની નીચેની પંક્તિઓનો પડધા રૂપે નથી ?

‘ ભક્ત વિરહે કાતર કરુણુમય ડોલત પાછે કાગે;
સુરદાસ એસે પ્રભુકો કોન દીજે પીઠ અમાગે. ’

૫૬ ૩-૪ ની લીટીઓ

‘ પરિપૂર્યુ યાની ભલો કે સમગ્રવલો ભલા મુગ્ધ;
અવ બળ્યો મુધરે નહિ જેમ મુધરે નવ અશુ દુગ્ધ. ’

ભનૂંહરિના નીચેના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકનો સુંદર અનુવાદ છે એ કોણ ના કહેશે ?

अज्ञः सुखमारोग्यः सुखतरमारोग्यते विशेषज्ञः

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रंजयति.

૫૮-૮ માં ‘ નદી વેળુ પીણે તેવ કદિ ’ એ વાક્યમાં ભનૂંહરિ નીતિશનકનો લમેત સિકવામુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડયન્ એ

શ્લોકનું ઝાંખું સ્મરણ આપણને થતું નથી ? આ હપરાંત લોકસાહિત્યની પણ કેટલીક અસર થઈ છે. આ બધી અસરો આ ગ્રંથના ઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કવિએ જો કે બીજામાંથી ભારોભાર લીધું છે છતાં પણ તેને એવી રીતે ગોઠવ્યું છે કે સામાન્ય વાચક તે ખણી શકે નહિ. ટુંકામાં આ ગ્રંથમાં હજીનું ઘણું છે અને કવિનું પોતાનું થોડું છે. છતાં પણ તે હજીનાને પોતાની કદખાની કસોટીએ ચઢાવીને ફરીથી આમાં દાખલ કર્યું છે. જેમ કોઈ સોની દાર ધડવાને હિસા, માણેક, સોનું વગેરે બીજાંઓનું સાવે અને પછી તે બધાંને વિવેકથી એવી રીતે ગોઠવે કે જેમાંથી સુંદર દાર ઉત્પન્ન થાય, તેમ કવિએ જો કે બીજામાંથી અહિંમાં લેવા છતાં તે મામગીને ધણીજ સુંદર રીતે ગોઠવી છે, અને તેથી કવિની કળાની પ્રશંસા કર્યા વગર આપણે રહી શકીએ નહિ. જૂના કાગળા ધણાખરા કવિઓનાં કાવ્યોમાં આ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. પણ તેમનામાં કદખાનું જળા એટલું બધું અદ્ભુત છે કે તેથી તેમના મહત્તાને સંવચેશ પણ વાંધે આવતો નથી.

‘રસિકવલ્લભ’ અને કવિની અન્ય કૃતિઓમાં વિચારની સમાનતા

કવિના આ ગ્રંથમાં બીજા ગ્રંથોમાંથી વિચારો લેવામાં આવ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ કવિના પોતાના રચેલા અન્યગ્રંથો તથા પદોમાં પણ ઘણા વિચારો તથા પદ્ધતિઓ છે. કવિનાં જુદાં જુદાં કાવ્યો . પાંચતાં આપણને તેમાં એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ જણાય છે કે તેમના વિચારની પુનરાવૃત્તિ જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં કવિ કરે છે. આથી જ્યાં સુધી તે કાવ્યને અન્ય કવિએ તે રચ્યા સાથે આપણને ન આપી હોય ત્યાં સુધી આપણે રચણ કરી શકીએ નહિ કે કવો ગ્રંથ કવિએ પહેલાં રચ્યો હતો. ‘રસિકવલ્લભ ગ્રંથ’માં કવિના નીચેના ગ્રંથોના વિચારની પુનરાવૃત્તિ આવે છે—

(૧) ભક્તિપોષ્ણ

(૨) આહવાન્ય ભક્તવિચાર

(૩) છટક પદો

આમાંથી ભક્તિપોષણના વિચારો તો 'રસિકવલ્લભ' નો ઘણો ભાગ રોકે છે. ભક્તિપોષણના ૧૦૧ ચંદ્રાવળા છે. તેમાંના ઘણાખરા 'રસિકવલ્લભ' માં આવે છે. કદત શરુઆતમાં યાત્રાનું વર્ણન તથા પ્લહની સાકારતા તથા નિરાકારતાનું વિવેચન, પ્રતિગિજ્ઞવાદ, વિવર્તવાદ અને આભાસવાદનું ખંડન, અર્થાત્ પદ ૧ થી ૪૬ સુધી, તથા છેવટનાં શ્રીયમુનાજી, તુલસી, ઉર્દુ-ફરુઝ, ગોપીચંદન, હરિપ્રસાદ, ચરણામૃત વગેરેની મહત્તા દર્શાવનારાં પદો (૮૯ થી ૯૬ સુધીનો ભાગ) ખાતલ કરતાં અવશિષ્ટ રસિકવલ્લભનો ભાગ તે ભક્તિપોષણનું અર્પિતઅર્ચણ જ છે. કદલેક સ્થળે જન્મે પ્રથમે સરખાવતાં વિચારની સંકલના જ સરખી આવે છે એટલું જ નહિ પણ વાક્યરચનાએ સરખી હોય છે. 'ભક્તિપોષણ' એ સિદ્ધાન્તરૂપે મૂળ ગ્રંથરૂપે ગ્નાયું ન હોય અને 'રસિકવલ્લભ' કવિએ તેના ભાષ્યરૂપે ન રચ્યો હોય એમ સમજવું છે. અર્થાત્ ભક્તિશાસ્ત્રની રચના કવિએ 'ભક્તિ-પોષણ' માં કરી છે અને તેનીજ ટીકા-વિવેચન રસિકવલ્લભમાં કરી છે. રસિકવલ્લભમાં પ્લહના સ્વરૂપની તાત્ત્વિક ચર્ચા તથા વિધિવિભાગ ઉમેર્યો છે. અર્થાત્ 'રસિકવલ્લભ ગ્રંથ' એટલે શું એ જો કાઈન આપણે કુંકમાં સમજવું હોય તો આપણે કહી શકીએ કે તત્ત્વજ્ઞાન + ભક્તિ પોષણ+ભક્તિમાર્ગની વિધિ એનું નામ 'રસિકવલ્લભ'. હવે આપણે ભક્તિપોષણના વિચારો રસિકવલ્લભમાં ક્યાં છે તે જોઈએ.

ભક્તિપોષણ

ચંદ્રાવળા-૧ ગુરુ, ભગવાન અને
અષ્ટ સંખ્યાને વંદન

,, ૩ ભગવાનની સર્વેશ્વરતા
જણાવી છે

રસિકવલ્લભ

પદ ૧ : ૧-૨ ગુરુ ભગવાન
અને અષ્ટ સંખ્યાને વંદન

પદ ૧૧. ૧૩, ૧૪, ૧૫,
૧૬માં પણ સર્વેશ્વરતાનું વિસ્તૃત
વિવેચન કર્યું છે.

■ ૪ કામદુધા અને મદિયો-
પુત્રનું દર્શાત, તથા
જંગા નદીના કિનારે
ઉભા રહીને ખાડો
ખોદવાનું દર્શાત આ-
પીને, ભગવાન સિવ ચ
ધૃતરને ભગનાર મુદ્
■ એમ કહે છે

■ ૫
'રાખી ભરોસો અન્યને,
ન કરે આશ્રય અવિનાશ;
છાછે અખિલ દુઃખ વામના,
વળી એમ થવા મન આશ.
આશ કરે તરવા દધિ પૂર,
આનનું હાથ ગ્રહિ લંગુર;
તે જોવો પામશે સાગર પાર,
તરશે તેવો હરિ વિમુખ સંસાર.'

■ ૬
'જગત વૃક્ષ તેનું મૂળ હરિ,
મૂળ પોષે વૃક્ષ પોષાય;
પ્રતિશાખા જળ સંચીએ,
તેથી તરુ તૃપ્તિ ન થાય.
તૃપ્તિ ન થાય વૃક્ષ ત્રમ પહોંચે,
સમજાય આવે તારે પછી શોચે;
મુખદ્વારા સદુ હિન્દ્રિય સંતોષે.'

પદ ૨૧ : ૧-૨ માં લકિત
પોષણનાં જ દર્શાવે આખ્યાં છે
અને મૂર્ખ જ ભગવાન સિવાય
અન્ય દેવને ભજે છે એમ કહે છે.

પદ ૨૧-૩

'શીહરિ તજી કલ્યાણ છાછે,
ખા જ અ વ રા ધા ર;
જ્યમ જ્ઞાન પુચ્છ ગ્રહી ધરે,
મન જાવા સાગર પાર.'

આમાં દર્શાવેલું સામ્ય જોવામાં
આવે છે.

પદ ૨૦-૮

મુખદ્વાર હિન્દ્રિય તૃપ્ત સદુ,
તરુ તૃપ્તિ જ્યમ નહિ પોષ;
ત્યમ દવાયોતમ કૃષ્ણ પૂજે,
પામે સદુ સંતોષ.

ભોજન અંગ લેખું કોઈને ન પોષે.

૮ ભગવાન લક્ષ્મીના
દોષને પણ ગુણ
તરીકે માને છે એ
ભાવાર્થ જણાવ્યો છે
અને પ્રભુ કોડીને
સાટે રત્ન આપે છે.

આમાં કોડી અને રત્નના
દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધાન્ત સમગ્રને છે

„ ૯ ભગવાન સિવાય કોઈ
પણ જીવનું કલ્યાણ કરી
શકતું નથી એ સિદ્ધા-
ન્તને વેળુને પીસવાની
કષ્પનાથી સિદ્ધ કરે છે.

„ ૧૧ નવધાલક્ષિતના પ્રકાર

„ ૧૨ નવધાલક્ષિત કરના-
રનાં નામ

„ ૧૩ અવધુલક્ષિતનો મદિમા

„ ૧૪ કીર્તનલક્ષિત

પદ ૧૮ : ૧-૨ તથા ૫૫-૩
આમાં પણ કોડી અને રત્નનું
દૃષ્ટાન્ત છે

પદ ૬૮-૮ આમાં પણ વેળુને
પીસવાની કષ્પના છે

પદ ૫૮ : ૩-૪ માં નવધા-
લક્ષિતના પ્રકાર

પદ ૫૪-૫ નવધાલક્ષિત
કરનારનાં નામ

પદ ૫૬-૬ માં અવધુલક્ષિતનો
મદિમા સરજી કરતો દાખલો
અન્નેમાં છે

પદ ૬૦ : ૩-૪ કીર્તનલક્ષિત

ચંદ્રાવળી ૧૬

૨. વ. ૧૦-૪

” ૧૮	”	૬૧/૧-૩
” ૧૯	ભગવાનનાં અંગુળ વર્ણન	૫૬ ૬૨
” ૨૦	ભગવાનના ચરણનાં ચિન્હો	” ૬૩
” ૨૨	ભાવથી ભગવત્સમરણ વિશે કંઠ, શિશુપાળ અને કુબ્જનાં દષ્ટાંત	” ૬૧-૬
” ૨૩	શ્રીહરિનું મુખ વિચારવા સેવાની જરૂર	૫૬ ૬૪-૪
” ૨૪	ભગવન્નામ દેનારની નિર્મલતા	” ૬૪-૧
” ૨૬	તમામની સાથે હળીમળીને ચાલતું	” ૨૨-૨
” ૨૭-૨૮	પ્રભુને પ્રણામ કરવાનું રૂળ	” ૬૫/૩-૪
” ૨૯-૩૦	દાસ્ય ભક્તિ	” ૬૫/૫-૬
” ૩૧	જીવ અને પાલની અભેદતાનો અભાવ	” ૪૬-૬
” ૩૨	ગોપીનું પરમ જ્ઞાન	” ૪૭-૧
” ૩૩-૩૪-૩૫	ત્રિમર્પણ	” ૬૬/૧-૨
” ૩૬-૩૭	ત્રેમભક્તિનાં લક્ષણ તથા અવસ્થાઓ	” ૬૬/૫-૬ -૭-૮
” ૩૮	ત્રેમભક્તિના દશ ભેદ	” ૫૬/૧-૨
” ૩૯	ત્રેમભક્તિનાં અધિકારી	” ૬૬-૪
” ૪૦	સેવા અને સત્સંગ	” ૬૭/૧-૨
” ૪૧	પ્રભુભક્તિમાં રૂપ, વય, આચરણ વગેરેનો અભાવ	” ૬૭/૩-૪
” ૪૨	અમક્ત પાછળ કરનાં પ્રભુભક્ત ચાહકની ઉત્કૃષ્ટતા	” ૫૦/૮
” ૪૩	કૃષ્ણભક્તિ સિવાય બીજું કંઈ વ્યર્થ	” ૫૫/૨

ચંદ્રાવળી

૨. ૫.

" ૪૪	અન્ય સાધનની સુલભતા અને ભક્તિની નિર્ભયતા. નૃગરાગ્નનું દષ્ટાંત	" ૬૮-૪
" ૪૫	પ્રાચીન બર્હિષ રાગ્નનું દષ્ટાંત	" ૫૫-૪
" ૪૭	ભક્તિની નૌકા સાથે અને અન્ય સાધ- નની કાષ્ટ અને તુબી સાથે સરખામણી	" ૫૬-૬
" ૪૮	ભક્તિનું મણિ અને જ્ઞાનનું દીપ સાથે સામ્ય	" ૫૬-૨
" ૪૯	ભક્તિ માયાથી મોહાય નહિ; કારણકે બંને સ્ત્રીઓ છે, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પુરુષરૂપ હોવાથી માયા તેમને મુગ્ધ કરે છે.	" ૫૬ ૪-૫
" ૫૦	ધ્વન્દ્વમોતો વિનિયોગ	" ૫૭ ૩-૬
" ૫૩	સત્સંગ મહિમા	" ૭૨-૪
" ૫૪	"	" ૭૨-૫
" ૫૫	"	" ૭૨-૬
" ૫૬	ભગવત્પરશુ સિવાય અન્ય સાધનોનું નિષ્પ્રયોજનત્વ	" ૭૧ ૩-૪
" ૬૨-૬૩	તમામ પ્રાણી હિંસર દ્વારા રાખવા તથા કુષ્ટ સંગથી દૂર રહેવા વિશે	" ૭૦ ૩-૮
" ૬૪	સાધુપુરુષ અને કુષ્ટનાં લક્ષણો	" ૭૩ ૧-૨
" ૬૯	ચિન્તા ભાગ	" ૭૬ ૫-૬
" ૭૦	"	" ૭૬-૮
" ૭૧	"	" ૭૬-૭
" ૭૪	ભગવાનનું દિતકર્તૃત્વ છે	" ૧૦૨-૩
" ૭૬	ભગવાનનું સર્વકર્તૃત્વ	" ૧૦૨-૭

„ ૮૨	સર્વ જગત પ્રભુને અર્પીત છે	„ ૬૭-૩
„ ૮૫	મૂર્તિમાં પર્યટ શુદ્ધિની સામ્યતા	„ ૨૦-૬
„ ૮૬	ભગવદ્ ભક્તિ રહિત વિદ્યાનું નિષ્ફલત્વ	„ ૬૮-૭
„ ૮૮	ભક્તિ વગરના વૈભવની નિઃસારતા	„ ૬૯-૧

આ આપેલા ઉદ્દેશોમાં સરખો જ વિચાર છે. માત્ર 'ભક્તિ-પોષણ'માં તે ચંદ્રાવળા હંદમાં ઉતર્યા છે, જ્યારે 'રસિકવલ્લભ'માં તે બધે ચરણની તૂકમાં મૂક્યા છે.

આ સિવાય 'બ્રાહ્મણ ભક્તવિવાહ'માં પણ આ મંથની કેટલીક લીટીઓ આવે છે. ખાસ કરીને રસિકવલ્લભનાં પદ ૫૧ અને પરને : બ્રાહ્મણભક્તવિવાહ નામના મંથ સાથે સરખાવવાં (જુઓ દ્વાશમ-કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૨માં બ્રાહ્મણભક્તવિવાહ). આ સિવાય બીજા વિચારો કૂટકળ કાવ્યમાં આપ્યા છે; જેમકે પદ ૮૭-૫ થી પદ ૮૮ સુધીમાં સ્વામિનીજી અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનો જે વિચાર કર્યો છે તે નીચેના પદમાં વર્ણવે છે :

શ્રીમદ્ વાસિષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ વરુ ઝેક છે જો,
દેવા ભક્તને મુખ મુગધ વધુ વિવેક છે જો. ૧
આલે ઝેક રૂપ ગ્રહ શ્રુતિ ગાય છે જો,
તે એ બે મળીને ઝેક કદેવાય જો. ૨

x x x
તવ્યા સદચરો જેમ ઝેક ભાસ્વમાન છે જો,
અંતરમાં સમાન દ્વિધ વિષમાન છે જો. ૫

x x x
શીજી સાગર ને લહરી બાનુવરિની જો,
દંડુ અસખેયો અરખેલી ચાર ચરિની જો. ૧૧

વિદ્યુત્ વદ્ધિ ને કૃત્તિકાન્યા જ્વાલિકા જો,
મરજ યીવજેસ કાન્તિ રાધા બાલિકા જો. ૮

x x x
કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધાકૃષ્ણનો સહી જો;
એમાં અધિક ન્યૂન કાષ્ઠ કહેવાએ નહિ જો.

(આ વિચારોની કવિએ જે અન્ય પદોમાં પુનરુક્તિ કરી છે તેના ઉદ્દેશો દિપ્તિ વિજાગમાં આપ્યા છે.) આથી રીતે કવિના અનેક પદોમાં આ રસિકવલ્લભ ગ્રંથના વિચારોની હોય પુનરાવૃત્તિ થાય છે. ફક્ત દયારામ જ નહિ, પણ નરસિંહ, મીરાં, બાલણી, અંબો, ધીરો વગેરે જેટલા જેટલા ભક્તકવિઓ થઈ ગયા છે તે બધાનાં લખાણોમાં પુનરુક્તિ વારંવાર આવે છે. આ પુનરુક્તિ એ દોષરૂપ નથી. તેમનામાં વિચારની વિવિધતાનો અભાવ હોવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે એ કવિઓ કાવ્યરચના સમયે એ બૂધી જતા નથી. કે તેઓ પ્રથમ ભક્ત અને પછી કવિ છે. કવિતા તો તેમના અંતરના ઉદ્ગાર પ્રકટ કરવાનું તથા અન્યને તે વાણી ગ્રીમાવવાનું સાધન માત્ર હોય છે. ત્યારે તેઓ કવિતામાં પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢવતા ત્યારે તેઓ કવિ છે એમ તેઓ માનતા નહિ. તેઓ તો એટલું જ જાણતા હતા કે અમે ભગવાનના ભક્તો છીએ, અને ભગવાનના ગુણગાન ગાવા એ જ અમારું કર્તવ્ય છે, અને અમને જે કવિતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે ગ્રંથનાં ગુણગાન ગાવાને જ અને ખીજાઓ તે ગાય તેટલા માટે છે. આથી તેઓ જે જે પદો કે કવિતા રચતા તેમાં એકની એક જ વાત સીધી કે આડકતરી રીતે આવતી. આથી ‘રસિકવલ્લભ’માં ચર્ચેલા વિષયો દયારામની અન્ય કૃતિઓમાં આવે તો તેથી કવિની કાવ્યશક્તિ સંદોષ બનતી નથી.

‘રસિકવલ્લભ’ના ટીકાકારો

‘રસિકવલ્લભ’ અન્ય પ્રથમ પાંડિત ગદ્યલાલજીએ તેમના આર્ય-સમુદાય માસિકમાં પ્રકટ કર્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભા. ૨ માં સ્વ. રાજ્યરત્ન હરગોવિંદલાલ કારકંદાસ કાંટાવાળાના

પ્રયાસથી તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો. હતા તે પછી શાસ્ત્રી વર્સનરામે તેના ઉપર નોંધ સહિત ધ્યારામ કાવ્યમણિમાળા ભા. ૨ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પંડિત ગદ્દલાલજીની પ્રતમાં કાક કોક સ્થળે ટીકા છે, તેમ પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં અને શાસ્ત્રી વર્સનરામની પ્રતમાં કંઈક વિસ્તારથી ટીકાઓ છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાની ટીકામાં કેટલેક સ્થળે ગૂઢ પાઠો જોવામાં આવે છે. અને કાક કોક સ્થળે અર્થમાં ફેરફાર છે. 'રસિકવલ્લભ'ને વિચાર જનાવવાનો ટીકાકારનો પ્રયાસ અગ્નિનંદનીય છે છતાં તેમાં રહી ગયેલી કેટલીક ઉણપો તરફ પણ ધ્યાન અર્હિયાં ખેંચવાની જરૂર છે. ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં 'ગ્રંથવિવેચન' વિભાગમાં રસિકવલ્લભ ગ્રંથનો પરિચય ટીકાકારે આપ્યો છે. ત્યાં શરૂઆતમાં ટીકાકાર 'રસિકવલ્લભ ગ્રંથ' એ ઉત્તમ કાઠિનો છે તેમ કબૂલ કરે છે. તોપણ તે કાવ્ય કહેવાય કે નહિ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતે આપતા નથી. તેઓ કહે છે 'જોઈ જોઈગદ વાચી છે અને તે કવિના મુખની છે તેથી તેમાં સ્વાભાવિક મધુરતા, કવચિત્ સખ્દ અને અર્થના અલંકાર દેવવિગય રતિભાવનું વર્ણન, નમરાદિનું વર્ણન, શુરનો મદિમા, શિખનો વિનય છત્યાદિ તે દષ્ટિએ આવસે જ; તથાપિ એને કાવ્યવર્ગમાં મૂકવો કે કેમ એ વિચારની વાત છે.' આ પ્રમાણે કથન કરીને તે 'રસિકવલ્લભ'ને કાવ્યકાઠિમાં મૂકતા હોય એમ જણાવું નથી. અને શા માટે ? કારણ કે તેનો મુખ્ય વિષય તત્ત્વજ્ઞાન છે. જો કે તેમાં રસિકતા મધુરતા વગેરે શું છે છતાં તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને અગ્ર્યો છે માટે તે કાવ્યકાઠિમાં આવી શકે નહિ એમ તેમનું માનવું હોય એમ જણાવે. આ મન વાક્યે 'રસાત્મક' કાવ્ય' એ 'કાવ્ય'ના લક્ષણના આધારે ઘડાયો છે, અર્થાત્ વાક્ય એટલે રસવાનું વાક્ય. જે સાહિત્ય વિષયક લખાણમાં રસ હોય તે જ કાવ્યસંજ્ઞાને પાત્ર છે, અને જેમાં રસ ન હોય તે કાવ્ય કહી શકાય નહિ. કવિનાં અન્ય લખાણો, ગરબીઓ, પદો વગેરેમાં જ્યાં જ્યાં રમ છે ત્યાં ને કાવ્ય નામને પાત્ર છે, પણ 'રસિકવલ્લભ'માં કોઈ પણ મુખ્ય રસ

નથી માટે તે કાવ્ય કહી શકાય નહિ. જો આ દલીલને આપણે સ્વીકારીએ તો કાવ્યની અંદર જ્ઞાનની ચર્ચા જ આવી ન શકે ! તે પછી અખે-
ગીતા લખનાર અખે, અગર જ્ઞાનની ચર્ચા કરનાર ધીરે વગેરે, તેમજ
'એસે જ્ઞાન એન', 'એસે જ્ઞાન ફીટીસીઝમ' વગેરે લખનાર
પોપ પણ કવિ ન જ કહેવાય ! કાવ્ય એટલે રસવાળું વાક્ય એટલું જ
જો લક્ષણ આપણે સ્વીકારીશું તો પછી ધણીએ કવિતાને આપણે કાવ્યની
ક્રાંતિમાંથી બાતલ કરવી પડશે. રસિકવલ્લભમાં દીકકાર માટે છે તેવો
રસ નહિ હોય છતાં શાન્ત રસ તો છે. આખા કાવ્યનું તાત્પર્ય જીવને
પોતાનું જ્ઞાન કેમ ધાય અને સંસારની માયામાંથી અવ્યક્તને મારે તેણે
શું કરવું તે જણાવવામાં છે. અર્થાત્ સંસારમાંથી ચિત્તને ખેંચીને પ્રભુમાં
વાળીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો તેમાં હિપદેશ છે. મારે 'શાન્ત રસ'ની આ કવિતા
છે એમ આપણે કહી શકીએ. જો 'અખેગીતા' કાવ્ય નામને લાયક હોય
તો 'રસિકવલ્લભ' પણ કાવ્ય છે એમાં કાંઈ પણ શંકા લેવા જેવું નથી.

આ પછી પ્રતાપનામાં દીકકારે એક ધર્મી જ અગત્યની ભૂલ
કરી છે કે જેનો મર્યાદ જ નથી. આ મંથ શુદ્ધાદૈત મતનો છે.
શુદ્ધાદૈત એટલે શુદ્ધ અદૈત. અદૈત મતમાં કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત
શુદ્ધાદૈત અને અવિભાગાદૈત એવી શાખાઓ છે. એ શાખાઓમાં
શુદ્ધાદૈત પણ એક શાખા છે છતાં દીકકાર 'શુદ્ધાદૈત'ને અદૈતમાં
ગણતા નથી પણ દૈતમાં શે છે. તે કહે છે, 'વેદાંત જેવા
વાદના ગહન વિષયનું ખડન કરી શુદ્ધાદૈત નામથી ઓળખાતા દૈત
માર્ગનું આવા નાના ગ્રંથમાં સ્થાપન થાય અને તેમાંથી કાંઈ પ્રશ્નો ન
ઉદ્ભવી શકે એ ન માનવા જેવી વાત છે, પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યે તેવા
ગ્રંથો લખ્યા છે તેના આધારથી કે પછી કવિની સ્વતઃ દ્રષ્ટનાથી.' આ
વાક્યમાં તે 'શુદ્ધાદૈત' શબ્દને દૈત સાથે જોડે કે તે એક ગંભીર ભૂલ
છે. જો દીકકાર એટલું સમજ્યા હોત કે દ્વારાશ્રમ એ પુષ્ટિમાર્ગના
આચાર્ય વલ્લભાચાર્ય કે જેમણે આલ્પનાથ, તત્ત્વદીપનિગ્રંથ પત્રાવલંબન
વગેરે ગ્રંથો રચીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શુદ્ધ અદૈત મત સમજાવ્યો છે, તેમના

અનુયાયી છે તો આ મતને દૈત ગણવાની શુદ્ધ કરત નહિ. શરૂઆતમાં
ત્યાં કવિ નીચે પ્રમાણે લખે છે—

આ અંથ રચના કરૂં છું, સુરુ સિધ્ધ સંવાદે કરી;
જેમાં ખડક માયાવાદ શુદ્ધદૈત પ્રતિપાદન બરી.

ત્યાં દીક્ષાકર 'શુદ્ધદૈત' શબ્દને તોડીનાખીને શુદ્ધાનૈત એવી રીતે સમજાવે
છે અને પછી દીક્ષામાં તે અંથની રચના શુદ્ધદૈત મતના પ્રતિપાદનથી
બરેલી છે એમ લખે છે. આ બધું 'શુદ્ધદૈત'ની અત્યંતતાનું પરિણામ
છે. આ અંથ દૈતનો નથી પણ અદૈતનો છે, તે ખાસ વાચકોએ સમજી
શેવું. જો તેમ ન હોય તો 'શુદ્ધદૈત' નામ સમજાવતું શું પ્રયોજન ?
જો દૈત હોય તો 'શુદ્ધદૈત' ના નામથી તે મત ઝાળખાય. વળી
શુદ્ધદૈત સંપ્રદાયના જેટલા જેટલા મન્યો બહાર પડ્યા છે તે તમામમાં
શુદ્ધદૈત એટલે અદૈત જ છે એમ જણાવ્યું. એ માટે દીક્ષાકરનું આ
શબ્દ ઉપરનું વિવેચન શુદ્ધ બરેલું છે.

વળી ઇશ્વરભક્તિ ક્યા પુરુષોને માટે કૈવરકર છે એ પ્રશ્ન ઉપરવિવેચન
કરતાં દીક્ષાકર કહે છે કે 'જેઓની બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી,
અથવા પ્રવેશ કરી શકે છે તો તેમાંથી કેટલો એક દૃઢ નિર્ણય ઉપર
આવતી નથી, અથવા આવે છે તો તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખી
આત્મહિત કરી શકતી નથી' તેવાઓને માટે જ ભક્તિ છે. આ દલીલ
પણ રમુજ આપે તેવી છે. શું ઇશ્વરભક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે નથી ?
જો તેમ હોય તો પ્રાચીન જ્ઞાનના જ્ઞાપિઓ અને મહર્ષિઓ જેઓ
તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હતા છતાં શા માટે ઇશ્વરભક્તિ કરતા હતા ? શંકરાચાર્યે પણ
'મજ ગોવિંદ' એમ શા માટે કહ્યું ? ઇશ્વરભક્તિ તો બધાંઓને માટે
છે. શાની હો કે અજ્ઞાની, પાપી કે પુણ્યશાલી, ગમે તે સ્થિતિના અને
દયાના જીવ માટે ઇશ્વરભક્તિ છે અને તે સિદ્ધાંતને દવાસમે 'રસિકવૃક્ષ'માં
પુરાણ, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં વાક્યના આધારથી સમજાવ્યો છે. આ
ખામત જો લક્ષ્યમાં લીધી હોત તો ઉપર પ્રમાણેનું કથન દીક્ષાકર ન

કરત. 'રસિકવલ્લભ'નો સાર આપતી વખતે પદ ૧૦૫-૧૦૬ વિશે બોલનાં દીકકાર લખે છે કે દયારામના વિષે કાઠ દોષરો. તે વખતે કરતા હશે તેથી તેમનું સમાધાન કરવાને અથવા બીજાઓના કહેવાથી પોતાના મિત્રોની પોતાને વિષે દુર્બુધ્ધિ ન થાય એવા હેતુથી પદ ૧૦૬ કામાં 'હરિદત્ત દોષ' એવો દોષનો વિભાગ પાડી દોષારોપથી બચવાનો યત્ન કર્યો જણાય છે. આ 'હલીલ્લ હસનીય' છે. દયારામે પદ ૧૦૫ માં વૈષ્ણવોનાં લક્ષણ સમજાવતાં એમ કહ્યું કે વૈષ્ણવોએ બીજાઓના દોષો જોવા નહિ તેમ વૈષ્ણવોમાં દોષો હોય તો તે પણ આપણે જોવા નહિ, એમ કહ્યું મારે શું દયારામે પોતાના દોષથી બચવાને એમ લખ્યું છે એવું અનુમાન શક્ય છે? વૈષ્ણવોનાં સામાન્ય લક્ષણનું ત્યાં પ્રકરણ છે અને તે પ્રસંગે બ્યવહારમાં વૈષ્ણવોએ કેમ વર્તવું એ વિષય પોતે બહુ વે છે, અને કાઠ પણ મનુષ્યના દોષ જાવા નહિ પણ આપણે શુશ્રુષાહક જ હમેશાં થવું એમ કહે છે. એથી ઉપરનું અનુમાન ઘેરવું એ વાજબી નથી. આથી આપણે કવિને મોટો અન્યાય કરીએ છીએ.

રસિકવલ્લભ અથવા પાઠમાં તેમજ દીકકામાં પણ કેટલીક ત્રુટિઓ રહી ગઈ છે. પદ ૨૫ની ટૂંક ૪ માં 'પંચ પરિચા' શબ્દને સ્થાને 'પંચ પરિચ્યા' પાઠ લીધો છે. પદ ૩૪ની ત્રીજી ટૂંકમાં 'ચોયુગ' શબ્દનો, અર્થ '૬' સંખ્યા કરે છે. અને તેનો અન્યથા 'ખ્યાતિ' સાથે લીધો છે. ખરી રીતે 'ચો યુગ' એટલે ચારે યુગમાં એવો અર્થ છે અને ત્યાં ખ્યાતિ એટલે પ્રસિદ્ધિ અર્થ છે. વેદાંતના પારિભાષિક અર્થમાં તે શબ્દ ચોખ્ખો નથી. પદ ૩૯ની ટૂંક ૭-૮ માં કવિ માયાવાદ અને શૂન્યવાદનો ઘોટાલો કરે છે એમ જણાવે છે પણ ખરી રીતે તેમ નથી. કવિ ત્યાં એમ જણાવવા માગે છે કે માયાવાદીની હલીલ્લ શૂન્યવાદીના જેવી છે અને તેથી માયાવાદ છેવટે શૂન્યવાદ જેવો છે. ૫૬ પદ ૩ની કડી ૪ થી નો અર્થ દીકકારે ચિચિત્ત કર્યો ૭.૪ તેનો ખરો અર્થ પંડિત ગૂઢાક્ષરની દીકા પ્રમાણે અને ટિપ્પણમાં આપેલા છે. ૫૬ પદ ૫ની

ટૂંક પ માં પ્રધાન શબ્દ 'માયા' અગર પ્રકૃતિના અર્થમાં છે - છતાં તેને મુખ્યના અર્થમાં લીધો છે. ૫૬ ૫૭ ની ટૂંક ૨ માં 'પ્રેમસહસ્રણ' ભક્તિની શી જરૂર એ વિધેનો પ્રશ્ન પોતે ટીકામાં ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તેનું સમાધાન કરવામાં પોતે નિષ્ફળ થાય છે. આપેલું સમાધાન કિત્તે છે. ૫૬ ૬૪ ની ટૂંક ૭ માં માનસી સેવાનો શબ્દ સમજવતાં 'પ્રતિભાદ વગરની' સેવા એવા આચાર્યનું કહે છે તે ખોટું છે. ૫૬ ૬૪ ની + ટૂંક ૧ માં 'ન્યમ ત્રયગગા' એ શબ્દોનો અર્થ સ્વગની, આકાશની અને પૃથ્વી ઉપરની ગંગા એવી રીતે ટીકાકાર સમજાવે છે. આ અર્થ ઠંગધડા વગરનો છે. શ્રીવત્સભાષ્યાવન્ત સિધ્ધાન્તમુક્તાવલિ પ્રમુખે આધારે આ કડી રચાયેલી છે તેમાં ગંગાનાં ત્રણ રૂપોની માફક ભગવાનનાં પણ ત્રણ રૂપો ક્યાં છે, અને તે ત્રણ રૂપો તે આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક છે. ટીકાકારે આ સમજ્યા વગર આમાં જોડાનો કયો છે, ૫૬ ૮૧ માં ૩-૪ એ બે ટૂંકો પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં છોડી દીધી છે; ૫૬ ૮૨ ની ટૂંક ૫ માં 'આદિ વૃદ્ધવન' શબ્દ છે તેનો અર્થ ટીકાકાર 'નેની પહેલાં કાંઈ પુત્રપત્નીનું વન થયું નથી એવું વન' એમ કહે છે. આ અર્થ પુરાણોથી વિરુદ્ધ છે, તેજ ૫૬ ની ટૂંક ૭ માં 'વ્યાપિ વૈકુંઠે' શબ્દમાંથી 'વ્યાપીને છૂટો પાડીને વૈકુંઠને 'વેદિત' સાથે જોડે છે. પણ આથી અર્થનો સંબંધ એસતોજ નથી. ૫૬ ૮૮ ની પ્રથમ ટૂંકમાં 'સત્ય ચણ્યો' એ શબ્દો છે તેને બદલે 'સત્ત્વ ચણ્યો' એમ પાઠ લેવાને અર્થ કયો છે તેમાં અર્થની વિચિત્ર કસખતા જણાઈ આવે છે. ૫૬ ૮૮ ની બીજી ટૂંકમાં સદાદૃષ્ટુ વિધેના કવિના અનુગ્રહને અનુમાન કહે છે, એથી કવિને અન્યાય થયો છે. ૫૬ ૮૯ ની ટૂંક ૧ માં 'તુર્યગ્રિષ' શબ્દમાં તુર્યનો અર્થ ચોથો થાય છે તેને બદલે ચાર અર્થ કરી 'સુદામા' સિદ્ધામો, અમરુતન અને ઉધ્ધવ એ ચાર હરિના પ્રિયસખા છે એમ કહે છે. આ અર્થ તદ્દન ખોટો છે. કારણ કે એ કડીમાં શ્રીવત્સભાષ્યા સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, તો તેમાં ચાર સખાઓનો અર્થ શી રીતે બધ

જેસે? પદ ૯૨ની પમી કડીમાં મધ્ય અને નિર્બાકના મતનો ઉલ્લેખ છે તેમાં મધ્યનો 'દૈત' અને નિર્બાકનો દૈતાદૈત જોડાએ તેને બદલે તેમણે મધ્યનો 'દૈતાદૈત' અને નિર્બાકનો 'દૈત' મૂળ પાઠમાં જણાવ્યો છે. પદ ૯૬ની કડી પાંચમાં 'શુભ સમસ્તુ લહે' એવો પાઠ છે તેને બદલે 'શુભ સમસ્તુ લહે' એવો પાઠ લીધો છે અને રૂપનો અર્થ 'પુત્ર' અથવા મર્મ કર્યો છે તે પણ જરાજર નથી. પદ ૧-૪ની ૬ઠ્ઠી કડીમાં બ્રહ્મમાં મળેલા જે પાણી નીકળ્યા તેના દર્શાત તરીકે ગોપીઓનું દર્શાત આપવું જોઈએ તેને બદલે સૌમરિનું દર્શાત દીકાકાર આપે છે તે શ્રીમદ્ ભાગવતની સાથે બંધ બેસતું નથી. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા ગ્રંથની દીકામાં બૂલો રહી ગઈ છે.

પ્રાચીન કાવ્યમાળાની દીકા પછી રસિકવલ્લભ ઉપરનું ખીજુ વિવેચન અગર ભાષ્ય તે સ્વં ગોવર્ધનરામભાઈનો અક્ષરદેહ છે. 'અક્ષરદેહ' એ ગોવર્ધનરામભાઈની દયારામભાઈના કાવ્યોની સુંદર સમાસોચના છે, આમાં 'રસિકવલ્લભ'ના ઉલ્લેખો ઘણા આવે છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ આ ગ્રંથ એટલી સરસ રીતે અને વિદ્વતાપૂર્ણ લખેલો છે કે તે મધના પ્રકાશનથી સાક્ષરવર્ગમાં દયારામભાઈ વિશે ઉંચો મત બધાવા લાગ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક તો ખરેખર દયારામની કવિતાના ભક્ત બની ગયા છે. આમ છતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે ગોવર્ધનરામભાઈએ 'અક્ષરદેહ' શબ્દ પોતાના પુસ્તકના વિષય તરીકે રાખવાથી વાંચકો એવી બૂલમાં પડી જાય છે કે દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ (કાવ્યો) ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે તે પ્રમાણે જાણે સુંદર અને ઉંચા પ્રકારનો હોય તો પણ તેમનો સ્પૂષ્ટ દેહ તો કલ્પિત હતો. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ગોવર્ધનરામને કર્યું નહિ પણ પોતે પણ એમજ માનતા જણાય છે કે દયારામ સ્પૂષ્ટ દેહ દોરણુકા દસો. ગોવર્ધનરામભાઈની આ શોધ આપણને : લીન કરે છે. કારણકે તેમણે દયારામભાઈની સ્પૂષ્ટ દેહ સાથે જોડે

નિર્ણય આપ્યો હોત તો અમે જરૂરી કદી સકીએ છીએ કે તેમના સખાણમાં જે ગંભીર ત્રુટિ રહી ગઈ છે તે રહી જાત નહિ.

હવે તેમણે દયારામભાઈનાં કાવ્યોનો અર્થ સમજાવવાને પ્રયત્ન કરી રીતે કર્યો છે તે હુંકમાં જોઈએ દયારામ પુષ્ટિમાર્ગના બક્ષત હતા અને પુષ્ટિમાર્ગીય એટલે બક્ષિતમાર્ગીય; છતાં દયારામભાઈની કવિતામાં આવેલી પ્રેમની પરિભાષાને ગોવર્ધનરામભાઈ યોગની દૃષ્ટિથી સમજાવે છે. જે અર્થમાં 'યોગ' શબ્દ બાપામાં રૂઢ થયો છે તે રીતે દયારામભાઈએ કદી પણ યોગનો ઉપદેશ આપ્યો જ નથી, તેમ પોતે તેને વ્યાખ્યાનમાં મૂક્યો નથી. વળી 'પ્રેમરસ ગીતા'માં તેમણે યોગ કરતાં બક્ષિતને જ અધિકતર રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. આમ છતાં દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં રહેલી પ્રેમબક્ષિતને 'સમાધિ' બાપામાં સમજાવવું તે યુક્ત નથી.

આ ઉપરાંત દયારામભાઈના ધર્મસિધ્ધાંત સમજાવવામાં પણ કેટલેક સ્થળે ગોવર્ધનરામભાઈએ ગુલાંટ ખાધી છે. જેમકે પદ ૮૧ની કુક ૬માં

સદૃશ સમજ વિરાટ અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ર કહે હંદ;

છે નારાયણ આનંદમય શ્રી કૃષ્ણ. પરમાનંદ.

લીટીઓ આવે છે. આમાં કવિ એમ કહે છે કે પરમાત્માના સાત, ચિત અને આનંદ એ ધર્મો છે. તેમાં સત્ત્વરે અચિત કહેતાં જગત છે, ચિદ્ર રૂપે શ્રવે. અદિઆંતેને અક્ષરબ્રહ્મ કહેલ છે અને નારાયણ તે આનંદ-ધર્મ છે. આ નારાયણ કરતા શ્રીકૃષ્ણ અધિક છે કારણ કે નારાયણ તે ધર્મ અને શ્રીકૃષ્ણ એ ધર્મી છે. નારાયણનો આનંદ ગણિત પણ શ્રીકૃષ્ણનો અગણિત છે. સંસારવૃત્તમાં પદ ૨૩માં આ સિધ્ધાંત કવિએ સમજાવ્યો છે. આમ છતાં ગોવર્ધનરામભાઈ ધણે છે. 'વિરાટ અથવા વિશ્વરૂપ તે સદ્ર, અક્ષરબ્રહ્મ તે ચિદ્ર અને નારાયણ અને કૃષ્ણ તે ઉભય આનંદ.' આ અર્થ મુખ્યાત્મના સિધ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે.

અક્ષરદેહના પૃ: ૨૨ના ખંડ ૨૭ માં ગોવર્ધનરામભાઈ લખે છે, શ્રી સ્વરૂપ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ-અથવા મર્્યાદા પુરુષોત્તમ ને આપીવૈકુંઠમાં વિહાર કરે છે તે સ્વરૂપ જ નિત્ય કૃષ્ણનું ધામ છે. શ્રીસ્વરૂપનો આમાં ને અર્થ કયો છે તે ખોટા છે પૃ. ૩૦-૩૧ માં પદ ૮૯નો ને અર્થ કયો છે તે પણ ખંધ બેસતો નથી. 'સ્મરશ્રમ વારિરૂપે ઉદ્ભવતા નવિન રસપ્રવાહનો આમ સમાસ છે અને તે પ્રવાહ મનુષ્યના સ્વભાવનો ઉદ્ધારક છે.' આ વાક્યથી યમુનાજી માટે વપરાયતું વિશેષણ 'સ્મરશ્રમ-જલ'નો અર્થ 'મનુષ્યના સ્વભાવનો પ્રવાહ' કરે છે તે ખોટા છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં યમુનાજીને 'મનુષ્યના સ્વભાવના પ્રવાહ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતાં નથી. તેમ તુલસી માટે ને ખૂભાસો કયો છે નેમકે 'રાધિકાના અંગમાંથી ને સુગંધપ્રવાહ નિરંતર પ્રસરી કરે છે તે સુગંધ જ તુલસીનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે' એ પણ બરાબર નથી.

'અક્ષરદેહ'ના પૃ ૧૭ના પેરા ૧૮માં 'અખિત'નું વર્ણન કરતી વખતે રસિકવલ્લભના પદ ૧૩ની ૧-૨ દૂકાનું અવતરણ લે છે અને ત્યાં કહે છે, 'સંપ્રદાયમાં એટલે વલ્લભ સંપ્રદાયમાં વર્ણવેલ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા મર્્યાદા પુરુષોત્તમ તે પરાક્ષ જ્ઞાનથી પ્રમેય છે અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ અપરાક્ષાનુભવથી સાધ્ય છે એવું કહેતાં એ બેનો વિવેક સ્પષ્ટતર થાય છે. એ ઉભય મળી માત્ર એક બ્રહ્મનાં એ સ્વરૂપ છે અને એ બેના સરવાળાને દ્વારામ 'અખિત' સંજ્ઞાથી ઓળખે છે.' આ સિધ્ધાંત જણાવવામાં ગોવર્ધનરામભાઈએ શાંકર વેદાન્તની મુકિતને આશ્રય લીધો છે (જુઓ શાસ્ત્રી વસંતરામની તે ઉપરની તીક્ષ્ણ; કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૨, પૃ. ૨૧) સંપ્રદાયના સિધ્ધાંત પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ એ મર્્યાદા પુરુષોત્તમનું ધામ છે. પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તે અક્ષરબ્રહ્મ તથા મર્્યાદા પુરુષોત્તમથી જુદા છે. સંપ્રદાયમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને મર્્યાદા પુરુષોત્તમ એમ નથી પણ જુદા છે. મર્્યાદા પુરુષોત્તમનું ધામ-સ્થળ તે અક્ષરબ્રહ્મ. 'અખિત' શબ્દ દ્વારામે 'સરવાળા'ના અર્થમાં પ્રયોજ્યો નથી, પણ 'સર્વ સ્વરૂપ' અર્થમાં યોજ્યો છે અને આ સર્વ સ્વરૂપ એ પૃથ્વી

પુરુષોત્તમ છે એમ તે જણાવે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના સરવાળા અગર બાદબાકી ક્વિ કરતા નથી. તેમજ તે પદની દૃઢ જના એ અર્થ આપે છે. તે બંને અર્થ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની દીકના આધારે છે. તેમાં બીજો અર્થ આપતાં ગોવર્ધનસમભાષ્ય એમ લખે છે કે 'બીજો અર્થ એવો પણ થાય કે ઉક્ત પ્રકરના બ્રહ્માના વામ પદમાં બિંદુરૂપે સંધાકાંત વસે છે.' આ વિવેચન સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. ખરે, અર્થ તો એવો છે કે ઉપર જણાવેલ બ્રહ્મ સંધાકાંત કહેતાં પુણિ પુરુષોત્તમના વામ પદમાં બિંદુરૂપે રહે છે. પણ આ અર્થને ક્યારી નાખ્યો છે. તેથી કવિની પદ્ધતિનો મર્મ નહ યથ ગયો છે. પૃષ્ઠ ૨૦ના પેરા ૨૦ અને ૨૧માં સંકીર્ણ રસિકવલ્લભમાં ૫૬ ૪૬ની ૧/૨ તથા ૫૬ ૮૧ની ૬/૬ દૃષ્ટો આપે છે અને પેરા ૨૨માં વિવેચન વિભાગમાં લખે છે કે વર્ગીકરણ શુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી. અહિંયાં : કવિ એક વખત સચ્ચિદાનંદને બ્રહ્મા ગુણ તરીકે કહે છે અને બીજા વખત ગુણી કહે છે. માટે ગોવર્ધનસમભાષ્ય એમ સમજે છે કે કવિએ ગુણ અને ગુણીનો બે સમજવા ધ્યાન આપ્યું નથી. નહિ તો જેને પોતે એક વખત ગુણ કહે છે તેને બીજા વખતે ગુણી કહેતજ નહિ. આમાં સિદ્ધાંત સમજાયો નથી. 'શુદ્ધાંત તત્ત્વગાનમાં ગુણ અને ગુણીની અબેદતા માનેલી છે. આ ગુણ અને ગુણીની અબેદતાને કવિ ગરાનર લક્ષ્યમાં રાખીને તે પ્રમાણે વર્ણવે છે. આથી તેમને વર્ગીકરણ શુદ્ધિ માટે ઝાઝો આદર નહોતો એ દીકા વાળખી નથી.

પૃ. ૨૧ ના પેરામાં ૨૧માં શ્રીકૃષ્ણ, વૃંદાવન, ચમુના, ગોકુલ વગેરે સ્થૂલ છે છતાં કવિએ તેમનું અત્રીકિક ભાવથી 'જનુન ક્યુ' છે એમ ગોવર્ધનસમભાષ્ય કહે છે. આ દીકા પણ સંપ્રદાયની મર્મભાવતાથી વિરુદ્ધ છે. પુણિ સંપ્રદાયમાં જે કૃષ્ણની સેવા થાય છે અગર લગ્ન કરવામાં આવે છે તે કૃષ્ણ મર્મ સ્થૂલ દેહધારી નહોતા. પુણિ-સંપ્રદાયવાળા એવા સ્થૂલ દેહધારીનું ભજન કરતા જ નથી. એ તો આનંદમય, રસાત્મક, પરબ્રહ્મ જેવું તૈત્તિરીયોપનિષદમાં તથા ભાગવતમાં

ઈશ્વરભાવનામાં મહાન ફરક છે. પાશ્ચાત્યોના સર્વેશ્વરવાદમાં સમસ્ત જગત એ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ જગત-વિશ્વ અને ઈશ્વરને એકબીજાના પર્ચાય માન્યા છે; શુદ્ધાદૈતમાં જગત એ ઘડનો સદંશ છે. જગત અને ઘડ પર્ચાય તરીકે નહિ, પણ જગત એ અંશ અને ઘડ એ અંશી છે. ઘડ એ કારણ અને ~~સાધન~~ એ કાર્ય છે. 'સદૃશ સમજ વિરાટ' એ પંક્તિમાં કવિ જણાવે છે કે ઘડનો સત્કર્મ તે જગત, અને શિશુ ધર્મ તે અક્ષર, અને આનંદધર્મ એ અવતારી નારાયણ, અને નિસધર્મી આનંદ તે પરમાનંદ. આમ જગતમાં જ પરઘડનું સ્વરૂપ વ્યાપતું નથી. આથી પાશ્ચાત્યોના સર્વેશ્વરવાદની સાથે આવું કોઈ પણ રીતે મળતાપણું નથી.

૫. ૨૬ ના ફકરા ૩૨ માં, રસિકવલ્લભના પદ ૩૫ ની દુક ૬-૮માં કવિએ જગતને બદલે 'સંસાર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી ગોવર્ધનરામભાઈ એમ અનુમાન કરે છે કે જગત અને સંસારનો બેદ સમજવવામાં ગોથાં ખાય છે. ઘડીકમાં જગતને સત્ય કહે છે અને અસત્ય કહેનારાઓને 'કાણા વણમતિના' કહે છે, અને સંસારને જ મિથ્યા જણાવે છે પણ પાછા તે સંસારને જગતના જેવું સત્ય માને છે, આ અનુમાન જો કે ગોવર્ધનરામભાઈનું કંઈક અંશે ખરૂં છે તો પણ જણાવવું જોઈએ કે કવિએ 'સંસાર'ના પ્રયોગ જે પદમાં કર્યો છે તે જગતના અર્થમાં જ કર્યો છે, અહંતામમતાત્મક સંસારના અર્થમાં નહિ. શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતમાં જગત એ સત્ય છે, અને સંસાર મિથ્યા છે, કારણ કે જગત એ ઘડના સદૃશ રૂપ છે અને ઘડની કૃતિ છે, સંસાર જીવની અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે જીવકૃતિ છે. જગતનો નાશ થઈ શકતો નથી. તેનું ઘડની ઈચ્છાથી તિરોધાન થાય છે, સંસારનો અવિદ્યાની નિવૃત્તિથી લય કરી શકાય છે. આ રીતે જગત અને સંસાર વચ્ચે બેદ છે. કવિ આ બેદને બહુ મંથાન-પૂર્વક જણાવે છે. છતાં રસિકવલ્લભના એક પદમાં જગતની જગ્યાએ સંસાર શબ્દનો પ્રયોગ કરી દીધો છે. પણ આવુંબાવુંની લીટીઓ

ને ધ્યાનપૂર્વક આપણે વાંચીશું તો તે સ્થળે (પદ ૩૫ માં) .સંસાર રાખ્દ અહંતામમતાત્મક અવિદ્યાએ સર્જેલી સૃષ્ટિ માટે નહિ પણ બ્રહ્મકૃતિ-જગત્ માટેજ વપરાયો છે. તેથી ગોવર્ધનરામભાઈનું તે કૃકરામાં કરેલું કથન યુક્ત નથી.

અક્ષરદેહના ૬૬ મા પેરેઆદમાં ' રસિકવલ્લભ ' પદ ૫૮-૬ ઉપર દીકા કરતાં ગોવર્ધનરામભાઈ દયારામભાઈનામાં ક્રમશુદ્ધિનો અભાવ હોવાનું જણાવે છે. લક્ષિતનાં નવ પ્રકાર ગણાવ્યા પછી દશમી પ્રેમસક્ષણા લક્ષિતના બેદો વર્ણવતાં આ ક્રમ દયારામે જળબ્યો નથી એમ તેઓ કહે છે; કારણ કે આગળ સ્નેહ, પછી આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવા બેદોનો ક્રમ કવિ જણાવે છે, પણ ઉક્ત પદમાં તે ક્રમને બદલે ' સ્નેહ ' પ્રકારને નહિ જણાવતાં આસક્તિ વ્યસન અને તન્મયતાનાં બેદો જણાવે છે. આ વિવેચન તેમણે પ્રાચીન કાવ્ય-માળાની દીકાના આધારે કર્યું છે જે પંક્તિ ઉપર આ દીકા છે તે પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે—

‘ પ્રેમસક્ષિત છે દશધા લક્ષિતજ, વ્યસન પછી પહેલી આસક્તિજ ’

આમાં પ્રેમલક્ષિતમાં પ્રથમ પ્રેમ (સ્નેહ) પછી આસક્તિ અને પછી વ્યસન એમજ કવિએ જણાવ્યું છે. આસક્તિ અને સ્નેહ એ પ્રેમની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે. ગોવર્ધનરામભાઈ માને છે તેમ બન્ને એક નથી. દયારામભાઈની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ સ્પષ્ટ જ છે તેમ પદ ૫૮ નાં ‘ દગ્ગચિ ’ રાખ્દ વિષે લખે છે કે કામની દશાઓમાં ‘ અશુરાગ ’ એ પ્રથમ, માતલી માધવમાં મળી આવે છે પણ દગ્ગચિ ત્યાં નથી તેમ સાહિત્યના કોઈ અથમાં તે રાખ્દનો કામની અવસ્થા તરીકે નિર્દેશ નથી. તેમજ પ્રભુનાં દર્શન પછી દગ્ગચિ હોય શકે. આથી તે પ્રકાર તન્મયતા પછી હોવો જોઈએ. કારણ કે ત્યાર પછી પ્રભુનાં દર્શન લક્ષતને થાય છે. પણ ગોવર્ધનરામભાઈએ જાણવું જોઈતું હતું કે દયારામ એ પ્રેમની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવામાં ક્રમ માટેનાં નામો સાહિત્યના અથમાંથી લીધાં નથી, કારણ કે તેઓ લૌકિક કામના

વિષયની અવસ્થાઓ વર્ણવતા નહોતા; તેમણે તો તે અવસ્થાઓ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધના કૃષ્ણપ્રકરણમાંથી તારવી છે. ત્યાં વ્રજગંનાઓની કૃષ્ણ સાથેની પ્રીતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં વ્રજગંનાઓને પ્રભુનાં પ્રથમ દર્શન થાય છે અર્થાત્ એકબીજાની દષ્ટિ મળે છે ત્યારપછીથી જ તેમનામાં પ્રભુ માટેનો પ્રેમ થાય છે અને તે પ્રેમ પછી ઉત્તરોત્તર વિકસે છે. આથી 'દુર્ગમિ' એ પ્રકાર ત્યાં છે તે બરાબર છે. એ જ ક્રમને વ્રજગી રહીને દયારામભાઈ ભક્તના પ્રભુ માટેની પ્રેમભક્તિની અવસ્થાઓ ગણાવે છે. અર્ધિઆં પ્રભુનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનને બદલે પ્રભુનાં ચિત્રસ્વરૂપની સાથે દષ્ટિ મળતાં ભક્તને પ્રભુ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અને સાક્ષાત્ પ્રભુનાં દર્શન માટે તેના હૃદયમાં કેટલી બધી ઉત્કણ અને તેથી રીતે પ્રકટે છે તે ક્રમ પ્રમાણે જણાવે છે આથી ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે તે પ્રમાણે 'દુર્ગમિ' ને ન-અપતા પછી મૂકવાની જરૂર નથી, પણ દયારામભાઈ જણાવે છે તેમ પ્રથમાવસ્થામાં તેને લેવી જોઈએ. વગી પ્રેમભક્તિ અને પેદાન્તીઓની પરાદશાને ગોવર્ધનરામભાઈ એક કહે છે તે પણ બરાબર નથી.

ઉપર પ્રમાણે કેટલીક ત્રુટિઓ ગોવર્ધનરામભાઈના 'અશ્વરૂદ્ધ'માં રહી ગઈ છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી નાની જૂલો રહી છે, પણ તે વિગેની મહાસોચના કરવાનું અત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. આ વિગેની મહાસોચના પંડિત સુવિતાનારાયણે પ્રથમ કરેલી છે તેમ અમારા તરફથી પ્રમિદ્ધ મયેષ દયારામભાઈના 'આન્તરહ્વન' નામના પુસ્તકમાં ૨૪૦ મૂળઅંદ તેલીવાગાએ કરેલી છે; વિશેષ જાણવાની હિંમતવાગાએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. મયેના દિપ્પજુ વિભાગમાં આજુબાજુદિ મયમાંથી કવિના વિચારોનું સામ્ય દર્શાવવાને કેટલાક અવતરણો આપવાની હિંમત હતી, પણ રચણસંકાયને લીધે તેમ કરી શકાયું નથી. તો પણ જરૂર જણાતાં પુરાણનાં વાક્યો તથા કવિના અન્ય મંથના ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે. આજા છે કે આ પ્રથમ રીત અન્યારીને ઉપયુક્ત થશે.

શ્રીકૃષ્ણાયનમઃ

શ્રીમેદાપીજનવલ્લભાય નમઃ

શ્રીપદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ

શ્રીદયારામકૃત રસિકવલ્લભ

મંગલાચરણ

પદ ૧ હ્રુ.-રાગ સામેરી.

પ્રથમ જ પ્રથમું શ્રીગુરુપાયછ, બ્હાસે વંદું શ્રીવ્રજરાયછ;
અહ સખા વંદું હરિપછ, રસિકશિરોમણિ કવિકુલમૂપછ ૧
મુજને ગણી સદુ નિગ દાસછ મુજ હૃદયામાં પૂરો વાસછ;
મુજને ભાસે નિગ પ્રભુ પયછ, રસુ “રસિક વલ્લભ” શુભ મયછ. ૨

હાળ.

આ મંથરગના કરું હ્રુ, ગુરુશિષ્યસંવાદે કરી;
જેમાં ખંડન માયાવા શુદ્ધાદૈત પ્રતિપાદન બરી ૩

કા પુસ્તકમાં ‘શ્રીગુરુપાયે છ’ છે અને પછીનું ચાલુ ‘વાહાર્યે’ વંદું ‘શ્રીવ્રજરાયે છ’ છે.

૩. પ્રાં કાં માં બાં ૧ ૨ ૩ ૪ બીજામાં ‘શુદ્ધાદૈત’ સંબંધને બદલે ‘શુદ્ધા દૈત’ એવા પાક લીધો છે; પણ ને તદ્દન ખોટો છે. કવિ દયારામ ‘શુદ્ધાદૈત’ તત્ત્વજ્ઞાનને માનતા હતા અર્થાત્ આ ગ્રંથમાં તે શુદ્ધ અદ્વૈતનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, દૈતનું નહિ.

પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપક શ્રીવશુભાચાર્ય આ શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાનને સ્વીકાર્યું હતું, અને તદ્દનુસાર બ્રહ્મસ્વરૂપને તે માનતા, તથા છવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ પણ જણાવતા, દયારામ કવિ તે શિદ્ધાંતનેજ સ્વીકારે છે. માટે ‘શુદ્ધા દૈત’ એ પાક ખોટો છે.

જેયડી' સદુ સદેહ દો સિદ્ધાંત સૂત્રો બાસે;
પડે પ્રતીતિ પર્વતપ્રાપે નિશ્ચે જગલ્ય જાંતિ નાસે. ૪

✓ દોષ પ્રમટ બાંકિત પ્રેમ, શ્રીગિરિધર વસે હરમાંહ;
નિજ કરી કરણાદિ બાળે સદજ આલે બાંહ. ૫
એવું કથન હું કરું છું શ્રીકૃષ્ણપ્રતાપ;
સ્થાપન મગલ્ય સાકારનું હરિ વિચિત્રાં આપ. ૬
નિત્ય ધર્મ સેવક સ્વામીનો એકતા નહિ દો કાળ;
કન્યાદિ વર્ણન કરીશ સરજ જેમ સમજે બાળ. ૭
અહીં શાસ્ત્રમત છતિદાસ આજુત યુક્તિસહ સ્પષ્ટાંત;
જે સુખેથી જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ પદ રહે ચંત. ૮

પદ ૨ જુ.

શિષ્યનો જીજ્ઞાસા પદ

શિષ્યે પુછ્યું શ્રીકૃષ્ણત્યજ, કમ જમની રહે મહારી મત્યજ;
કૃપા કરી તે મુજને કહિયેજ, શરણાગત છું નિજનો લલિયેજ. ૧
મેં અવયોકૃપા છે બહુ મથજ, તેથી ન રહેંતે મન એક પંથજ;
હું વચસેશો દોષ ના ધરશેજ, પુછિશ હું કૌં ન ધરશેજ. ૨

હાળ.

મન કૌં ઉપજે એવું અવશું પુછ્યું પાસે ખરે;
તે વિના જમ બાળે નહીં, આટે પ્રથમ વિનતિ કરે. ૩

૪. 'સૂત્રો' ને જાણે કાં પુસ્તકમાં 'સૂત્ર' છે. પ્રા. કા. માગમાં પણ
'સૂત્ર' શબ્દ છે, અને ત્યાં 'નિચ્ચે' શબ્દ (નિચ્ચે) એમ કૌંસમાં મૂક્યો છે.

૬. કાં પુસ્તકમાં 'એવું કથન હું કરું છું શ્રીકૃષ્ણપ્રતાપ' એમ છે.
પ્રા. કા. માગમાં પુસ્તકમાં પાન આ પ્રમાણે પાડ છે.

૮. પ્રા. કા. માગમાં 'જે' ને (જે) એવી રીતે કૌંસમાં મૂક્યો છે.

મેં સંગ કર્મકંડ જાડુ કર્યા, સંન્યાસી ચોગી અંત્ય; ..
 તેથી તમારાં વચનમાં, સંશય રહે કદું સત્ય. ૪
 આપે કથા અદ્ભુત કહી, મેં શ્રવણ કાંધી સાર;
 તે તદ્દપિ હરમાં ના ઠરી, ત્યાં સંશય સમર વિકાર. ૫
 જ્યાં લગી સંશય ત્યાં લગી, પ્રભુ સફળ થાય ન ધર્મ;
 તે માટેય નિસ્તદેહ યાત્રું શ્રીગીતા લાખ્યો મર્મ. ૬
 ઉપદેશ માનજ આપથી પામ્યો પૂર્વે ગુરુરાય;
 સમજ્યો ન સ્વસિદ્ધાંત પૂરું જે ન કહ્યું ચિત્ત જાપ. ૭
 દયાપ્રીતમ દાસ ના સંગ જે સિદ્ધાંત સમજું સત્ય;
 એકલી દિશામાં તીર્થ કરવા ગયો કાચી મત્ય. ૮

પદ ૩ જુ.

બિના વિવેકે જ્યાં ત્યાં રાચું, જેહ સુણું તે જાણું સાચું;
 જમ ચગડોળે અધું ચિત્ત મહારું, નિમ ન યહું આ એક સાંચું.
 એમ બગ્યો હું દાદશ વર્ષું, તીર્થ કર્યાં પણ હલ ન હર્ષું;
 હજુ લગી નિમે નથી એક ધરું, સદુ પય સરખા ન એકે મિદરું.

હાજ.

તો મિષ્ટ લાગે મનથી, જે આવે નિમે એકમાં;
 સદુ વાતમાં જમ રહે છે, સમજૂ ન સત્ય વિવેકમાં. ૩

પરિપૂર્ણ જ્ઞાની જલો કે સમગરવો જલો મુન્ધ;
 અધ્યજ્ઞો સધરે નહિ જેમ સધરે ન વચનું દુન્ધ. ૪

પદ ૩. ૧. 'જમચગડોળે'ને બદલે પ્રાં કાં માં મા 'જમચગડોળે' છે.

૩. 'જે આવે નિમે એકમાં' તેને બદલે પ્રાં કાં માજામાં 'જે નિશ્ચય આવે એકમાં' એવો પાઠ છે.

૪. ક પુસ્તકમાં 'સમગરવો જલ મુન્ધ' એમ છે અને પાછીની લીટી આ પ્રમાણે છે:—

અધ્યજ્ઞો સધરે નહી, જ્યમ સધરે ન વચનું દુન્ધ.

✓ નથી અધમ ઉત્તમ પરીક્ષા મન થયું માત્રીની ક્ષત્રી;
 મધુ મુત્ર વા જલ રૂપ નદી સહુ સ્પર્શથી ગમ જ ગત્રી. ૫
 શિવ સમિત ગણપતિ રવિ હરિગુણ સાંભળ્યાં બ્યાંહ જેહ;
 તે વિશ્વકર્તા કલા છે આદિ અનાદિ તેહ. ૬
 તે વચન સર્વ વ્યાસનાં મિથ્યા ન કોઈ કહેવાય;
 તે યાત્રી નિર્ણય થાય નહિ એક સદ્ય મન ડોહોળાય. ૭
 એહવી દિશા છે માદરી મેં પ્રકટ કહી ગુરુરાય;
 તમો દયાપ્રીતમના પ્રિયે કહિ શિશુ મુક્યું પાય. ૮

પદ ૪ થું.

ગુરુએ આપેલું આશ્વાસન

સુણીને એહવાં શિષ્ય વચનછ, હસી ગુરુ બોલ્યા પ્રપ્રુક્તિત મનછ;
 ન કરીશ ચિન્તા સુણ હે તાતછ, સર્વ મુધરશે તારી વાતછ. ૧
 સધળા સદેહ તાહરા ટળશેછ, મન નિશ્ચય યદ્ય હરિપદ મળશેછ;
 એહવો દીધો આશીર્વાદછ, કહે હે જાળક ! ધરી આહ્વાદછ. ૨

શિષ્યે ગુરુ સમક્ષ કરેલું યાત્રાવર્ણન

ઢાળ.

આહ્વાદ સદ મુન કહે કર્યા જે તીર્થ તે તે નામ;
 મુખી મુખી નદી પુરિ ક્ષેત્ર વયં ગિરિસરાથમ પ્રબુધામ. ૩
 એહતું સાંભળીને શિષ્ય બોલ્યો કરિ મુરને પ્રભુમ;
 સાંભળો સ્વામી કહું મુજને સ્મૃતિ એક જે જે નામ. ૪

પ્રા. ૩૦ કા. માળામાં 'વચનું' ને સ્થાને 'વચન્યું' પાઠ છે.

૮. પ્રા. ૩૦ માળામાં 'એવી દયા છે માદરી' એમ પાઠ છે અર્થાત્
 'દિશાને' બદલે 'દયા' છે. ક. પુસ્તકમાં 'દિશા' છે. અને કહિ શિશુ
 મુક્યું પાય' ને સ્થાને 'કહી શીશ મૂકું પાય' એમ પ્રા. ૩૦ વાંચે છે.
 ૫૬ ૪. ૧. પ્રા. ૩૦ 'હસી' પદેથી લીટીમાંથી છાત્રી દે છે.

૪. પ્રા. ૩૦ મા. માં 'મુજને' પદને બદલે 'મુને' એમ છે.

મેં પ્રથમ શ્રીયમુના પુનિત જલ કર્યું સુંદર સ્નાન;
 ઓગોકુળ મયુરા ઝંઘવન ગિરિરાજ દર્શ મહાન, ૫
 વન બાર ઉપવન ચોવિશ રાવણ અરસાણું નંદ્યામ;
 ચોરાશી કોરા પરિક્રમા મજ નિરખ્યા દેશવરામ. ૬
 પછી ગયો નિમિશારણ્ય બ્રહ્માવર્ત સૌરમ ક્ષેત્ર;
 ત્યાંથી ગયો માવાપૂરી હરિહર પરમ પવિત્ર. ૭
 કર્યું સ્નાન શ્રીમંગાદમાં પુનિયા પ્રભુ તત્પ્રેવ;
 ન્યહાં પધાર્યા છે દયાપ્રીતમ શ્રીમદ્ભ્રમ દેવ. ૮

પદ ૫ સું.

ત્યહાંથી હું હિમાલય ચડિયોછ, શ્રીમદ્વિનાયક પદ પડિયોછ;
 જે નરનારાયણ મહાધામછ, તમકુંડ ત્યહાં પુરણુકમછ.
 અસકનંદ ને ગંગા વ્યાસછ, મગજન કીધું મન હુસ્માસછ;
 ત્યહાંથી કેદારેશ્વર દેવછ, ગંગોત્રી ન્હાયો તત્પ્રેવછ. ૨

હાળ.

તત્પ્રેવ માનસરોવરે નાહી ગયો શ્રીકુરુક્ષેત્ર;
 શ્રીસરસ્વતીમાં સ્નાન કરિ હરિ નિરખ્યા બરી નેત્ર. ૩
 શ્રીમુક્તનાથ શ્રીહરિક્ષેત્ર ને પુલહાત્રમ પવિત્ર;
 મલ્લકી શાલિગ્રામ શ્રીહરિમકનજનના શુચિ મિત્ર. ૪

૫. પ્રથમ લીટીમાં નીચેનો પાઠ પ્રાં ૩૦ સ્તીપરે છે.

‘ મેં પ્રથમ (શ્રી) યમુના પુનિતજળ, કર્યું શુદ્ધ સ્નાન ’

૭. ‘ સૌરમ ક્ષેત્ર ’ ને બદલે ‘ સૌરભ ક્ષેત્ર ’ એવો રાખ્દપ્રયોગ
 પ્રાં ૩૧ માં છે.

પદ ૫. ૪. પ્રાં ૩૨ માં બીજી લીટી નીચે પ્રમાણે છે.

મલ્લકી શાલિગ્રામ શ્રીહરિ, બક્ષતજનના મિત્ર.

.પંચહદ દૈશિકી નદિનદ સોણ તીર્થ વસંત;
 .પછે પુણ્યક્ષેત્રાનંદ મુક્તિક્ષેત્ર છટે જંત. ૫
 શ્રીજનકપુર શ્રીઅયોધ્યાપુરી સ્નાન સરયૂતીર;
 .શુચિ સ્વર્ગદ્વારી ઘાટ બેઘને નિરખ્યા શ્રીરઘુવીર. ૬
 લાંદાંથી ગયો હું પ્રયાગરાજ ત્રિવેણીસંગમ સ્નાન;
 શ્રીવેણીમાધવ પૂજિયા વટ અક્ષયતીર્થ મહાન ૭
 પંડી ચિત્રકૂટ પવિત્ર સ્થળ જ્યહાં વરયાં સીતારામ,
 જન દયાપ્રીતમ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સદ્ મુખધામ ૮

પદ ૬ હું.

પંડી શ્રીકાશીપુરીમાં જાહેજી, શ્રીગંગા ન્દાયો શુચિ થાહેજી;
 પૂજ્યા શ્રી વિશ્વેશ્વરદેવજી, બિન્દુમાધવ કીધી સેવજી. ૧
 પંચકોશી યાત્રા કીધીજી, પાવનપૂરીને પરિક્રમા દીધીજી;
 ક્ષેત્ર ગયા જઈ કીધાં આદરજી, પૂર્વજ તરિયા ટળિયા બાધજી. ૨

હાળ.

ત્યહાં બાધ ટળિયા સકલ કીધું દ્વલુસસ્તિારનાન;
 શ્રીમયાગદાસર પૂજિયા વિષ્ણુસહિત મહાન ૩
 પંડી આડખંડી વૈવનાથજી પૂજ્યા જ્યોતિર્લિંગ;
 પંડી કપિલદેવજી અરચિયા જ્યાંદ ગંગાસાગરસંગ. ૪
 વૈતરણી ક્ષેત્રે ગયો પંડી, મહાનદી શુચિ જલસ્નાન;
 પંડી શ્રીસાક્ષિગોપાલ નિરખ્યા ત્રિપ્ર કન્યાદાન. ૫

૫. 'શુચિ પંચહદ દૈશિકી, નદીનદ સોણ તીર્થ વસંત;
 પંડી પુણ્યક્ષેત્રાનંદ મુક્તિ, ક્ષેત્ર છટે જંત' પ્રા. કા. મા. ૧૦
 ક. પુસ્તકમાં પણ આ પ્રમાણે પાડ છે.

પંત્રી શ્રીપુરુષોત્તમપુરિ ગયો નિરખ્યા શ્રીતત્ત્વનાથ;
 બલમદ, મુખડા, સુદર્શન, દર્શન ચ્યાદારે રાથ. ૧
 મદા માદાત્મ્ય મદાપ્રસાદ લીધે ચતુર્ભુજ હોય જાંત;
 મહોદધિ દંદિયુદ્ધ નાદાપો, જાદાં પૂજ્ય અનંત. ૨
 શુભિ માર્કંડેય સેનમંજા, વટે કૃષ્ણનું દરો;
 જાન દયાપ્રીતમ શ્રીપુરુષોત્તમ, ક્ષેત્ર અતિ ઉત્કર્ષ. ૩

પદ ૭ મું.

પાત્રી ગયો આઘ કુર્મ ક્ષેત્રજી. મન્જરન દરો શુભિ તનુ નેત્રજી;
 વળતી નિરખ્યા ગિરિપદ્મનાભજી, સોદાદિનરદરિ લખી લાખજી. ૧
 મંગળગિરિ શીખણાટસિંહજી, પિરે પ્રત્યક્ષે પણો શ્રીરંગજી;
 ગોદાવરી વેણા સરિ સ્નાનજી, રૂપ દ્રઢે મુખ સરિગુણુમાનજી. ૨

હાળ.

ગુણુમાન ગોવિંદ યત્ર પદ પદ પાપ રહે નહિ લેસ;
 આગળ શેષાયલ શિખર નિરખ્યા રાજ શ્રીચંદ્રેશ. ૩
 પાત્રી તળેટીમાં ત્રિપતિપુરિ શ્રીરામચંદ્રજિ જાગે;
 પાત્રી કાંચિ શિવ વિષ્ણુપુરી શ્રીવરદરાજ વિરાગે. ૪
 શુભિ પક્ષીનીર્થ, કામકોષ્ઠી કુબકરણુ મુક્તેશ;
 નદી કાવેરિ શ્રીરંગસ્વામી નિરખિ સહસ્રિત નેત્ર. ૫
 પાત્રી દક્ષિણ મથુરા દ્વારિકા નિરખ્યા રાજમોખલ;
 શ્રીરામ પોદ્યા નિરખિ નરમદ પૂજિયા લખુ કાલ. ૬

- પદ ૭. ૩. ગુણુમાન ગોવિંદ યત્રપદ, પાપ રહે નહિ લેસ;
 આગળ શેષાયલ શિખર નિરખ્યા, રાજે શ્રીચંદ્રેશ-પ્રાં. કા.
 ૫. 'કામકોષ્ઠી' પૂર્વે 'ને' પદ પ્રાં. કાં તવા વ. પુસ્તકમાં છે.

શ્રીસેતુગધજી રમેશ્વર પુજિયા ઋષદુઃખમંગ;
 પછી ધનુગ્રતીર્થે સ્નાન કીધાં હિમય સાગર સંગ. ૭
 તુંગેમદ્રા કૃતમાલા પયસ્વિની તામ્રપર્ણી નીર;
 હોય સ્નાન પાને દયાપ્રીતમ કૃષ્ણબકિત ધીર. ૮

પદ ૮ મું.

નિરખ્યા દરિ તોતાદ્રી ધામજી, શ્રીઆદિ કેશવ અભિરામજી;
 મહેશ કોટામાં શ્રીદરિરૂપજી, કુમારિ કન્યા ક્ષેત્ર અનુપજી. ૧
 પદ્મનીરથ પંચાસર ક્ષેત્રજી, અનંતપુર શ્રીપંક્તજનેત્રજી;
 પદ્મનાભજી શ્રીસદ્ નામજી, જનાર્દન શ્રી પૂરણકામજી. ૨

દાળ.

છે પૂર્ણકામ શ્રીરંગનાથજી, ચલપદસપજી નામ;
 શ્રીસ્વામી કાતિકે ગોઠ્યેશ્વર પંખાસર અભિરામ. ૩
 શ્રીશંકરશિખરે મલ્લિકાગુન રત્નમંડલ મહેન્દ્ર;
 શ્રીરામ હૃદ અર્ધનારીશ્વર પછી નિરખ્યા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર. ૪
 પછી પંદરપુર શ્રીવિકુલેશ્વર ચંદ્રમાળાતીર;
 નદી બીમરથિ શ્રીભીમાચંકર કૃષ્ણ નિર્મળ નીર. ૫
 શ્રીમદ્દામદ્મી કહોલાપુર પછી સમશૃંગી દેવી;
 શ્રીગાનમી ગંગા પુનીત પપ દેવ મુનિગન સેવી. ૬
 શ્રીઅંબકેશ્વર નીલગિરિ કનખત્ર તીરથ શુભ નામ;
 નદાગ્ર નિરખ્યાં રથજ પંચવટી સદ્મળ સસીલા રામ. ૭
 દંડકારવનની યાત્રા કરી પછી ચર્ચતત્ત્વા સ્નાન;
 જન દયાપ્રીતમત્રિપાત્રગિની તીર્થ પરમ મદાન. ૮

પદ ૮ : (૨) પ્રાગ કાઠ માગમાં 'પંચાસરને' બદલે 'પંચાસર મંદ' છે.

૭. 'નિરખ્યાં' ને બદલે પ્રાગ કાઠમાં 'નિર્મિયું' છે.

પદ ૯ ગું.

નદી પપોળ્લી મગ્ગન કીધુંછ. રેવાસાગરનાદિ પપ પીધુંછ;
 પર્યુરામ સોરેશ્વર તીર્થછ, ભૂગુણેત્ર ન્દાપો શુભ અર્થછ. ૧
 યજ્ઞ કર્યાં જ્યાં બહુભાગીછ, શ્રીચામનછ વીશા માગીછ;
 શુક્રતીર્થ હંશિર ઝંકારછ, રેવોરિસંગ માહાત્મ્ય અપારછ. ૨

દાળ

૭ અપાર મહિમા અંડિપુરિ શ્રીશેષશાપિમગવાન;
 શ્રીવ્યાસજ્ઞેત્ર શુક્રત્રય શુક્રભાદજ્ઞેત્ર મહાન. ૩
 ઝંકારનાથછ નિરખિયા નર્મદા નિર્મળ સ્નાન;
 માહિમતીપુરિ પરમ પાવન શાસ્ત્રમાં એમ જ્ઞાન. ૪
 પુરિ અવંતી મહાકાલેશ્વર ક્ષિપ્રા તીર્થ પાવન;
 શ્રીદારિકાપુરિ પછી ગયો જ્યાં સદા જગજીવન. ૫
 ગોમતીસાગર અકતીર્થે ક્યું રોડે સ્નાન;
 પછી શંખોદ્ધાર ભેટે નિરખિયા કૃષ્ણ શ્રીમત્રવાન. ૬
 શ્રીત્રિકમ માધવ પુરુષોત્તમ નિરખિયા કુંવર કલ્યાણ;
 રુકમણી સંધ્યા જાણુવતી સત્યબ્રાહ્મણ પ્રભુ પ્રાણ. ૭
 વિધિવન કરી સદુ નારાયણસર તીર્થ અતિ ઉત્કર્ષ;
 પછી પિંડનારક પ્રવાસ ન્દાપો સદામાપુરિ દર્શ. ૮
 કુંડ દામોદર ગિરિનાર ગંગા હર્ણગઢ જ્યાં ગામ;
 જન દયાપીતમ બહુ સ્થળ નરસિંહ મેહેતા નામ. ૯

પદ ૯ : ૨. 'યજ્ઞ કર્યાં જ્યાં બહુ બહુભાગીછ' ક પુસ્તક તથા પ્રા. ૩૧, મા. ૧૦ મં.
 ૮. 'પછી પિંડનારક પ્રવાસ ન્દાપો' ક પુસ્તક તથા પ્રા. ૩૧ મા.
 ૯. 'કુંડ દામોદર' ને બદલે 'હૃષ દામોદર' " "

પદ ૧૦ સું.

સોરઠ સોમેશ્વર સુરસેવાજી, નાગેશ્વર દુર્ગેશ્વર દેવાજી;
અમુદ્ધમ્ભ અતિજ પ્રસંગાજી, આરાસુરમાં દેવી અંબાજી.
સિદ્ધપુરે હું વળનો ધાયોજી, સસ્તવતીપ્રાચી જલપૂત ન્હાયોજી;
ખિન્દુસરોવર મળ્મળ કીધુંજી, ગોવિંદ માધવ દર્શન લીધુંજી.

ઢાળ.

લીધું પરમ સુખ ઝાઢાર, ગોમતિ સ્નાન પૂરણ કાઢ,
સાક્ષાત્ શ્રીહારિકાપતિ નિરખિયા શ્રીરણુછાઢ. ૩

મહિસાગર નહાજી, પાવાગઢ કાલિકા દેવી સેવ;
પંડી મેવાડે જઈ પૂજિયા, શ્રીએકલિંગજી મહાદેવ. ૪

પંડી શ્રીજીહારે હું ગયો, જે પરમ પાવન ધામ;
મેં નિરખિયા શ્રીનાથજી, પરબ્રહ્મ પૂરણ કામ. ૫

સહુ તીર્થયુરુપુઢર તીરથ, ત્યાં સ્નાન કરી હરિ દર્શ;
અર્ધન્વતી વેદિકા સુર નદી, નહાજી પાગે હર્ષ. ૬

પંડી વ્રજમંડળ ફરી આવિયો, એ મુખ્ય નામોવ્યાર;
જે વિધિવન વર્ણન કરું, તો મધે થાય વિસ્તાર. ૭

એમ કહી પુનિત તીર્થાવળી. શ્રદ્ધા મુઢે વા ગાય,
તો દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રીઝે સહુ તીરથ રંગ થાય. ૮

પદ ૧૧ સું.

આત્મતિક કલ્યાણ વિષે શિષ્યનો પ્રશ્ન

સુણી એમ જોડવા શ્રીગુરુસાવજી,
હરિ કરુણ હોય તો એ થાયજી;

પૂજા કર્યાં તું ધાર્યાં પ્રથજી,
મંશય દેટે પૂરણ તપ્પજી.

સામ્ય વધો એમ મુણિ સિર નામીછ,
 પ્રથમ જ એ પૂછું છું સ્વામીછ,
 ✓ | કહો ક્યમ આત્મતિક કથ્યાણુછ,
 નિગમાગમમાં જે પ્રમાણુછ. ૨

દાળ.

પ્રમાણુ નિગમાગમ વિશે, જે પામી પડતું નહિ કદા;
 પદ પ્રાપ્ત તે ક્યમ થાય, છૂટી જન્મભરણી આપદ. ૩
 ઈશ્વરના પૂજનમાં આત્મન્ટિક કથ્યાણુનો ઉપાય.

સુણી એહવું બોલ્યા શ્રીગુરુ, તેં મુંદર પૂછ્યું પ્રશ્ન;
 તે સકલ સિદ્ધિ થાય પૂજ્યે, પરમેશ્વર તજી ત્યાજ્ય. ૪
 પરમેશ્વર એક કે અનેક તે વિષે શિષ્યની શંકા

એહવું સુણી બોધ્યો શિષ્ય કે પ્રભુ ! પરમેશ્વર કોણુ?
 નિજભાષે કહે સદ્ ગૂણુવા ક્યમ લલિયે આજ પ્રમાણુ. ૫
 કોઈ વિધ્યુ કહે શિવ શક્તિ કે ગણપતિ કોઈ દિતેશ;
 ઈત્યાદિ બહુ ઝગિ મત સુખ્યા કહો કેટલા પરમેશ ? ૬

અનેક પરમેશ્વર વિષેની શંકાની શુરુઓ કરેલી નિવૃત્તિ

હે બાળા તું મોહગ્ગળ ગ્રમ્ય મા પરમેશ્વર તો એક;
 પણ સમજ વણુ સંશય રહે તુને નથી પકવવિષેક. ૭
 એક મુકિતથી સમગ્રવું બહુ પરમેશ કહે જડ એમ;
 પણ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ છે સર્વેશ તજ્ય મન વહેમ. ૮

પદ ૧૧ : ૭ 'હે બાળા !' તું મોહગ્ગળગ્રમ્યા, પરમેશ્વર તો એક : '.

(પ્રાં બાં માં તથા ક પુસ્તક)

પદ ૧૨ સુ.

૧) એકેશ્વરતા વિષે ગુરુએ આપેલું દર્શાવ

એક સદનમાં જન દસ બારેછ, જેહના કલામાં તે સિઃધરછ;
સદનાધિપ એહવા જ્યમ અત્યછ માત્યધિપ તેહનો અધિપત્યછ. ૧
માત્યધિપ એહવાનું જૂયછ, તેનો પરમેશ્વર પૂર બૂપછ;
બૂપ ધણા એહવા પરમાણેછ, દેશપતિ તેહનો પ્રભુ જાણેછ. ૨

ઢાળ.

જેમ જાણે પ્રભુ તેહનો વજી તેહવાનું ટંદ;
તેહનો સ્વામી મુલકતણે અધિપ, પહેલી પડી પ્રભુતા મંદ. ૩
બાહુ મુલક પતિ ધણી ખંડપતિ, નવખંડ પતિ પતિહીપ;
શન દ્વીપના પતિ તદશિરે નૃપ ચક્રવર્તી અધિપ. ૪
તેહવાનો ઇશ્વર ઇન્દ્ર એમ કૃત્યર્થ કમ કમ જાણેછી;
સુરનાથ અનંતાનીચ યમ વરણાદિ પ્રભુ પરમેશ્ત્રી. ૫
વિધિ શિવશિવા વિધેશ રતિ પ્રદીપિ પરિટક ગેપ;
શ્રીગેવ અનિરુદ્ધ પ્રભુન્ન ચમુદેવ દેવ રમેશ. ૬
શ્રીમન્નારાયણ વિશ્વરૂપ સમાન અક્ષરબ્રહ્મ;
તેહેમના પ્રભુ પ્રભુ પરમ કારણ પૂર્વ પુરુષોત્તમ. ૭
જેહની ન કોઈ જરાનરી, તે અધિક કપડાં ધરી દોષ!
✓ જન દયાપ્રીતમ તેમ પરમેશ્વર ન બીજો કોણ. ૮

પદ ૧૨ : ૩. 'જેમ બધા પ્રભુ ને તેનો; વજી નેવાનું જે ૨૬'

(પ્રા. ૩૦ તથા ક. પુ. ૧૬)

૪. 'અસદ્દ્વીપના પતિ તદશિરે' પ્રા. ૩૦ મા.

પદ ૧૩ મું.

પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

આય સ્વયંભૂ આત્મારામછ, મુગ પુરં ને પૂરણકામછ;
પ્રનાનપુરુષેશ્વર પરબ્રહ્મછ. નેનિ, નેનિ કહે નિગમછ. ૧
પર અક્ષરથી ત્રિગુણાતીતછ; ગમ્ય ન મન જો અક્ષણ અછતછ;
જે થકી કંઈ માયા કામછ, એહનું અધિષ્ઠનું રૂપ રસાળછ. ૩

હાળ.

બ્રહ્માની રસાત્મકતા

જે રસાળ નિત્ય નીતિ મોહન આનંદમય બાહુ સંગ;
નટવર હસિનિભંગ છખી, પર વારુ અનંત અનગ. ૩ ૬ દિ

અક્ષરબ્રહ્મથી પરબ્રહ્માની અધિકતા

પ્રતિરોમ જે મહાપુરુષ બ્રમ બ્રહ્માંડ કોટિ અનંત;
તે વામ પદમાં ચિન્દુરૂપે વસે રાધાકાંત ૪

બ્રહ્મનું અન્તર્ધર્મિત્વ

પરમાત્મ ધર્મે કરી જે સર્વના અંતર્ધર્મી;
શ્રીનારાયણ બગવાન ધર્મે સક્ષણ કેશ રવામી. ૫
આકૃતિ શિશુ ને કુમાર વ્રજ, પૌમંડ નંદકુમાર;
છે ધર્મી નિત્ય કિશોર કેશવ, સખિકા હર હાર. ૬
નિત્ય નવત્ર યશ જે સદગ્ન રસના, રોય જેના ગાય છે;
શિવશિશુ પાવન અચલ પદ પથ, વહનકરી સુખી યાય છે ૭

૩. 'જે રસાળ નિલનનીત મોહન, આનંદમય સદુ અગ'

(પ્રા. ૩૦ અને ૬)

૪. 'પ્રતિરોમ જે મહાપુરુષ બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડકોટિ અનંત'

જે મુળ પ્રકૃતિ મહામાયા. જે પુરુષની કાંકરી:
તે દયાપ્રીતમ અખિત ધર્મર ગોપીજનવક્ત્રમ હરિ. ૮

પદ ૧૪ સુ.

પ્રહ્લની સર્વશક્તિમતા

જેહને નામે શુચિ ગણુ રાયછ, જેહના જપથી અવ પૂજાયછ;
જેહના ભવથી સર્વ બમે છે છ, હરિ મુદ્ધારે રાઠુ હમે છે છ. ૧
‘શશિ આંકિ તેજ જેહનુંછ, તે ક્યમ પામે સમપણું તેહનુંછ;
જેહની મરણક્રમ સદુ ચત્રેછ, અધિકું ઓણું પત્ર ન હાલેછ. ૨

હાળ.

હામે ન દત્ત ઓણું અધિક, તે બીજું કાંઈ ક્યમ ચાપ ?
છે વાપુ બળિયો અનિ પત્રો, પશુ સચિ પ્રમાણે રાપ. ૩
જારામિ બાળે આહાર માત્ર ન હરે ક્યમ પત્ર ચર્મ;
પણુ થરથરે ને થરી બાકી, સદુ દયાનો ધર્મ ૪
જાળ અડને અગ્નિ ના બરો, છે મુદ્ધ મધ્યે રીત્ય;
હવિ દુઃખદ વડવાનત ન બુઝી, શકે જે પ્રણુ મિત્ય. ૫
મરનાર બે એક મદુ તુરત છૂટે એક પત્રી પત્ર પાંચ;
સગે જવાય ના લેવ ઉમય તે મહાપુરુષની આંચ ૬
જે સમય ધનટ્ટિ ન્યડાં, જેટલો હરિરચિ હોય;
તે પ્રમાણે સુરપતિ કરે ન કરે કદા તે રોય. ૭
‘સદુ જગમને બવ કાળને, કાળને બવ બગરંત;
જન દયાપ્રીતમ ને જ નિર્ભય, એક બીજા સંત. ૮

૮. ‘પરમપુરુષની કાંકરી’

: ૧૪ : ૧. જેને નામે શુચિગણુરાયછ * પ્રાં કાં માં તથા ફ

✓ પદ ૧૫ મું

ઇન્દ્રવરુન્ રક્ષકત્વ

અન્ય દેવોની સહાયતા અને ઇન્દ્રની નિર્ભયતા

સુર તે પરમેશ્વર ને ભાંખ્યાછ,

તે સદુને બચથી હરિયે રાખ્યાછ;

વૃક્ષને વર આપી સિવ કંખ્યાછ,

હરિ અરિ બાળ્યો ત્યારે જાંખ્યાછ. ૧

ત્રિપુર ભક્ષંધર નવ જીતાયાછ,

હરિ પત્ય રાખી રચીને માયાછ;

વળી બળિસુતપક્ષે હર આખ્યાછ,

હારી સુતા હસિયી ન હાંખ્યાછ. ૨

હાજ.

શાખ્યા ન સ્તુતિ કરી કૃષ્ણની કશું નાય હું તવ ઘસ;

પતિ રતિ સમય સતી રથામ સમચ્છા હરિ હાર્ગો મહાનાસ. ૩

ખસ બધુદૈટ્ય શંખ્યાસુર હણી, હરિ હણ્યો વિધિતાપ;

સનકાદિક પ્રશોગર કચ્છો, યશ બ્રહ્મા વાહન આપ. ૪

ગજવદન અગણિત બ્રહ્મહત્યા, કરી ચયા બચબીત;

હરિ હયા કરી નિજ નામ આપી હરિ પીડય અગીત. ૫

રાવણ સદન ખર ચારતા વચ્ચે હવું પદ રિખેસ;

પંચાંગ ધાતા વાંચતા દીપિકા ચન્દ્ર દિનેશ. ૬

ચક્રદિ સહુ સુર આઘાઘાધીન, રહેતા સાધી ટહેલ;

નવ મહ પનોતી બંધિખાને, દણ્ડનને મહેલ. ૭

તે સર્વનો બચ હરિ હણ્યો, હતી દુષ્ટ નિજ બદ્ધ વેષ;

તે દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ સગ, જડ ક્યમ આવે કોઈ! ૮

પદ ૧૬ મું.

હરિની માયાની અજ્ઞેયતા

અમળ અગ્નિત શ્રીહરિની માયાછ,
એક હરિ પાપ્યે સર્વ વહવાયાછ;
| શ્રીમહાવક્ત્રી નિજ અર્ધાંગછ,
| ભવ ધરી નાહાં લખી નરસિંગછ. ૧

હલધર બ્રહ્મા તાળી ગણુતાંછ,
દાખી લીલા ન બને બણુતાંછ;
એકલ ઉપનયો ગર્વ અનંતછ,
મુગવણુ ચાત્રે નહિ ભગવંતછ. ૨

ઢાળ.

ભગવંત મુગવણુ પોટે કયલાં ઉર વરયું સર્વ પ્રભુ જાણિયું;
ઉડ્યા મહાકાશઠ્ઠ અગ્નિત બ્રમણ વખાણિયું. ૩
પાળી જાણ્યું આ દુગ ગર્વનું બુધિ પડ્યા શેષાયણ થઈ;
અથાપિ જે પવંત વિરાજે, શ્રીચંદ્રેય કૃપામયી. ૪
શિવ છગાયા મોહિનીરૂપે ન રજ્યુ ગાન વિવેક;
હારિક વૈભવ લખી રૂપિ અઘ્યા વળી એમ વાર અનેક. ૫
શ્રીરામરક્ષા વિશેષી અંગા મોહ પામ્યા સત્ય;
ધયું રૂપ મીના ઓળખ્યાં, હરિ લગ્યા લાગી અન્ય. ૬

પદ ૧૬. : ૧ 'હક હરિ પાપ્યે સર્વ વહવાયાછ' (પ્રા. કા. મા. તથા ક)

.. .. છઠ્ઠી લીલી 'ભવ ધરી લખી નરસિંગછ, ..

૧૬. : ૨ 'બનેને સ્થાને 'જત્રે' પાડ છે. "

૪ 'કૃપામયી'ને બદલે પ્રા. કા. મા. તથા ક. માં 'કૃપા મલી'
એવો પાડ છે.

૫ 'હારિકા વૈભવ લખી અઘ્યા, વળી એમ વાર અનેક'

(પ્રા. ૧૬, તથા ક)

મુર અમુર મળી સાગર મધ્યે વિદ્યેશ મંદર બોળ્યો;
 મદ દરિ દર્યો શીઘ્ર પડ્યા ધરી પ્રકૃત તનુ તટ નોળ્યો. ૭
 મળ માસમાં સદુ સૂર્યે હત્યુ અમો નકીશું નદિ કોઇ;
 રવિ યદ્ય તપ્યા દરિ દ્વપોત્રીતમ સદુ રથા તપ જોઇ. ૮
 ૫૬ ૧૭ મું.

પ્રકટાન્યા પ્રાર્થના કરીનેછ,
 તે જ ગયા ધાતા વત્સ દરિનેછ;
 ત્રજવાસવ દુઃખ દીકું અપારછ,
 તદ્દપિ ન કુમ આપ્યું વણ પ્રદારછ. ૧
 પત્તાદિક સંસાર સમસ્તછ,
 દરિ આયા આગળ બળ અસ્તછ;
 દરિ સંબંધ ભહે સદુ સેવાછ,
 દૂર યથે ધંઉ કંકર ગેવાછ. ૨
 હાળા.

કંકર ગોધૂમ ન્યાયથી જીવેને ભગવાનના સંબંધની જરૂર

✓ એ કંકર ગોધૂમ ન્યાય સદુ પૂજાય મહાજન દેવ;
 દરિ સંબંધ ટળતાં કંકરસભ, ઇશ્વર રથા સ્વયમેવ. ૩
 પાંડવ સખા અગ્રેશ દરિ, પૂજ્યા રથા સદુ જોઇ;
 ગજ અનિસ્વયને સ્તુતિ કરી; દરિવણ ન ધાયા કોઇ. ૪
 ✓ અવતારી અંશી સર્વોત્તમ, ઇશ્વર દરિ ભગવાન;
 પરમાત્મ બ્રહ્મ અપાર તે, શ્રીકૃષ્ણ શ્રુતિકર ગાન. ૫
 મહાદેવ આદે મોટા સદુ, કહેવાય છે જગમાંદે;
 પણ આટલા ગુણ દરિ રિયે, ન મળે કદાપિ ત્યાંદે. ૬

‘હત્યાદિક સંસાર સમસ્તછ’ (પા. ૬૦ તથા ૬૧)

સર્વેશ સ્વામી સહજના, સર્વના અંતરયામી;
 સમતા ન જોહની કોઈ નંદિ કો શિશ જોહને સ્વામી. ૩
 આત્મારામ ને આત્મયોનિ સર્વોત્તમા સદુ ૩૫;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણમાં ઇત્યાદી મુગુણ અનુપ. ૮

પદ ૧૮ અં.

ભગવાનનું સર્વગુણસંપન્નત્વ

સર્વ કરે ને નહિ અહંકારજી, ગંભીરતાનો ન મજે પારજી;
 નિત્ય પરિપૂર્ણ અતિ તોયજી, ગુણ કરે માને જનના દોષજી. ૧
 અણુ સેવા માને અનુલિતજી, એક રસ નિમગ્ને નિત્યે પ્રીયજી;
 શરણાંગન થઈ યાંચ વિમુખજી, હરિ ચિત્તવેનો પ્રદુક્ષિત મુખજી. ૨
 હાળ.

કોઈ પણ ભાવથી ભગવાનને ભજવા.

પ્રદુક્ષિત મુખ શ્રીનાથજી, સમરે ન પહેલા દોષ;
 ઇચ્છે ન પ્રત્યુપકાર સહજ, હૃદય સદ્ગુણ કોય. ૩
 ભયદ્રેશ હિત વા કામના, કોઈ ભાવકો સ્મરણ કરે;
 હરિ તેને પણ ફળ મોક્ષ દે, મોટાઈ નિમ અંતર ધરે. ૪

મહુની દયાલુતા

મહાદુષ્ટ ઉપર પણ દયા, હરિ કરે નિમગ્ન્ય લેઈ;
 ને ને દણ્યા ખજ મુક્તિ તેહને કરત એહનું કોઈ ૫
 સદુ શક્તિપતિ ને શાન્ત અનિ, બૃગુ પરીક્ષા લેખને કથું;
 એવા તો એક કૃષ્ણ બીજાનું કથન માનજ રથું. ૬
 કોઈ કદાપિ ન સાધદ, 'વસ્તુત્વ જોહનો કોય;
 સ્વાધીન મન ધાર્યું કરે કોઈનો ના આત્રે રોધ. ૭
 અવગું ન અર્ચનમાં પડે, નિષ્કંટક જોહનો પંથ;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ એહવા, ગયા મહામુનિ મંથ. ૮

અન્ય દેવો સાથે ભગવાનની સરખામણી

પદ ૧૯ મું.

જેલનું આપ્યું ન જન્ય કદાપિછ, અચલિતપદ દ્રુવ અગાપિછ;
 શરણ પડ્યો છું સાચું ભાષેછ, તેલને હરિનિગ્મસમ કરી રાખેછ; ૧
 અમય અચળ દાતા હરિ એકછ, એ બળ ન મજે દેવ અનેકછ;
 કૃપણ મારો કહે એક પારછ, સદગ્ધ હરિ દે સુખ ભંડારછ. ૨
 દાળ.

ભંડાર સુખ એટલાજાં, હમસેન વિભીષણ પાગિયા;
 કહે ભોટય સાધન શાં કર્યા, દુઃખ સન સધળા વામિયાં. ૩
 શિવ બ્રહ્માદિક સુર આશયે, મદાકટ હરિ કંદી કોમ;
 કે તુચ્છય ફળ તે પણ અનિલ વિચારી એ મન સોધ. ૪
 વર હિરણ્યકશિપુ હિરણ્યગર્ભથી, પામ્યો નરહરિએ મારિયો;
 જન બાધિ પોતાનો વિધાતા કૃપા ન આવી ઉગારિયો. ૫
 શિવ સેવક રાવણ બાણાસુર હરિ હણે છેવા હરત;
 શંકર ચક્રી શું નિપન્યું? વર વેળવ પામ્યા અસ્ત. ૬
 જલમન હરિજન તેજ સદન, થયું ન સક્તિ ફાટી;
 નિલ કરે નિગ કિંકર દણ્યા, થઇ મયો શ્રમ સદુ મારી. ૭
 ઇત્યાદિ અમર નશ્વર ફળ અવળું પડે કણ્ઠમાંવ;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણવણ સુખરૂપ સધળું ક્યાંવ. ૮

પદ ૨૦ મું.

ઇશ્વરભક્તિની ઉન્નવલતા

હરિ વણ ઉન્નવળ પંથ ન એકછ વામી મારાં અનેકછ;
 મધ માંસ માત્રે બલિ ચંડીછ, શિવતત્ત્વારી સદુ પાપ ડીછ. ૧

પદ ૧૮. ૪. 'કે તુચ્છ ફળ તે પણ અનિલ, વિચારી એ મન સોધ.'

(પ્રા. કા. તથા ક)

૫. 'વરહિરણ્યકશિપુ હિરણ્યગર્ભથી, પામ્યો નરહરિ મારિયો.'

ધરે મુંડમાળા અરિય ચર્મણ, બૃગુને આપે અનુચિત' ધમણ;
કમલું વિપવ ક્યદોં અલસ્યાણ, વર્ણાશ્રમ નદિ ધર્મ લગારણ. ૨.

દાળ.

ના ધર્મ એકાચાર સહુ. નદિ વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણ;
તે માટય કહ્યું શુક શિવાદિક તજ્ય, વિષ્ણુથી કલ્યાણ. ૩
સ્તીરક્ષ ભુલ્યે ભક્ષ બૃહુ, જ્ય દેહિ સંકક દધ ક્યું;
તે પ્રમાણે શક્તિએ ક્યું, અંતરગપણું કહે ક્યાં રહ્યું! ૪
તે માટય સર્વેશ્વર હરિ સમ, હૃતિમાં મતિ જે ધરે;
તે નારકીશ સદા મહામુનિ, પદ્મપુરાણે ઉચ્ચરે. ૫
મતિ શિક્ષા હરિ અર્ચ્યા શુર, નરજાતિ મતિ છે સંતમાં;
પદ તીર્થપાવન વિષ્ણુવેણુવ, અધમ ઉદ્ધમતિ અંતમાં. ૬
હરિ નામ મંત્ર મહાકલ્પપદર ત્યાં ધી શબ્દ સમાનની;
✓ તે પતિત પશુ મતિ ગાય ક્રુમ, ગુણસી પ્રિયે લગવાનની. ૭
મુખદાર ઇન્દ્રિ તુમિ સહુ, તરુ તુમિ જ્યમ જડિપોષ;
ત્યમ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ પૂજે, પાંખે સહુ સંતોષ. ૮

પદ ૨૧ મું.

✓કૃષ્ણોપાસનામાંજ સર્વ ઉપાસનાની સફળતા
તજિ મુંદર શ્રીહરિની સેવણ, કરે ઉપાસન દેવી દેવાણ;
તે જ્યમ તરસ્યો અંગ અનુપણ, તજિને તીરે ખોદે કૃપણ. ૧
સુર પૂજે મૂઢી જગદીશણ, તજિ કામદુષા દુહે મદિયણ;
કહે નિગમાગમ એ હરિ હરિણે, બજે સદા સદા એક હરિણે. ૨

૧. પ્રા. કા. તથા ક પુસ્તકમાં 'અર્ચ્યા'ને સ્થાને 'અર્ચા' પદ છે.

અને 'ઉદ્ધમતિ' ને જદલે 'ઉદમનિ' છે.

૭. 'હરિ નામ મંત્ર મહાકલ્પપદર' પ્રા० કા० તથા ક

હાળ.

ભગવત્સેવાનીજ સર્વોત્કૃષ્ટતા

શ્રીહરિ તજી કૃપાણ્ય ઇચ્છે, બાળ અવરોધાર;	
જ્યમ મ્યાન પુચ્છ મંદી ધરે, મન જગ્યા સાગરપાર.	૩
એ સર્વ વાતો વેતણાં, છે મનઝમત વ્યર્થ;	
એક કેવળ શ્રીહરિશરણ વળુ, નથી સર્વો કામના અર્થ.	૪
શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમુખ કહ્યું બહુ, પ્રિય મુને દાસ અનન્ય;	
અતિ દુઃસ્વાદી તદ્દપિ સાધુ, એટ માહરે મન્ય.	૫
વળિ કહ્યું દારીતરમુતિમાં પાંડવી ગીતામાંહે;	
તે વચન કેરા અર્થ માત્રજ, લખું છું હું આંહે.	૬
નમરું નહિ અન્ય દેવને, નિરખરા નહિ ન પ્રસાદ;	
મંદિર જયું નહિ યદ્દપિ, કામની પાળી હોય મરગદ.	૭
વહું રમરું સેરું, ચિતનાજય જયજ્યુદિ;	
અન્યનું ન કરવું હયા પ્રીતમ, કૃષ્ણ રસ જો સ્વાદી.	૮

પદ ૨૨ સું.

ભગવાનની વ્યાપકતા

વિશ્વ સકળ છે હરિનું રૂપજ, એકાંતે બાપક વજ્રજૂષજ;	
કરતા હરતા પોષક રસામીજ, સહુ ઘટનાસી અતરવામીજ.	૧
માટે કામનો દોહ ન કરવોજ, હરિ દુખારો એ ભવધરવોજ;	
જે તે રીતે કામ તનુધારીજ, સુખી કરતાં ખુશી કુજવિદારીજ.	૨

ઢાળ.

દયા જોજ પ્રભુ પ્રસન્નતામાં સુખ્ય કારણ
 કુંજ વિહારી રાજ રહે, જો દયા સદુપર દોષ;
 આત્મા ન કાન્યો દુઃખવે, નવ દોષ કેહ્યો જોય. ૩
 સદુ દેવ હરિ અગેથી ઉપન્યા, હસ હરિનો ભણિ;
 નિંદા અરિયા ના કરે પશુ, બને સારંગપણિ. ૪
 શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રવિના ન કાઠની, બીનિ હદિ કાઠ તુખ્ય;
 મદને શિવાવય માને દીકું, કરવા જયશ્રીકૃષ્ણ. ૫

હરિમાં સર્વનો સમાવેશ

હરિને વિશે સદુ વિષ્ય તે, હરિ પૂજતાં પૂજાય;
 કાઠ હદે હું હરિમાં નથી, તેને પુને આપારી બચાય. ૧
 પ્રતિ પશુ પશુને વિસ્તારે શ્રી પોતીએ શું મેળે ૧
 સમજુ ન દેવા વિસરે, વડિ વડિ પ્રાપ્તે મેળે. ૨
 શિવ રઘુદ નમ્યા નદિ દમને, રેખી દેહાભિમાન;
 જન દયા પ્રીતમ કૃષ્ણ અંતર્યામિ નમિવા ખ્યાન. ૮

૫૬ ૨૩ મું

અન્યાયમની નિન્દા

સખને મરખી પ્રીત ન સારીછ, રેખી બકિન પ્રભુઅતિપ્રારીછ;
 અગા અન્યાયિન અમરંતછ, બનિયાવિમીસી પ્રેમ ન કાંનછ ૧

૪. 'હરિના' ને બદલે 'દરિના' (જુ. ગણ ૩૧૦ ૩૧૦)

૫. 'શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર વિના ન કાઠની, બીનિ નદિ રેખ' તુખ્ય;
 મદને શિવાવય માને દીકું, કરવા જયશ્રીકૃષ્ણ'

જુ. ગણ ૩૧૦ ૩૧૦

૭. પ્રતિ પશુ પશુને વિસ્તારે શ્રી પોતીએ શું મેળે;

સમજુ ન દેવા નીસરે, વડિવડિ પ્રાપ્તે મેળે. (જુ. ગણ ૩૧૦ ૩૧૦)

પતિવ્રતા એ ઉત્તમ હોયછ, પતિ પ્રુત્તોતમ ત્યાં ચિત્તપ્રોયછ;
વધુ સુમને અન્યાશ્રય જનમાંછ, ને પણ ખટકે હરિના મનમાંછ, ૨

હાજી.

મન ખટકે વ્યયમ રજ નેત્રમાં વધુ નીકળે નહિ એન;
ત્યમ અન્યાશ્રય વધુ હોડવે, નહિ જંપ પંકજનેન ૩
પશુપત્તાકા અસ્ત્રઆદિક અન્યાશ્રય હતો અશુન;
શ્વશ્વત્તદાસા મુકાબો હરિ જાણિને નિજ જન. ૪
વળી આશરો અકેનો, અશયપાત્ર કૌપધાદિ;
તે દુર્વાસા પ્રેરી મુકાબો, કૃષ્ણ શુચિ રતિ સ્વાદિ. ૫
અંબરીયને અમવાતલો આશ્રય લાગ્યો અભિરેશ;
તે પણ ટળાબો મોકલી, મુનિ કાશી વ્યપરેશ. ૬
વળી એજ વ્રતનો આશરો, નંદને દોડો નાથ;
પ્રેરી વરણ ચરણ બંધાબા, વળિ જાગ્યા મૃતિ હરિ હાથ. ૭
વળી અધિકા યાત્રા ગયા, ત્યાં ગળ્યા અજગર નંદ;
ફરી ઇયા પ્રીતમ હોડ્યા તવ સમજ્યા મૃદુ મુર મંદ. ૮

પદ ૨૪ સું.

અન્યાશ્રય નિન્દા

અન્યાશ્રયનું કાળ છે એહવુંછ. નંદહિને દોડું મેહવુંછ;
હરિને દિત ના આવે ત્યાંયછ, જેનુચિત્ત હોય જલુ મુરમાંયછ. ૧
પ્રાવૃણિકે જલુ ધરતો હોયછ. મરે કુધાએ ન પૂછે કોયછ;
પુત્ર પુંશ્વલી પિતૃ કહેડોનેછ, લાડ એવંબા કામના માનેછ. ૨

હાળ.

✓ ખરો સંત કોણ?

માને ન મન માધવ વિના ક્યદું તેજ સાચો સંત;
નિજ પ્રાણ અધિકો લહે તેને બહુધીન ભગવંત. ૩

અન્યાય ત્રય વિષે શિષ્યની શંકા

એમ સુણી બોલ્યો શિષ્ય, પ્રભુ સંશય રહે છે એક;
આપે કહ્યું તે ખરું, ભગવા, એક દરિ ધરિ ટેક. ૪

શ્રુતિ રમતિ દર યથું સંસય ન નિમે એવ;
હે એમ તદપિ ધણુ જન ક્યમ બને છતર દેવ. ૫

કેટલાક સુર દર એક, કેટલા નામે સયજે શીશ;
તે ક્યમ દશે ગુરુછ કહો ઝગડે પ્રયત્ન જય જમદીશ. ૬

ગુરુએ આપેલા ઉત્તર

એમ સુણી શ્રીગુરુએ કહ્યું સાંભળ કદં કારણુ તાત;
જે અંશ જેલના હોય તે, તેને બને શ્રુતિ પ્યાન. ૭

✓ જે જેલનું તેલને તે મળે તવ થાય ચિત્તનિરોધ;
જ્યમ દયામોતમ કૃષ્ણ સેવે ભગવદી વણુ બોધ. ૮

પદ ૨૫ સું.

અધિકારાનુસાર ભક્તિ

૩. ✓ વરસ કદા મહિની નવ ધાવેછ, ધેનુ ધાવવા મહિય ન આવેછ;
ગુણ અવગુણનું કયું ન કમઝ, ચિત્ત જેલનું જ્યાંક ત્યાંકજ વિરામઝ, ૧

૩. 'માને ન મન માધવ વિના, કદું તેજ સાચો સંત'
પ્રા. ૬૧ તથા ૬૨

૬. 'કેટલા દર દર એક, કેટલા નામે સયજે શીશ'
તે ક્યમ દશે સુર કહો ઝગડે, પ્રયત્ન જય જમદીશ'
(પ્રા. ૩૦ માં તથા ૬૬)

'જેનું તેને તે મળે, તવ થાય ચિત્તનિરોધ;' પ્રા. ૩૦ તથા ૬૬

બૂલું પરિયું બાળક રોયછ, મુખ અધ્ધનોત્તમ સદુનાં જોયછ; ✓
તદપિ ન ભટકણુ ભાગે મનનીછ, સદ્ય શાન્તતા મળતાં જનનીછ. ૨

હાળ.

વ્યમ જનનિ મળતાં જંપ તલ્લણુ, અવર રહે નહિ આશ;
પછી જોધ તેહને ન કરવો, પામ્યા પૂરણુ અભિસાર. ૩

સર્વત્ર નમનારની અવગણના

સધજે નમે પંચપિરિયા, જીવ આસુર કહેવાય;
ઉપજતાં માયામાં મળ્યા, કેમ એક દોર દરાય. ૪

ઇશ્વરની સૃષ્ટિનો હેતુ

એકદા શ્રીમદ્ પુરુષોત્તમને હજીજ ઉપનિ એહવી;
વિસ્તાર જગમાં ધાય જશનો, કૃતિ કરવી તેહવી.

ભૂકૃતિભંગથી સૃષ્ટિ

એમ ધારી ભૂકૃતિ ભંગથી, ઉપજાવી સૃષ્ટિ સાર;
બ્રહ્માંડ ભવ્ય વિચિત્ર નાના, લોક દશ ને આર, ૫

મહી મંડળ નવ ખંડાદિ રચના રમત માત્રમાં કીધી;
જીવ પ્રકારે રચિ સૃષ્ટિ, કરવા નિજપર પ્રસિદ્ધિ. ૬

જીવોની દ્વિવિધતા-દેવી અને આસુરી જીવો

એક દેવી બીજી આસુરી ઉપજાવિ આપોઆપ;
જન દયા પ્રીતમ, સકળ સકિત પતિ અતુલ પ્રતાપ. ૭

પદ ૨૫. ૧. 'ચિત્ત નેતું ત્યાંજ વિરામછ.' પ્રાં ૬૧૦ તથા ક

૪. 'સધજે નમે પંચપિરિયા' (પ્રાં ૬૧૦) ક પુસ્તકમાં
'પંચપીરિયા' પાઠ છે

૭. 'મહી મંડળ નવ ખંડાદિ રચના લીલા માત્રે કીધી,
જીવ પ્રકારે રચિ સૃષ્ટિ, કરવા પર પોતાની પ્રસિદ્ધિ. પ્રાં ૬૧૦

Conception
creation.

પદ ૨૬ મું.

ભક્તિ સુંદરી માયા દાસીછ જયે પ્રકટ કરી કુંજવિદ્યાસીછ;
નખશિખ સુભગા ભક્તિ જોહછ, અતિ પ્યારી લાગી પ્રભુ તેહછ. ૧

દેવી જીવેનાં લક્ષણ

પડી અક્ષરપર કૃપા-દયાશીછ, સત્ત્વ ઉપન્યા લક્ષો લક્ષછ;
યયા ભક્તિમાં લીન સુખાગીછ, વૈષ્ણવ ગુણવંતા દરિરાગીછ. ૨

ઢાળ

આસુરી જીવનાં લક્ષણ

અનુરાગી કેવળ કૃષ્ણમાં સર્વદા કૃષ્ણાપ્રીન;
જે ખીજિ કટાક્ષે ઉપના, તે માયામાં યયા લીન. ૩

તે આસુરી સદુ કર્મજન દરિભગન ધર્મવિમુખ;
તે કરે ઉપાસન અવરનાં, જેમાં સદા બધ દુઃખ. ૪

એહવા જ મૂળે જીવ તે, કો કાળ નદિ કથાણ;
હયુ મુઠ જન્મનિ જન્મનિ' ઓગીનામહિ પ્રમાણ. ૫

તેદવાને અતિ બહિર્મુખ શિવ કર્મા દરિરયિ જોહ;
મૂળ મહંતને મધ પાગો, કહે શાણા કોહ. ૬

એ કયા પદ્મપુરાણમાં, વિસ્તાર છે અથ કતિ;
તે અંશ માત્ર લખ્યો, વધે બહુ મંથ તે મન બાનિ. ૭

તે માત્ર દરિના દેશ તે જ, સદા બજે દરિરય;
જન દયાપ્રીન કુળગુણ, તે ચિત કપટું નવ મન. ૮

૬. 'મૂળ મહંતને વળી મધ પાગો, તે સાખ્યા કરે કોહ.'

પ્રા. ૫૩ તથા ૬૪

૮. 'ન ચિત કપટું નવ મન' ને બદલે પ્રા. ૫૩. આ

'તેણું ચિત કપટું નવ મન' એમ છે.

પદ ૨૭ મું.

હૃ.રસના પાનમાં ભગવતીયોનો અધિકાર

શ્રીગિરિધરના બકત સુદાગીજી, પ્રેમ રસ ભક્તિતણા વિભાગીજી;
 એ સરખ છે હરિરસ ગીવાજી અણુઅધિકારિ ન ઉતરે શ્રીવાજી. ૧
 મરાઠ મન મત્સ્યે નવ જાણેજી, જક મુક્તાફળ નવ ખવાયજી;
 હીપક જીવે પાને રોહજી, મક્ષિ તજે તે અડતાં દેહજી. ૨

હાજી.

એમ દેહ છૂટે ખરતણો, જો કદિ સાકર ખવાય;
 તે આહાર સફરખોર ખમ, મિસરી વિના ન નિવાય. ૩
 સિંહેણુ પય જ્યમ જોરવે, સિંહેણુનાં જે જાળ;
 વણુ કંચનપાત્ર ટકે ના કષ્ટુ, ફેડી નિસરે લાજાળ. ૪
 ઉદરે ટકે રસ સોમવશી, શુદ્ધ કૃણ જો વિપ્ર;
 હોય વિકારી તો વમન ફરી, કાઢે જે તે રસ ક્ષિપ્ર. ૫
 જ્યમ દ્વાર જલનું મત્સ્ય, માંડે જળો પામે મીચ;
 જ્યમ કીટ વિધનો મરે ખાંડ, એ જ રીતિ નીચ. ૬
 મહામિષ્ટ ભોજન કહુ લાગે, જોહને તન બવર હોય;
 જોંટ બક્ષક કંટકતણો કુંપળ, આમ ખાય ન કોય. ૭
 ભગવતી જન ભગવંત ભજવા નિત્ય નવજા ક્રોડ;
 જન દયાપ્રીતમ પ્રભાકર, દેખે ન આસુરી ધોડ. ૮

પદ ૨૭. ૨. 'મરાઠમીન મત્સ્યે નવ જાણેજી, બજવે મુક્તાફળ ન ખવાયજી'

પ્રાં. કા. તથા ક.

૩ 'જો કદા સાકર ખાય' (પ્રાં. કા. તથા ક.)

૭ 'જોંટબક્ષિ કંટકતણ કમ કુંપળ, આમ ખાય ન કોય.' (પ્રાં. કા.
 તથા ક.)

પદ ૨૮ અં.

પ્રશ્નના જગત્કર્તૃત્વ વિષે શિષ્યનો પ્રશ્ન

હાળ.

સુણી એમ બોલ્યા શિષ્ય વચનછ, સુણી પ્રતિઉત્તર ઉકળ્યું
 મનછ;
 સત્ય કહો છો સકળ પ્રપંચછ, સદુ હરિકારજ બંધનં નરંચછ. ૧
 બ્રહ્મ સગુણ કહો છો સાકારછ, છવ બ્રહ્મના અંશ અપારછ;
 છવ આત્મના હૃદયર સ્વામીછ, છવ આત્મ પ્રભુ સદુ ગુણ
 ધામીછ. ૨

હાળ.

છે ધામી અક્ષર ધામના, સેવવા સતત તેહ;
 અચલિત સેવક સ્વામી નાનું. સંભવે કયમં એહ ? ૩
 જળતરંગ બેદ નહિજ, કંથન કુંડળ બેદ ન હોય;
 મૃતિકા ધટમાં બેદ રથો, જડ તે જ જૂઠાં જોય ૪
 નિર્લેપ બ્રહ્મ અખંડ સતત, ત્યાં ન બેદ ત્રિકાળ;
 કહે બેદ વેદ વૃથા જ, કહે કો સત્ય સમગ્રે બાળ. ૫

ગુરુએ આપેલી ઉત્તર

એમ સુણી બોલ્યા શ્રીગુર, તું સુણી કહે છે વાત;
 પણ અંતરમાં સમજણ નથી, આ મલિન આ અવશન ૬
 એક દ્રવ્ય કેરી અવરથા મુખ્ય, ત્રિવિધ બ્રહ્મની થાય;
 તે માત્રય ત્રિવેપ કાષં કારણ વસ્તુ જે કહેવાય. ૭
 છે બેદ નામાકારથી, વગી ક્રિયાથી પગ્ન દેવ.
 જે મૃદ્યથી આવે નહિ. તે ધટે આવે તોય. ૮

પદ ૨૬ મું.

કારણ અને કાર્યનો સમ્બન્ધ તથા કારણની ત્રિપ્રકારતા.

લહેરી કુંડળ ને વળી કસરાજ, જળ કંચન ભોભીથી દરરાજ;
સમીર સોની કુલાલ ખાખેજ, ભેદ ન ઉપજે નિરખ્યો આખેજ. ૧
વણ ત્રય હેતુ કારણ ન હોયજ, શ્રુતિતિ સ્મૃતિ બોલે સહુકામજ;
ઉપાધન પદ મૃતિકા લહિમેજ, નિમિત્ત કારણ કુલાલ કહિમેજ. ૨

હાળ.

કહિયે વળી સમવાયિ કારણ, વિવર ચક્ર ને દંડ;
એ તણ કારણ ચક્રી, સમજી લે રચ્યું ખલાંક ૩
તો નિર્ગુણ નિરાકાર વણ, બિગુનું ન હોય જ કામ;
તો તૂંજ કહે આ સદિ જ શી રીતે અભેદ હોય. ૪

શિષ્યે રત્ન કહેલો પ્રતિબિંબવાદ

સુણી શિષ્ય બોલ્યો સાંભળો, મહારાજ કહે છે જ્ઞાનમઃ
હુ કલ્પિ હા કહું પણ, એમ વાદો માને ક્યમ? ૫
તે એમ કહે જો સાંભળો, કોઈ કાચમંદિર માંહે;
જન ગયો એક અનેક રૂપે, થયો પોતે ત્યાંહે. ૬
નિજ છાયા દર્શણે દેખી, માને અવર કામેશ્વરમઃ
જૂલો પડે પ્રતિબિંબ નિરખી, આપણુંજ અભિરામ. ૭
ત્યાં દેશદેશ નથી અવર સદા ન સદિ કામ;
છે દયાપ્રીતમ અલ્પ તે એક, વાદી કહે સહુ હોય ૮

૪. પ્રાગ કાગ તથા વ્ર મા 'સૃષ્ટિ' મળી 'જ' છે.

૮. 'ત્યાં દેશ દેશ નથી' પ્રાગ કાગ તથા વ્ર

૫૬ ૩૦ સુ.

જાળભરિ ધરિયે કોટિક કલશજી, તેટલા રરિ તેહેમાં હેય દરશજી;
 ત્યમ સંયોગે કરીને માયજી, રૂપ અલનાં ઘણાં જાણાયજી. ૧
 એમ સુણી વદ્ય શ્રીગુર વાણીજી, મેં મનિ અતિ - ૩ જાણીજી;
 સુણી તારી વાનો હોસી આવેજી, વલો અસંભવ લાગ ન આવેજી. ૨
 હાળ.

પ્રતિબિંબવાદનુ ખંડન

- તું જાવતો નથી જાગ મન જે, ખોડું સંભવશે કહીં;
 (જો) તારા મનમાં અલને તો, રૂપ મૂળયું છે નદિ. ૩
 વળી દર્પણ સ્થાને માયા કહી તે, માયા કપટનું તમ;
 તે કપટમાં કમહાં અમલતા ગણે, આદર્શ કેરે હામ. ૪
 પ્રતિબિંબ ન પડે રૂપવણ, નિર્મલી વસ્તુ પામ્ય;
 પવનનું પ્રતિબિંબ કાદમાં, કમલું પડ્યું દીડું બામ્ય. ૫
 વળી તું અભેદ કહે, જ્યહાં ત્યહાં ભેદ બાને સત્ય;
 જો તુંજ તારા કલાથી બધાય છે વલ્ય મત્ય. ૬
 એક કાચ બીજો નરે ગણે વળી જાયા તેની ત્રીજ;
 કોઇ અગ્ર એથે મગ્યે સુત્રે અમલ્યમાં મતિ બીજ. ૭
 અવયવ વિના જાયા ન સંભવ દ્યાપ્રેતમ રંગ;
 સમજે ન જડ તું પલ્લુ બને નદિ મુગલ વલ્ય પ્રપંચ. ૮

૩૦. ૧. 'ત્યમ સંયોગે કરીને માંયજી' કાં પુસ્તકમાં 'માયજી' છે અને
 તે પાઠ બતાવતે જાણાય છે.

૩. પાઠ કાઠ માં 'જો' કોઠમાં નથી

૪. '(વળી) દર્પણસ્થાની માયા કહી' પ્રાઠ કાઠ કાં પુસ્તકમાં
 કો સ નથી.

૫. 'કપટ'ને બદલે 'કદા' પ્રાઠ કાઠ તથા કાં

૭. 'નદિ'ને બદલે 'મદિ' પ્રાઠ કાઠ તથા કાં

૫૬ ૩૧ મું.

માયાથી અદ્વૈતતાનો ચતો વિરોધ

અખંડ વ્યાપક અરૂપ જાણાયાછ, ત્યાં પ્રતિબિંબેજ શી જાણાછ,
અગુણ એક ત્વદા જિન શી માયાછ, માયા છે તો એક શીદ માયાછ. ૧
રૂપવિના કરે તત્ત્વ ન હોયછ મગુણવિના સદૃષ્ટિ નહિ કોયછ;
જો કર્તા ના હોય સાકારછ, તો અવયવ હોય કેમ સંસારછ. ૨

હાજ

દારણુ અને કાર્યનું સારૂંચ

સંસાર રૂપ ન હોય જો, કર્તા પુરૂષ ના હોય;
દારણુ સરીખું કાર્ય સધળી, સદૃષ્ટિ શું નવ જોય? ૩
હરિ રૂપાદિક સદુ જોઈ નિજ, જગત્તુ કીધું જાણુ;
ના કહે તે અજાન છે, તુ જાત્ય કરી પરમાણુ. ૪

શ્રુતિવાક્યથી જગન્મિથ્યાત્વનો નિષેધ

કહે કર્પણદિક બ્રહ્મજ્ઞાન છે મદણુ મતિ આદિક;
નિર્વાહ ક્યમ તે મન્યાનો જો કહેશ છેક અધીક. ૫

બ્રહ્મની અપ્રાકૃતતા

સિદ્ધાંત તેનો એ જ છે પ્રાકૃત ન ઇન્દ્રિય ધર્મ;
છે અપ્રાકૃત આનંદમય, સદુ રૂપાદિક જુનિ મમ. ૬

૫૬ ૩૧ ૧ 'શી. જાણાછ' પહેલા 'શુ' ૫૬ પ્રાગ્કા તથા ક્રીમા છે.

૨ 'રૂપવિના કરત્ત્વ ન હોયછ' એવી મૂળની લીટીને બદલે 'રૂપવિના કર્ત્ત્વ ન હોયછ' કં એવો પાઠ પ્રાગ્કા મા છે. કં પુસ્તકમાં પણ 'કરત્ત્વ રાખે છે' અને ને પાઠ જરાબદ છે.

૫. 'કહે કર્પણવિન બ્રહ્મ શ્રુતિ' પ્રાગ્ કાઠ પ્રથમ લીટીમાં અને 'નિર્વાહ ક્યમ તે મન્યાનો' નો બીજી લીટીના પાઠ પ્રા. કા. માં સ્વીકાર્યો છે. કં પુસ્તકમાં પણ તે પાઠ છે.

તું કહેશ તેજોમય કહે: સદુ બ્રહ્મ જોખાકાર;
 તે રૂપ અક્ષર ધામ હરિ, તે માંહે છબી સચકાર. ૭
 તેહની સમીપ જે વસનાર મહા પ્રભુ સદંતર નિત્યજ સિદ્ધ;
 જન દયાપ્રીતમ દૃષ્ટુનું, તે રમે અચળ પ્રસિદ્ધ. ૮

પદ ૩૨ મું.

✓ કાચબાનું આપેલું દૃષ્ટાંત

વળી સમજાવું દેહ દૃષ્ટાંતજ તારા મનની ટળવા પ્રાંતજ;
 જ્યમ કચ્છપ છે કર પદ મુખજ. રમે સમતિમાં લહે સુખજ. ૧
 કોઈ વિમલિ આવે ન્યારેજ, વનુંલરૂપ યજ જય ત્યારેજ;
 અંગ સકળ છે પણ સંતાડેજ, શૂન્ય સરીખી પિંડજ દેખાડેજ. ૨
 હાળ.

દેખાય શૂન્ય સરીખડું, વપુ વિમલીથી જયંમ;
 ત્યમ શૂન્યવાદી શૂન્ય સરખા, માને દેખે બ્રહ્મ. ૩
 જે જેહંવા જાણીને બજે, હરિ તેહને તેજ યાપ;
 ✓ શ્રીમુખે શ્રીગીતાજમાં એમ ક્યું વૈકુંઠરાય. ૪
 જ્યમ સર્વમંડળ જોઇ, જમ સદુ કહે જોખાકાર,
 છે દરના જોનાર દેખે, નહી રૂપ લખાર ૫
 પણ આંજીવિક અસિદ્ધે અંતર, રૂપ રહે રચિપાસ;
 એમ મંડળ અક્ષર તેજોમય માહે, સૂર્ય ત્યમ અરિનાસ ૬
 છે ધામી નરર પુરોષોત્તમ દૃશ્ય અક્ષર ધામ;
 તેની પ્રતીતિ યવા પ્રતિનિધિ પ્રકટ શાલિગ્રામ ૭
 તે મધ્યથી સંધારમણ નિઃકળા રંગવન;
 જન દયા પ્રીતમ અઘોપિ સદ સિદ્ધા દે દરશન. ૮

“૮: જનદયા પ્રીતમ અઘોપિ સદુ સિદ્ધા દે દરશન” પ્રાગ્જ તથા ક
 પદ ૩૩ મનવાણીથી પર અનિ ‘મુદજ’ પ્રાગ્જ તથા ક

૫૬ ૩૩ મું.

બ્રહ્માને પ્રાપ્ત કહેનારની નિન્દા

અરૂપ અગુણ તું કહે છે બ્રહ્મજી, તેથી પર છે પુરુષોત્તમજી;
 દિવ્ય જન્મ ને કર્મ જેહનાંજી, પ્રાપ્ત કહે પુરુષાં કર્મ તેહનાંજી. ૧
 મન વાણીથી પર અતિ ગૂઢજી, તેહને શું જાણે જન મૂઢજી;
 રૂપવિના કાંઈ નહિ સુખમ્મરીજી, સાચા સમજે હવે વિચારીજી. ૨
 ઠાળ.

વિચારી જોયું શ્રીગુરુ મેં, શિષ્ય જોલ્યો વાણી;
 ગુણ રૂપ વણુ પ્રતિબિંબ શું મેં જુગતી મૂઢી જાણી. ૩
 શિષ્યે અધ્યાત્મવાદથી ગુરૂને વાળેલો જવાણ.
 પણુ જગત કહે છે સત્ય ક્યમ શ્રીસખે ફરી ફરી આપ;
 જે દેખતાં મટી જાય છે, જ્યમ દોરડીનો સાપ. ૪
 જ્યમ રૂપું માને છીપ દેખી, પણુ ન રૂપું થાય;
 જો સત્ય રૂપું હોય તો ક્યમ ધરેણું ન ધણ. ૫
 જ્યમ મરીચિકા જળ જોઈ મૃગગણુ મતિવના અથડાય;
 સહાં ન કિંચિત્ તોય, ધાઈ ધાણ અમિત ઘઈ પરતાય. ૬
 એમ બ્રહ્મમાં અગ્નિનથી: જગતની ગ્રાંતિ હોય;
 છે બ્રહ્મ સત્ય સદા જ તેથી, જગત સત્ય ન દોય. ૭
 ગુરુ એમ બહુધા સુણી મેં, વિવર્તવાદની રીતિ;
 જન દયા પ્રીતમ દર અભેદની તે ચક્રીજ પ્રતીતિ. ૮

૫૬ ૩૪ મું.

ગુરુએ વિવર્તવાદ-અધ્યાત્મવાદનું કરેલું ખંડન.

રૂપ, ગુણને નથી કાંઈ જાનજી, મિથ્યા પડિતનું અભિમાનજી;—નિરોધ
 મૂઢી જુગતી મટી ધતિહાસજી, જીવને નાખે જમની ફાંસજી. ૧ ૫૬૭

વાંકી ચૂંકી સર્પની બાતેજી, જોઈ જે ષડી કોઈ એક રાતેજી;
સાચા કેરી વિના સગતિજી. જમ નવ હોયજી ચોયુગ ખ્યાતિજી, ૨

દાળ.

- છે ખ્યાતિ ચોયુગ સર્પ સાચો, માટ્ય જાનિ હોય;
— જો જુડું પુષ્પ જગનલું, દીડું દહે ન દોય. ૩
જો શીપ સાચી હોય નહિ ને, રપું હોય ન સત્ય;
ના સત્ય નર તો, જોઈ તેહને, જમી કહેલી મત્ય. ૪
જો કિરણ સત્ય ન સૂર્યનાં તો ચમક શા ચકી થાય;
રવિ કિર્ણમાં જળ છે જ મારે, દ્વારક્ષિતિ દર્શાય. ૫
જો આરે સત્યના જોઈ વણુ જાંતિ ક્યડું નવ થાય,
જડ દુરામદ અજગો કરે તો, સાચું તે સમજાય. ૬
સાવયવને વિવર્ત હોય, નહિ નિરવયવને કોય;
સાચીજ વસ્તુ માંહે સાચો, દોષ તેહને હોય. ૭
નિરરૂપ બ્રહ્મ દ્યાપ્રીતમ વણુ, અવર હોય ન વરત;
તો તેહને મન દ્વંત દેડું, કથન પામે અરત. ૮

૫૬ ૩૫ મું.

જગતની સત્યતા

- જો ભવ જુદો નિર્સંદેહજી, તો આ જુદો દરીયો દેહજી;
તદ દેહની કૃતિ પણુ જુડીજી, સાધન જુદે મયું રૂણ લીજી. ૧
વિના શરીર ન હોય જ્ઞાનજી, તે જુદો શો મેષ્ટ મદ્દાનજી;
પ્રાપ્તિ સ્વપ્નમાં થઈ હોય ગર્થજી, જાગે ન સરે તેથી અર્થજી. ૨

દાળ.

નિજ અર્થ સાચો સરે જે ચપ્પી, મળે પદ મહા મોહોડું. :
 તે તણું હેતુ શરીર સુંદર, કયમ કહીયે ખોડું? ૩
 હરિ વસ્તુમાં મમતાપણું, તેટલું મિથ્યા જાણ;
 વસ્તુનો નાશ નથી કદા તું સત્ય કરી પરમાણુ, ૪
 જે વાતુ પોતાથી લહી, તે નાશ પાંખે રાપ,
 માહારાપણું મિથ્યા ક્યું, વસ્તુ તો જ્યાં ત્યાં હોય. ૫

જગતનું ભગવાનમાં સૂક્ષ્મખીજ રૂપે અસ્તિત્વ.

તું કહેશ પરિણામ મૃધા, તે મંદ તાહરી મત્ત;
 સંસાર સૂક્ષ્મખીજ રૂપે, સદા હરિમાં સત્ત. ૬
 જ્યમ વૃષ્ટા વીતે અત્ર અંતરધ્યાન હોય સદુ જોય;
 કયલું હતો નહિ તો સમય આવી કોણુ વરસ્યું તોય, ૭
 ભવકીના છે ભગવંતની, સંસાર ન ભગવદ્દેશ;
 છે કારણુ સાચું દયા પ્રીતમ કાર્ય પણ તદ્રૂપ. ૮

પદ ૩૬ મું.

નામ, રૂપ અને ગુણે કરીને લેહની ઉત્પત્તિ

નામ રૂપ ને ગુણ કરી બેઠજી, સમજા રૂપ શ્રીહરિ કહે વેદજી;
 વિચિત્ર લીલા રંગી સમર્થજી, રમણ પોતાને કરવા અર્થજી. ૧
 સકળ સદૃશ તું લે હરિ જોઈજી, હરિ સદૃશતા ન મળે કોઈજી;
 આઘ તે એક રહે હરિ જોઈજી, મધ્યે બહુ રૂપે ગણ તેદજી. ૨

દાળ.

તેહ જ સદૃશ સર્વંત્ર કારણુ, કાર્ય બેદ અબેદ;
 તું નામ રૂપ વિનાશ કહે છે, તે વૃથા કહેછે વેદ, ૩
 પોતે જ રચના રૂપ હરિ, પોતે જ જાણ અનૂપ;
 જિત શુદ્ધી નિરખતાં, બાસે વિશ્વાસ છે તદૂપ. ૪

શિષ્યની શંકા

સુણી એમ બોલ્યા શિષ્ય, ગુરુ મુગ સદેહ ઉપનો એહ;
 સર્વંત્ર હરિ તો શ્રેષ્ઠ કયમ નહિ, જ્યાંહાં ત્યાંહાં કરતા રનેહ. ૫

ગુરુએ આપેલો ઉત્તર

કરી શ્રવણ શ્રીગુરુ બોલિયા, તુને સંશય ઉપનો સત્ય;
 પણ શ્રવણ કર્મ શંકા ટળે, નિશ્ચલિત રાખી મત્ય ૬

ગંગાના દષ્ટાન્તે પ્રહારનાં ત્રણ રૂપો

ભૌતિક આધ્યાત્મિક ને, આધિદેવિક હરિ ત્રિરૂપ;
 જ્યમ ગંગાવારી તીર્થ દેવી, કમ વિવેક અનૂપ. ૭
 એ રૂપ ત્રણે સુરસરિ, વ્યવહાર જુદો જ્યમ;
 જળ જલિત તીર્થ અંતર્યામી, દેવી પુરપોતામ. ૮

પદ ૩૭ સું.

નિશ્ચય અગ્નિ જ્યમ બાળેછ, સાવર્ણ્ય સ્પર્શે ત્યમ ન પ્રગળેછ;
 એમ દિત હરિનું સંસારિ ટાળેછ, પ્રીત પ્રપન્ને બદ ન બાળેછ. ૧
 યા પ્રગાં અગાં નદિ ગણેછ, પણ સિંચન તે યડને હોયછ;
 જ્ઞાન સત્ય ને જગત અસત્યછ, એમ કહે કાંગા વાળ મત્યછ. ૨

૪. 'પોતેજ રચનારૂપ હરિ, પોતેજ જોય અનૂપ'

ઢાળ.

મતિ હીન લોચન એક દેખે, બહુ અવરનાં દોષ;
તે તણે મત દ્યોત કેરું, ક્યન ક્યમ કરી દોષ ? ૩
તવ શિષ્ય કહે શુરુ સાંભળો, પરમાર્થમાં દરિ એક;
વ્યવહારમાં સદુ સત્ય છે વર્ણવી વસ્તુ અનેક. ૪

અજ્ઞાન દશામાં મિથ્યા જ્ઞાન વિષેનો શિષ્યનો ઉત્તર

બધાં લગી જોદને નિજ સ્વરૂપનું, નથી ઉપજ્યું જ્ઞાન;
ત્યાં લગી તેદને બેઠ વસ્તુ તણુ રહે છે બાન. ૫
પ્રકૃતિવિકાર મટી ગયે, અવધાર બેઠ અસત્ય,
આંતિજનિત વ્યવહાર છે, શુરુ શિષ્ય ત્યાં લગી સત્ય. ૬
બધાંલગી કાંઈએક રહે છે, અજ્ઞાન કેરો લેશ;
ત્યાંલગી શુરુજ કરે છે, ધ્રુવ શિષ્યને ઉપદેશ. ૭
શુરુ દયા પ્રીતમ બહુ અખંડિત, સ્વરૂપ નિજ કરી ભણે;
તદપિ પૂવ અધ્યાસ દૈતની, આંતિ મનમાં આણે. ૮

પદ ૩૮ મું.

શુરુએ તેનું કરેલું ખંડન

એમ સુણી આચારજી બોલ્યાજી, જુકી જુગતી દેખી રાક્ષાજી;
અતિ અજ્ઞાની શિષ્ય વખાણોજી, શુરુ આણું અજ્ઞાની પ્રમાણોજી. ૧
શુરુને ન દ્યું પૂર્ણ જ્ઞાનજી, બેઠ દૃષ્ટિમાં ઉભય સમાનજી;
એકજ બહુ હું છું સદુ કામેજી, મુજવણુ વસ્તુ અવર નહિ નામેજી. ૨

ઢાળ.

નામે ન વસ્તુ અવર એકનું, જ્ઞાન હોય જ જોદને;
હે શિષ્ય પૂર્ણ જ્ઞાની, તાહરે મતે કહે છે તેદને,

જ્યાહાં લગી અંતરમાં રહ્યો અગ્નિ કેરો લેશ;
ત્યાહાં લગી તુંજ વિચાર છે, શું શુર માંહે વિશેષ. ૪
શુર શિષ્ય જન્મે જરાજર. જ્યાહાં લગણુ દૃષ્ટિમેદ;
વશુ યાન તુજને ઉપજે છે, સત્ય વચને ખેદ. ૫

શિષ્યની પુનઃ શંકા

સુણી શિષ્ય જોશ્યો પ્રભો, કેમ સમતા ઉભયને આપી ?
શુર બ્રહ્મ જીવનો બેદ તો, જાણતાં છે નહિ કદાપિ. ૬
અગ્નિ ધાકું શિષ્યને, આપથી બીજો કેમે;
નિરરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે છે, દેવ એહવું લેમે; ૭
સ્વપ્ને ન હૃદિ અવર શુર શિષ્યને મહા અગ્નિ;
શુર દયાપ્રોતમરૂપ તે, કયમ હેમ શિષ્ય સમાન ? ૮

પદ ૩૯ મું.

શુરએ કરેલો ખુલાસો

સુણી એમ વરિયા શુરવચનજી, તુંસમ નથી કા મૂર્ખ જનજી;
બેદ શૂન્ય જો શુર નિજ પેમેજી, શિષ્ય શુરને મિત્ર નાં કેમેજી. ૧
અવર વસ્તુ જો છે નહિ લેશજી, શુર કહે કહેને ઉપદેશજી;
બેદ હૃદિ તુમ મત નહિ યાંનજી, સુવચો ન ઉપદેશ અગ્નિજી. ૨

હાજી.

જગતની અસત્યતા માટે શિષ્યે આપેલું ચંદ્રનું દૃષ્ટાંત.

અગ્નિની અધિકાર નહિ, જાની ન બેદ લગણ;
તો તાકરે મત ઉપદેશનો, સંબને નહિ જ વિચાર. ૩
એમ સુણી જોશ્યો શિષ્ય, વિનિતિ કરે સુણીપે સ્વામી;
એ વાત જુદી નથી સાચી છે જ, કંઈ ચિરનામી. ૪

એક ચન્દ્ર, દષ્ટિદેવતાળો દેખે ઉભવાકાર; ૧
 દેખનારો પણ સત્ય ન કહે, સમજી નેન વિહાર. ૫
 નિત્ય પ્રત્યે એક વિશ્વકોળો તે, સત્ય જાને મન; ૨
 પરિશ્રુત મિથ્યા મિથુન યાતાં નિર્મળાં શોગન. ૬

શિષ્યના દૃષ્ટાન્તથી પણ જગત્પત્ની સત્યતાને શુકએ
 જણાવેલો સિદ્ધાન્ત

સુણુ શિષ્ય શશિ સાચો ન જાતો શું દષ્ટિ બે આવે;
 જો જોનારો નથી સત્ય તો, એ ચન્દ્ર કોણ બતાવે. ૭
 શ્રોતા ન સાચો હોય તો કહે કોણ આગળ વાત;
 સાકાર સાચા દયામીનમ સત્ય ભવ સાક્ષાત્. ૮

પદ ૪૦ મું.

✓ સત્ય શુક સાચો ઉપદેશજી, સત્ય શિષ્યના હરે કશેશજી;
 પુષ્પ ગગનનું જૂઠું કહીયેજી, શીંગ સસાન તદવત લહિયેજી. ૧
 જૂઠો વંધ્યા સુત ત્યમ કહાવેજી, રૂપ કહું કે દૃષ્ટ ન આવેજી;
 તે સહુ સાચું બાસે રખજી, જૂઠું હોય તે નાવે દૃષ્ટજી ૨ ૨
 હાળ.

શિષ્યના મનનું થએલું સમાધાન

દૃષ્ટિયે જૂઠું ના પડે, સુણી શિષ્ય બોલ્યો વાણી;
 મહારાજ સમજ્યો હવાં હું, તેની જુગતી જૂઠી જાણી. ૩
 એહવી અનેક અભેદ જુગતી, સુણી વધું મન અજ્ઞાન;
 નિજકૃપાથી કંઈ થયું હવાં, મુજ સત્વાસત્યનું જ્ઞાન. ૪

૭. "સુણુ શિષ્ય શશિ સાચો ન જાતો, શું દષ્ટિ બે આવે" પ્રા. ૩૧

૫૬ ૪૦ ૪ "સુણી થયું અજ્ઞાન" પ્રા. ૩૧ તથા ૬

તિથે હું સ્ત્રો કાઢી ત્યાં થયો, સંન્યાસી કેરો સંગ;
 છો તે માયાવાદી દત્તો તેથી, અદ્યો એવો રંગ. ૫
 મુને કહ્યું તું એક બ્રહ્મ નિત્યે પોતાનો કરી બોની;
 નથી બેદ તુમ મુન આણું નૃનાથિકપણું મહુ ખોની. ૬
 છે સત્ય જ્ઞાન અભેદ સદુ, બેદનું મિથ્યા બધું;
 નિમ રૂપગ સમજ સકળ તું, અભયતા ઉર આણુ. ૭
 બહુ કામ તેહવો બોધ સુણી, નવ સ્ત્રો સત્ય વિવેક;
 તે માટ્ય કન્યું શુર દયાપ્રીતમ, બ્રહ્મ જીવ તો એક. ૮

પદ ૪૧ મું.

શિષ્યે માયાવાદીને વર્ણવેલી ત્રણ સત્તાઓ.

૧) તેણે એક જુગતી બતાવીજી, મુગને હવ્યાં સાંભરી આવીજી;
 ૨) સત્તા કહે છે સદુ કામજી, મં.ગુરુ સુણીએ તેહ નામજી. ૧
 અવહારિક તો પહેલી કહીયેજી, પ્રતિભાસ બીજીને લલિયેજી;
 ૩) પદાર્થ પરમાર્થ છે બ્રહ્મજી, કહું વિસ્તારી તેહનો મર્મજી. ૨
 દાંજી.

✓ વ્યાવહારિકી, પ્રાતિભાસિકી અને પારમાર્થિક સત્તાઓ.

✓ મર્મભેદ શ્રુતિ અવહાર તેમાં, સત્ય મહુ સંસાર;
 છે પ્રાતિભાસની સ્વપ્ન, ભગ્યા પડી રહે ન લગાર. ૩
 પદાર્થ બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિમ, તેહનું ન બ્રહ્મ લગી જ્ઞાન;
 ત્યાં લગી સાચું છે સકળ, શુર સિખનું અભિમાન. ૪
 એ વિષયે કહિ કહિ જુગતી બહુ, મેડિન દરે સંસાર;
 તેહના મુખની વાતજાગે, કો ન પામે પાર. ૫

પદ ૪૧ ૨ 'પ્રતિભાસ બીજીને લલિયેજી' પ્રા. ૬૧.

ત્રણ સત્તાના પક્ષનો ગુરુએ વાળેલો છે
 મુળી એમ ગુરુ કહે ત્રણ સત્તા. ખંડી છે મેં પહેલી;
 વિવર્તપ્રતિબિંબચાદમાં, વળી પૂછે છે મતિ શેદેલી. ૧
 નિજ મત નિજ ખંડન કરે. સમજે નહિ આણુ બાળ;
 જ્યમ મૂર્ખા જે કાળે ચડે, છેલ્લ કરે તે કાળ. ૭
 પરમાર્થમાં વસ્તુ અવર નહિ, એ જ પાડ પ્રમાણ;
 છે દયાપ્રીતમ જલ એક જ છે કહેનારું દોણ ? ૮

પદ ૪૨ મું.

કહેશ અવરનું વધું ન સાચુંજ, વેદ કહે છે તે ક્યમ કાચુંજ;
 તો હું બધાઓ મુખ તારેજ, કશું પણ કહેવું ન પડ્યું મદારેજ. ૧
 એક જલ ને બીજો વેદજ, સિદ્ધ કર્યો પરમેશ્વર ભેદજ;
 ત્યહાં ત્યહાં સત્તા ત્રણ બતાવેજ, તેહમાં મહોટો દોષ એ આવેજ ૨
 હાળ.

ગુરુએ બતાવેલું વ્યવહારનું લક્ષણ

ત્યહાં આવે મહોટો દોષ એ. મન વચન તન જે ધાય;
 પંડિત પુરુષ એમ કહે છે, વ્યવહાર તે કહેવાય. ૩
 એ ત્રિસત્તામાં અવિયું નથી પરસ્પર કાંઈ ભેદ;
 એ તરેલ ધાણો ઘેર છે, સમજતાં થાશે બેદ. ૪

પ્રાતિભાસિક સત્તાની ખામી

સ્વપ્નમાં જે જે વસ્તુ કાંઈ, નિદ્રિત્ય દેખે જાન;
 તે સમય ભાસે તેહને, વ્યવહાર સાચો મન ૫

૮ ' પરમાર્થમાં વસ્તુ અવર નહીં, અને એ જ પાડય પ્રમાણ;

■ દયાપ્રીતમ જલ એકજ, તે કહેનારું દોણ '

પ્રા. કા. તથા કા

તે સમે સાક્ષી બ્રહ્મ રહે છે, શ્રુતિ કહે સદુ કોઈ;
 વૈષ્ણવીનો વ્યવહાર આવો, ઇલાં પણ લે નેઈ. ૬
 બ્રહ્મત સમય સદુ કરે છે, જે વિધિયકી વ્યવહાર;
 તે રીત પાછો સ્વપ્નમાં, દેખે સકળ સંસાર. ૭
 એ વિધે સચા ત્રણમાં, ઉપજે છે વ્યવહાર;
 એ દયાપ્રીતમ બ્રહ્મ લગી, સંભવ ન સમજ ગમાર! ૮

પદ ૪૩ મું.

જગના દૃષ્ટાંતથી જીવ-બ્રહ્મની એકતાનો શિષ્યે રજી
 કરેલો પક્ષ

શિષ્ય કહે સુણો ગુરુ હું બાપુંજી, શુક્તિ અંતર તેહની કહી દાખુંજી;
 જીવ ને બ્રહ્મ જે એક કારણેજી, ત્યાં દૃષ્ટાંત તે જગતું બતાવેજી. ૧
 ન્યૂન જગ મધ્યે જગ મળી જાયજી, એમજ બ્રહ્મમાં જીવ સમાયજી.
 વળી જુગતી એક કહે છે બ્રહ્મેજી, મત તેને રહે નહિ બેદજી. ૨

હાળ.

દીપબ્યોતિનું-દૃષ્ટાંત

કાંઈ બેદ ન રહે દીપબ્યોતિ, જુગમ જ્યાં મળી જાય;
 રણતાં અવિદ્યા જીવ તમ જ, બ્રહ્મતય થઈ જાય, ૨
 એ પ્રજા ને હું બે નથી, સમજો સમુ' ન્યાં ૬૬;
 ત્યાં નિષ્ચે તે ભોળી થયે, જ્યુવો બ્રહ્મનંદ. ૪

ગુરુએ એકતા પક્ષનું કરેલું ખંડન

સુણ શિષ્ય એ ત્રય શુક્તિ કરા, ખંડની કહું રીત;
 એ વિચારેથી બ્યર્થ છે, તું રમે પરતો પ્રીત, ૫

ધટ પૂર્ણ જળ હોય તેહમાં, જે અવર નીર સમાય;
 તો જ્ઞાણીએ જે જીવ જાહેને, જલમાં લળી જાય. ૬
 દષ્ટાત ખીચું જ્યોતિ મળે, જ્યોતિ મળતી હોય;
 તો જે મળ્યેથી પ્રકાશ અધિકૃ કયમ સેજે સદુકોય ? ૭
 દીપ પ્રભા જે જ્ઞાણીએ, ઘટવધ ધર્મને હોય;
 જન દયાપ્રીતમ કૃત્યુ ધર્મી, દોષ ન અડે કાય. ૭

મહ ૪૪ સુ

દીપકના દષ્ટાંતમાં શુરુએ દેખાડેલા દોષ

દીપની કાંતિ રહિ હોય ફેલીજી, લક્ષ્યે તેહને ધટ સંકેલીજી;
 દીપકને કથી હાનિ ન આવેજી, ન્યાયિકતા કાંતિને કલાવેજી. ૧
 ઉપમા ને ઉપમેય કયંજી, ન ધટે એક જલ અનંતજી;
 વળી કલો ત્રીજે દાંડ વિયોગીજી, તે કયમ હોય જ્ઞાનદ ભોગીજી ૨
 હાજી.

એક ભોગી ને વળી ભોગ વસ્તુ, જે વિમાશી જોય;
 જે એક તો આનંદ અનુભવે, તેહને ન મળે કોય. ૩

✓ જીવ-જ્ઞાની એકતાનું પાંડન.

અદ્વૈત જ્ઞાન અરૂપથી, પૃથક્ ના હોય પ્રકાશ,
 ને ધર્મનિ માયા અડે તો, સ્વરૂપનો હોય નાશ, ૪

કહે જીવ જ્ઞાની એકતા, જાણુવો અપ્રતી અગ;
 છે જીવ તો અરૂપનું નિર્યે જ્ઞાન છે સર્વજ્ઞ, ૫

વળી જીવ તો જીવ અનીશ્વર ને, કથર છે પરજ્ઞાન;
 તે હંમયની એકતા, વિદ્યમાન કે કહો કયમ. ૬

આજુ જીવ કર્મોદિક ત્રણ ભોગવે વિવિધ કલેશ;
 છે મહદ્જ્ઞાન સ્વતંત્ર આનંદ કર્મોદિક નહિ લેશ. ૭

પડે સર્ગ નરકમાં જીવે, સંસૃતિ વારંવાર.
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણમુક્તિ કરે પામે પાર.

પદ ૪૫ અં.

ઈશ્વરની જીવથી અધિકતા અને ભિન્નતા

જીવ મનોરથ કરે અનેકજી, પૂરો ન પડે તેમાં એકજી;
અક્ષ આહે તે તત્ત્વજી હોયજી, તેને મેદી ન શકે કોયજી. ૧
હું જ અક્ષ છું જગમથ કહે છે જી, જનનરક્તા ભોગને સહે છે જી;
મિથ્યા ગુરુ ને મિથ્યા જ્ઞાનજી, શિષ્ય મૃષા કયમ તે ગુરુધ્યાનજી. ૨

હોળ.

કયમ ધ્યાન ભૂમિ ગુરુનું આવેડું ન સમજે જાણ;
રે શિષ્ય તું મા પડીશ, માયાનાદિ માયા જાણ. ૩

સુક્તિ માટે દૈત જ્ઞાનની આવશ્યકતા

નહિ દૈત જ્ઞાન વિના જ મુક્તિ, કહે વેદપુરાણ;
છે વ્યાસાદિકો એ જ આરાય સુઘ, ન લહે કોણ ! ૪

હું વિપ્ર છું, હું ક્ષત્રી છું, વૈશ્યાદિ છે સૌ જાન;
નથી દેહ જીવની ભિન્નતા સમજતાં જન જાન ૫

અભોદજ્ઞાનથી સુક્તિના પક્ષમાં ગુરુએ જણાવેલી ત્રુટિ

ને સાધન મુદિન કેઈ એહ, અભોદજ્ઞાન જ હોય;
નો સદજ મોક્ષ લહે સદ. ગુરુ શરણુ આહે ન કોય ૬

પદ ૪૫: ૩. 'રે શિષ્ય! તું મા પડીશ,' પ્રાં કાં તથા ક

૪. છે વ્યાસાદિકો એજ આરાય, મુઘ લહે કોણ'

પ્રાં કાં ક પુસ્તાકમાં 'મુજ ન લહે કોણ' એમ છે.

અર્થે ત્વં તનું કલો શ્રુતિ, ત્વદાં અગ્નિ જોડ;
એક પદ્મ બીજને શ્રવ, મિથ્યા કહે મોટી જોડ. ૭

લેદપદ્મમાં શ્રુતિનું વચન

છે શ્રવ પદ્મનો દાસ નિત્ય જ, પદ્મ સદુ જગત્વામી;
છે શ્રવ પદ્મની દેહ તેમાં, પદ્મ અંતર્યામી. ૮
જડ આણુ બાપક હેતુ દગિ, કરે વર્ણન વેદ;
જન દયાપ્રીતમ મુપશુને, ત્રય તત્ત્વભેદ અભેદ. ૯

પદ ૪૬ મું.

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થ

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થેશ, એમ કર્યો મહામત્વ સમર્થેશ;
પ્રાપ્ત ગુણ નહિ જેમાં લેશેશ, અપ્રાપ્ત ગુણ વર્ણ અશેષેશ. ૧
સત ચિત્ત આનંદ આદિ અનંતેશ, ઐશ્વર્યાદિસહ ભગવંતેશ;
અગુણસગુણ એ બધા વિચારેશ, કેવળ નિર્ગુણ કહે ગમારેશ. ૨

હાથ.

કહે ૬ ગમાર ગતિ વિના, શ્રવ પદ્મ શાપે એક;
બળે પદ્મમાં એ કથન છે, શ્રવ બિન્ન ભાષુ વિવેક. ૩
નદી નીર ચઢી સાગર બળે, બિન્નતા ન ભાસે લેશ;
નિજ હૃદય લેઈ પાછો ફરે, સરિ સલિલ રહે અવશેષ. ૪
બહુ પૃથ્વી રસ બળેથી, નિપળે મધુઅપૂપ;
નવ રવાદ જૂદો અન્ય, મક્ષી શાન પૃથક સ્વરૂપ. ૫
નથી બિન્ન તો કયમ જનક જોડ્યો, બળી બ્રહ્મસ્વરૂપ ?
વળી બધા ભક્તિયાં નિઠ્ઠા, વળવાસી કયમ અનુપ ? ૬

૭. 'ત્વાં કલો અગ્નિ જોડ' પ્રા. ૩૧૦

૩. 'ભવ્યો પદ્મમાં એ કથન છે' પ્રા. ૩૧૦

ભજનાનંદની પ્રધાનદશી અધિકતા .

- કદી પ્રજા ભાગ્યા તોયે સુખ કશું, જળસ્વાદ શો જળરૂપ,
જપમ કમળ મધે ન કમળને, ભોક્તા સુમધે મધુપ. ૭
- ✓ ખો સ્વામીએ વિધવાપણું, મહુ માને માયાવાદી,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણાનંદના રસિકજન છે સ્વાદી. ૮

પદ ૪૭ સું

- ✓ ભજનાનંદનાં ભોગી મનમનની જ્ઞાનીઓ કરતાં અધિકતા
સર્વોપરિ છે ભજનાનંદજી, પણ અનુભવ નહિ જે રતિમંદજી;
તે સુખ હૃદયું સહુ મનમનતેજી, હરિ વશ કાંધા ભાણું જકતેજી. ૧
- ✓ શુક મુનિ વ્યાસે પ્રશંસા કાંધીજી, પદ્મજ માગી ઉદ્ધવ લીધીજી,
શેષરમાશિવવિધિ નિજ નિદેજી, ફરી ફરી ગોપીજન પદ વદેજી. ૨

હાળ.

વદે સર્વ શ્રીકૃષ્ણને, તે કૃષ્ણ પણ આધીન;
ત્યાહાં મોટવમની અવધિ ધર્મ, મજ પદે સહુ પદ લીન. ૩

શ્રીગોપીજન વક્ષમ અતિ, પ્રિય નંદ સુતને નામ;
હરિ વિષ વક્ષમ વક્ષમ તેહને પ્રાણુધિક મનવામ. ૪

કાંઈ કહું તેહનું હેતુ જેહમાં, હેતુ વચ દદે મંકત,
અદ્યવસન મૂર્તિમાન શાશ્વત, પ્રેમ સહ આસકિત. ૫

એ રીત રતિ નહિ અવરમાં, સર્વની સામિપ્રાય;
ભવ અભાદિક ન સમાન, મોટા યાની મોગી રાય. ૬

પ્રીતિ સહજની અતિ ઘણી, શીનાયજીને ભાવે;
તે ઓટિ સાધન કર્ષે હરિ, કરણા, વિના કમડું નાવે. ૭

તે સંપૂર્ણ મગ્ન ભક્તમાં, અનપાવની નવ ભય;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ જીતાં અજીત શ્રુતિ ગાય. ૮

૫૬ ૪૮ મું.

કહેશે ક્યમ નહિ સમતા કોયજી, કહું સમગ્રવી સમગ્ર ન હોયજી;
નિગ આરા અઘા તપ કોયોજી, ચસમંડળમાં ક્યારે લીધોજી ? ૧
જોગ જુગતિમાં ચોકર પરાજી, પરમ તત્ત્વમાં મન ચક્રચરાજી;
જુગ ધરી યોવાનંદ કુમારોજી, ગાન કયું કહો દળમળી ક્યારેજી ? ૨

હાળ.

જો ક્યારે બગદાસબચક્રપિ બિંબતા જુદિ માંહે;
જો મગ્નપતિયે ધરી ગિરિ, કર સિરા કોધી છાંહે. ૩
તપપુંજ દુર્વાસા કપિ, વૃથા દુર્વા નિત્યાદાર;
દુઃખી ચક્રમલ દેખીને ક્યમ પીધે ન નંદકુમાર ? ૪
મુનિ માર્કંડેય ચાલી યોગી, તેને નિગ ભરમાવ્યા;
શત કાંપ વિલા જળ વિષે, તોહે વરુણથી ન મુકાવ્યા. ૫
નિગ ભક્ત વિરહે કૃષ્ણ કાતર, કૃપામય શ્રુતિગાય;
હરિ જીતાનો શુદ્ધ ભક્તિ, સમ ન એકે ઉપાય. ૬
કોટિ કલ્પ લગી તપ સમાધિ, ખ્યાનાદિક કરો કોય;
અધરહિત જન યાયે તદા, ઉર ઉદય ભક્તિ હોય. ૭
તે પણ સહેતુ અહેતુજી હરિકૃપા વધુ નવ યાય;
ચાં તદા દુર્લભ કયું નહિ, વશ દયાપ્રીતમ રાય ૮

૫૬ ૪૯ મું.

કર્મ અને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિની અધિકતા

કર્મજ્ઞાનનું ફળ ભક્તિજી, શ્રીગીતા શ્રીયુગ્મ કરી વ્યક્તિજી;
કર્મ પૂર્વ ભાષ્યું પછી જ્ઞાનજી, છેલ્લી ભક્તિ કથી ભગવાનજી. ૧

કર્મે કરવી સત્તની શુદ્ધિ, બ્યાંધગી હરિમાં લુખ્ધ ન ખુદ્ધિ;
 શ્રવણાદિમાં શ્રદ્ધા જાગીજી. યવું કર્મથી પડી વીતરાગીજી. ૨

હાજી.

વીતરાગી યાવું કર્મજડથી, ભક્તિમાં વિશેષ;
 વિશ્વાસ દહ હરિ સેરતાં, કર્મનો ન અડે ચેપ. ૩
 તું કહેશ કર્મ દહ ન તજવાં, વેદ વાણી ખ્યાત;
 સર્વામભાવે હરિ ચરણ, નથી અથા તેહની વાત. ૪

ભક્તિથી તમામ ધર્મે હેઠ

સકુ કર્મ તજી હરિને જાગે તેથી ધર્મ સકુ હેઠ;
 ત્રય દ્રોષિ અધિ તે ભક્તકર્મની, ભોગવે છે વેઠ. ૫
 હરિભજન અર્થે સ્વધર્મ મૂકે, કદિ પડે જો કાચો;
 તોપણ નથી જ અમદ્ર તો, શો લાભ સ્વધર્મ સાચો. ૬
 શત જન્મ સ્વધર્મનિષ્ઠ નર, ભોલે વિરચિ નથ;
 ભગવદી તેજ તલું તજે, પદ પરમ પ્રાપ્તિ થાય. ૭
 સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી, તે જ વર એક કર્મ;
 જન હયાપ્રીતમ જગન્નાથજી, વધા મોટા ધર્મ. ૮

પદ ૫૦ મું.

અમકલ પ્રાદક્ષણ કરતાં ભકત ચાણકાલની ઉત્તમતા
 શ્રેષ્ઠ સર્વથી તે ચાંચલજી. મન વણુ શુદ્ધ જાગે પાત્રજી;
 તેજે કીધાં તપ સકુ તીર્થજી, સ્વધર્મ આધ્યા વન સમર્થજી. ૧
 વેદ બણ્યા તેજે મદુ જાગો જી, અથવા પુર્વે કર્યો પ્રભાણો જી;
 દોતક આનંદ એ વિખ્યાન જી, કૃત્યુ કપિજી અપે માન જી. ૨

તાળ.

સંધ્યા એટલે શું ?

માતાનું બાપનું કહ્યું. વળી કહ્યું ઉપનિષદનું વચન;
 સંધ્યા ન કુશળ મંત્રથી, યાપ કૃષ્ણ સંધ્યે મન, ૩
 મન કૃષ્ણરૂપે જોડતું, સંધિનું સંધ્યા નામ;
 એમ વાસુદેવોપનિષદમાં, કહ્યું છે અભિરામ. ૪
 મન વચન કર્મે ચાલતું, જ્યાંસગી ઉજવળ હોય;
 પછી રગ કૃષ્ણ ચઢાવવો, વળતી ધૂએ તો રાય. ૫

કર્મેજડનું લક્ષણ

તથા ઉચ્ચિત રીતિ હક કરે. તે કર્મેજડ કહેવાય;
 ન્યમ જ્ઞાનકંઠે કહી, તે કદવા દે ન કદાય. ૬
 હોય અનીશ્વરવાદી મીમાંસક, કર્મ અત્યાસક્તિ;
 હરિ બહિર્મુખ તે જાણવા, કદી પ્રાપ્ત થાય ન ભકિત. ૭
 પ્રભુ વિમુખ દ્વિજ ગુણ ખાર સહ. રવળ તરે નહિ ગરવાસ;
 હરિ કથાપ્રીતમ હાસ વર, કુળ સહ તરે ચાંડાલ. ૮

૫૬ ૫૧ સું.

બ્રાહ્મણ કેને કહેવો ?

કદિ વિમુખ હોય ગુણ બંધારણ, તે સહ ગુણને છે ધિક્કારણ;
 કદિ હરિજન મહાદેવની ખાણુણ, તદપિ વર સાધુ તે જાણુણ. ૧
 બ્રાહ્મણ થઇ સાધે હરિ ભકિતણ, તેહને વૃક્ષના નહિ જન જકતણ;
 સાચા બ્રાહ્મણ કહાવે તેહણ, કૃષ્ણ બ્રહ્મને જાણે જેહણ. ૨

હાળ.

જે બાહ્ય જાણે તે જ બાહ્યણ, જન્મ સાચો શુદ્ધ;
 સંસ્કારથી દ્વિત્વ વેદ્યબ્યાસે, વિપ્ર માને ખુદ. ૩
 દરિ લહે તે શ્રુતિ ભ્રમિત બાહ્યણ, બીજા કહેવા માત્ર;
 જ્યમ પવણીયુગ કહેવાય પથ, શુભે મૃતક નવ માત્ર. ૪
 એમ સુણી બોલ્યો શિષ્ય, બાહ્યણ સર્વ સરખાં પાત્ર;
 એ ક્ષિર ફેરાં રૂપ તે ક્યમ, ક્યન કરવા માત્ર! ૫
 એમ સુણી શીયુર ઉચ્ચર્યા, તું સમજતો નથી બાળ;
 શુભ્ય સંકર રવાની વચ્ચસ્યિ, અથે કવું તારાળ. ૬
 જે કહેશ બાહ્યણ દેહ તો, સંકલ ન સંકટ જાગે;
 મુત પ્રગળે પિતુ દેહ ક્યમ, નવ બાહ્યલ્યા લાગે? ૭
 જે કહેશ આત્મા બાહ્યણ છે, નદિ સંભવે નિરાધાર;
 આત્મા દયા પ્રભુ અંશ બાપક, બાહ્યણ સદુ સંસાર. ૮

પદ ૫૨ મું

પૃથક પૃથક જીવાત્મા કહેયછ, તોપણ દૂષણ તેમાં લેહેયછ;
 બન્ધ બારે આત્મા દેહછ, ક્યમ ક્યાવે નદિ બાહ્યણ તેહછ. ૧
 શુદ્ધ પણું જે બાહ્યણ કદિયેછ, તેનો પણ નિમે નવ લદિયેછ;
 બાહ્યબીજ બાહ્યણ સન્માનછ, તેનું નિર્મલ ક્યાં છે શાનછ. ૨

હાળ.

દરિના ભજનાર એજ બાહ્યણ; તે વિષે આપેલાં ઋષિ-
 મુનિઓનાં દષ્ટાંત

દોષ જ્ઞાન સમ્યક ઝોળખે, દરિ જાનિયું નદિ કામ;
 જે જાણ્યું તુજને વજ્ર દરિ બળે બાહ્યણ નામ. ૩

ઋષિશૃંગ મૃગથી હિપન્યા, કુશસ્તરણ કૌસિક;
 શશપૃથ્વી ઐતમ ઉદે, વામ્પીક થયા વમ્પીક. ૪
 મુનિ પરાચર ચંડાલિગર્ભ, અમરત્ય ઘટથી જ્વલત;
 માતંગ મુનિ માતંગી સુત માંડવ્ય માંડુકી માત. ૫
 ક્રિષ્ણી કુંવર અનુચર ત્વષ્ટિ, બરદાજ મા શૂન્નશ્ચી;
 કેવલકન્યા જનની વેદવ્યાસ મુનિની ભાણી. ૬
 વેસ્થાથકી જ વસિષ્ઠ, ક્ષત્રાણીથી વિશ્વામિત્ર;
 કિંકરી જનની નારદ મુનિ. જગપુત્ર પરમ પવિત્ર. ૭
 ઇલાદિ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રવિયા. શ્રીકૃષ્ણમજન પ્રતાપ;
 નથી દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ પ્રિય તે, પ્રકટ મૂર્તિ પાપ. ૮

૫૬ ૫૩ મું

જનપ્રજાની એકતા વિષે વધુ દલીલ

યાત્રી તે પણ મહા અગ્રાનીજ, પ્રભુપણ પોતે બેઠા માનીજ;
 ધર્મદાસનો સપજો તાગેજ, તે કયમ પરમેશ્વર પ્રિય લાગેજ. ૧
 કં સાગર છું બોલે લલચુજ, સત્ય કહે તે વાણી કવચુજ;
 જીવ કદાપિ ભ્રમ ન થાયજ, નદી ઉમ્મટી વહી મળ ન સમાયજ. ૨

હાજી.

જ્યમ મૂળમાં ન સમાય નદી ત્યમ જીવ સમાય ન ભ્રમ;
 એમ કાર્ય કરણુ નિરંતર છે, મુગ્ધ ન લહે મર્મ. ૩
 હરિ વણું જીવ રૂકાર કમ, એક કર્મ રૂપે હોય;
 બાળી ગયાનો આકર, અંધ સિર જીવ સેવક જોય. ૪
 સનક દિ વિષ્ણુ વિશ્વેશ્વરી કણુ, અધિક સ્વરૂપાનંદ;
 અમે બ્રહ્માર્નદ પણ અનુભવે છે, આ થકી અતિ મંદ. ૫

શુકદેવજી પણ પિંહાનંદ નિમન હતા સંત્ય;
ઉદાર કીચો ત્યાં થઈ સ્વરૂપાનંદ અધિકો અત્ય. ૬

જો બિન નહોતા બહારથી તો, નીકળ્યા કહો કયમ ?

— તે માટય માયાદૂટ મુદી, પૂજ્ય પુરુષોત્તમ. ૭

બાપિયું ભક્ત્યાચાર્ય માર્ગ, જ્ઞાન પ્રાંતિ મૂળ;

જન દયાપ્રીતમ સેવક, તેને નહિ અનુકૂળ. ૮

૫૬ ૫૪ મું.

ભક્તિ સિવાયનાં સાધનોની શૂન્યતા

પુરુષોત્તમને પ્રિય જે ભક્તિજી, તે સાથે નહિ આણ આસક્તિજી;

નિશ્ચિન રહે છે કદ મહાનજી, લભ્ય થવાને કેવળ જ્ઞાનજી. ૧

પોય દૂટતાં લાભ ન લેશજી, એ જ ઉગરે કેવળ કમેશજી;

કંઈ સમજવું તેહવું કહેવુંજી, વિવેક સાધન કંઈજી લેહેવુંજી. ૨

દાળ.

લેહેવું કહિન સદુ રીતથી, જ્ઞાનમાં વિધ અપાર;

એ ધૂણાદાર ન્યાયે સફલ, કોઈને કોઈ એકધાર. ૩

ભક્તિરસ આગળ મુક્તિની તુચ્છતા

તે લાભ પણ વગી તુચ્છ જોતાં. મુક્તિ મૃત્યુ સમાન;

જે અસુર અરિભાવે મળ્યા. સમ દમું વૈર ને જાન. ૪

તત્ત્વનું હુંપણું.

એ તત્ત્વ હુંપણું તુચ્છ લાગે, પ્રેમરસ પીનાર;

દરિ દે ન શે જલકચ્છ સરખી, મુક્તિ માને ચાર. ૫

ભક્તિ અને મુક્તિની સરખામણી

દોહવા સરખી મુક્તિથી, જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન

જે ભક્તિ ધૈર્યર બોગિયા, તેનું ન માને મન. ૬

નિત્ય સેવક સ્વામિભાવ વણ, અન્યથા નથી આનંદ;
પણ પય પચે માર્ગર, પાપસાન ન પચે રતિમંદ. ૭

પોતા સરિખો પ્રણ કરે પણ, ન આપે નિજ ભક્તિ;
તે દયાપ્રીતમ પ્રાણુ પ્રિય, જોડને દૃઢ સ્વરૂપાસકિત. ૮

પદ પપ મું.

ભક્તિમહિમા

કી રસાળી શ્રી હરિભક્તિજી, સકળ શિરોમણિ રિંગે વ્યક્તિજી;
નકિત યુક્તથી જીવન પવિત્રજી, માધવ માને મનથી મિત્રજી. ૧
નકિત વિના સહુ સાધન શૂન્યજી, શ્રીભાગવતે ભાખ્યું શુક મુન્યજી;
મકિતરહિત અમર તપ અસજી, ભવ ભવ હેતુ ન લહે ગત્યજી. ૨

ઢાળ.

ગતિ ધામ નહિ ભક્તિ વિના, કોઈ કરે કોટિ પ્રયત્ન;
ભક્તિ રવરૂપ શ્રમ પરમ પદ, જ્યમ કોડી સાટે રત્ન. ૩
પ્રાચીનઅર્ધિય નૃપે અગણિત, યત ચિતરી જક્તિ;
તે થકી ઉલટો ભવ થયો, હર્ગો નારદ દેષ હરિભક્તિ ૪
ગૌદાની નૃમન્ય ભક્તિવણ, થાવું પડ્યું કૃદવારા;
ભક્તિ સદિત નંદે કર્યો, ગૌદન પૂર્ણાભિલાષ. ૫
વાસના ન ટળે ચોરથી, જો હોય ભક્તિ વિચેગી;
ખડુ દિન સમાપ્તિ ઉતરે, કહી યહ પૂજ્યું ચોગી. ૬
શું યાપ અગણિત સાધને, વણ ભક્તિ સુંદર સ્યામ;
જો ભક્તિ છે તો કોઈ સાધન, તણું છે નહિ શમ. ૭

૭. 'પણ પય પચે માર્ગર, પાપસા ના પચે રતિમંદ, પ્રાઞ કાઞ તથા ક
' ખડુ દિન સમાપ્તિ ઉતરે, કહી યહ પૂજ્યું ચોગી ' પ્રા. કા. તથા ક,
કહી-કહી (પ્રયુક્ત)

અજ્ઞા જાપો અનહદ મુણો, ધાંપણાં સઘળાં વ્યર્થ;
જન દયાપ્રીતમ કૃપણભક્તિ, વિના ન સરે અર્થ. ૮

૫૬ ૫૬ મું.

વ્યર્થ બજ્યા બકિનરણુ વેદજી, રાવણુ દીપો ગુણપતિ ખેદજી;
ભક્તિ વિના વંદયો વૈરાગજી, જે નવ ઉપન્યો દરિ અનુરાગજી. ૧
ભક્તિ મણિ તે દીપક જ્ઞાનજી, અભય સમયાદિ કર માનજી;
જેહને જેહની ઉપર રોદજી, તેહને ગણિયે તેહનો દેહજી. ૨

હાળ.

વળી દેહ તેહનો તેહ જેહને, હદે જેહનું રૂપ;
હર જેહને સ્ત્રીમક્તિ છે, તે બજ્યા તદ્રૂપ. ૩
ભક્તને માયા ખાધા કરી શકવી નથી.

નદિ મોહ સ્ત્રીને સ્ત્રીયકી, છે માયાપણુ સ્ત્રી દેહ;
ભક્તને ન દમે અજ તે, સમજવું કારણ એહ. ૪

પુલિંવ જ્ઞાન વૈરાગ્ય, યોગશ્રિતં તત્સમ સોહો;
તે મણિ પીડા પ્રધાન દે છે, નારી નરને મોહો. ૫

ભક્તિ અને જ્ઞાનની સરખામણી

ભવતારણુ નૌકા ભક્તિ દાર, ગુણિ જ્ઞાનાદિક;
નાવે સકળ સહજે અભય, ત્યાં સ્વયમપિ શ્રમ સહખીસિક. ૬
જ્ઞાનાદિ તજી તન ઇન્દ્રિયો, કદી તરે એકલા આગ;
દુઃખ દેહને દૂર કરે, તેને ઇન્દ્રિયો દે શાપ. ૭
યોગિનું પણુ મન માત્ર ગુણિ, જે હોય દયાપ્રણુ ધ્યાન;
નખ શિખ લગી દુર્મધ તણુ, દરિ સેવાવણુ રાખ માન. ૮

૫૬ ૫૬—૨. 'અભય સમયાદિ કાર્ય માનજી' પ્રા. કા. તથા ફ

૩. 'દેહ તેનો તેહ જેને'

પ્રા. કા.

પદ ૫૭ મું.

તારે સગી સહુ હરિભગતજી, જે કો આશ્રિત હોય જનજગતજી;
 દેહરસિક જે જીવને વળગાજી, હરિરસ વેળા ન કરે અળગાજી. ૧
 સહુ સહ ભકતે ભજનાનંદજી, આશિષ દે તનને મોટુંદજી;
 હાં પણ સેવા અવર ન તૃપ્તજી, પરસોડે પણ ભજવા કૃપ્તજી. ૨
 હાજી.

ઇન્દ્રિયોના પ્રભુસેવામાં યવો ભેદતો વિનિયોગ

શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે કર, ચરણ દર્શન ધાય;
 નેત્ર તો નાટવર છબિ નિહાળે, શ્રવણ કૃષ્ણ કથાય. ૩
 વર્ણન કરે વાણી હરિ, ગુણ પદ કમળ મન ધ્યાન;
 ગ્રાણને પુષ્પ પ્રસાદિ તુલસી, ચરણોદક મુખધ્યાન. ૪
 શિર નમે હરિ ગુરુ સંત, હંડવત, સર્વાંગે પ્રણામ;
 સહુ સમરખી ઘસ યઈ માત્રે, ભક્તિ સુંદર સ્થાન. ૫
 ભક્તિતનુ ક્ષણ ભગવંત નિજ, જ્ઞાનાદિનું રૂળમોક્ષ;
 રસિક ને રૂપ રસાળ પ્રિય, નિર્વાણ ન રમે રૂક્ષ. ૬
 ભક્તિનો જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સાથે સંબંધ
 જે ભક્તિના જે પુત્ર છે, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કહાવે;
 જ્યાં ગાય ધરમાં આવી સહેજે, વસ ચાલ્યાં આવે. ૭
 કર્તવ્ય કશું તેહને નથી, મળી પ્રેમભક્તિ અનૂપ;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણમન, મોહિની રાધારૂપ. ૮

૨. 'આશિષ દે તનને મોટુંદજી' પ્રા. કા. તથા કુ

" 'આપણું સેવા અવર ન તૃપ્તજી' "

૮. જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણમન, મોહના રાધારૂપ' પ્રા. ૩૦ તથા કુ

પદ ૫૮ મું.

ભક્તિના દશ પ્રકાર-નવધાભક્તિ અને પ્રેમભક્તિ
 શિષ્ય બોલીયો સુણી શુચિવાણીજી, ગુરુ ભક્તિ સદૃશી વખાણીજી;
 તે ભક્તિનું કહેા મુને રૂપજી, અંગ અધિકારી ભૂષણ અનૂપજી. ૧
 ઓગુરુ બોધ્યા સાંભળ તાતજી, કહું વિસ્તારી પૂછી વાતજી;
 પ્રેમભક્તિ છે દશધા ભક્તિજી, વ્યસન પછી પહેલી આસક્તિજી. ૨
 ઢાળ.

નવધાભક્તિના નવ લેહો.

આસક્તિ રાખી અવશ્ય કર, છે અરણ્ય પહેલી ભક્તિ
દીર્ઘ સ્મરણ પછી પાદસેવન, અર્ચન વંદન વ્યક્તિ. ૩

પ્રેમભક્તિ

દાસત્વ ભક્તિ સુખ્યતા, આત્મનિવેદન નામ,
 તે ઉપર દશમી પ્રેમભક્તિ, અતિપ્રિય ધનસ્થામ. ૪

ઉપરની દશ પ્રકારની ભક્તિ કરનારનાં નામેા .
 પરીક્ષિત શુક પ્રહલાદ શ્રી પૃથુ, અકૂર ને હનુમાન,
 અર્જુન વળી ઓગોપીજન, અનુક્રમે ભક્તિદાન. ૫

પ્રેમભક્તિની ચાર અવસ્થાઓ.

તે ઉપર આવે આસક્તિ, પછી વ્યસનાવસ્થા થાય;
 તે ઉપર ત-મયતા ખરી વળતી ન કાંઈ કહેવાય. ૬
 પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ તથા વિવેક;
 છે વ્યસનની બે અવસ્થા, પછી ત-મયતાની એક. ૭
 એ દશ અવસ્થા થઈ તેનાં, પ્રકટ લાખું નામ;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણહેતુ બોગવી છે મજવામ. ૮

૮. 'જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ હેતુ, બોગવી છે મજવામ'

પાઠ કાઠ તથા ક

૫૬ ૫૮ સું.

પ્રેમભક્તિની ચાર અવસ્થાના દશ લેહ.

દુઃસ્થિતિ સ્મૃતિ અભિલાષોદ્દેગજી, પ્રેમાવરથા એ ચો નેગજી;
આસક્તિ ત્રિવ્યાધિ પ્રસાપજી, ઉન્માદસહ ત્રીજી અલાપજી ૧
વ્યસનાવરથા જડતા એકજી, અપર મૂરજનારદિત વિવેકજી;
તન્મયતાની અવસ્થા એકજી, મૃત્યુસાદસ પશુ છૂટે ન દેહજી ૨

ઢાળ.

પ્રેમની ચાર અવસ્થાનાં ઠંટાન્તો.

દેહ છૂટે નહિ એ દશ, અવરથા કહેવાય;
જો વિરતારી વર્ણન કરે તો, ગ્રંથ વાંધી જાય. ૩
જળ સ્વાતિ આતક પ્રેમ છે, આસક્તિ ચન્દ્ર ચક્રાર;
છે વ્યસન વારિ મરુત ગણુ, ઉદાહરણના ઠોર. ૪
હવાં કહું અતિસહોપ અવચાદિક ક્રમ કરી માહાત્મ્ય;
આણુ માત્ર અંતર ઉતરે, તો પ્રસન્ન થાય પરમાત્મ. ૫

શ્રવણુ ભક્તિનું રૂળ.

એક વાર નામ કરણુવિનં, શ્રીકૃષ્ણ પડતાં માત્ર;
જયમ શર્દ સગે જળ અમલ, ત્યમ સદા શુભિજન ગાત્ર. ૬
હોય સ્વાદ તદપિ દીક્ષિતનો, અધિકાર તેને થાય;
શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે. જો કદી ચંક ભસાય. ૭
વળી વચાં શ્રીમદ્ભગ્વદ્ગીજી, શ્રવણુ મહાત્મ્ય અપાર;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ એરહું, સાંભળ્યું એકવાર. ૮

પદ ૬૦ મું

૦૫ ગાયત્રી કોટિ એકજી, દાન સેવ્ય સહિત વિવેકજી;
 કતુ રાત કોટિ કર્યા અવેધજી, સદસ્ય કર્યા તેણે હવમેધજી. ૧
 પરિક્રમ ભૂ પંચ લાખ હમરજી, કરી તેણે નણે રાતવારજી;
 સુપયું એક જેણે હરિનું નામજી, વચન રમાયું રુદ્ર શ્રુતિધામજી. ૨

હાળ.

કીર્તન લક્ષિતનું ફળ.

શ્રુતિ શિખરનું સિદ્ધાંત કવિ, શ્રીકૃષ્ણ કીર્તન સાર;
 જેમની વણુગમ અગમ ભવ તરી, સર્વ પામે પાર. ૩
 કલિકાલ મહાશય, નહિ કો કર્મનો અધિકાર;
 શ્રીકૃષ્ણ નામ અડે નહિ, આનંદમય હૃદયાર. ૪
 સાધન સકલ શિર મુકુટમણિ શ્રીકૃષ્ણ અપર સ્વરૂપ;
 હરિચક્રી પણુ બળ અધિક, કરણાવંત અમલ અનૂપ. ૫
 મહાધાપ અકથિત તાપ, અખિલ સમુળ ભસ્મીયુત;
 કરી કરે પરમાનંદ પ્રિય, હરિ નામ પાવન પૂત. ૬
 મન કામના પરિપૂર્ણ, ચિન્તામણિ અધિકૃત એહ;
 મુખ રત્ન નિર્દાન કરે, હરિ મળી નથી સંદેહ. ૭
 મહા અધમથી પણુ અધમ, જેની નહિ ગતિ કો કાલ;
 ગતિ તેની કરતા દયામણુ, નામ શ્રીગોપાલ. ૮

પદ. ૬૦ : ૧. 'દાન સેવ્ય' સહિત વિવેકજી' પ્રા० કા. તથા ફ
 ૨. 'કરી તેણે નણે રાતવારજી' પ્રા० કા० તથા જી
 ૫. 'સાધન સકલ શ્રીમુકુટમણિ' પા० કા० જી પુસ્તકમાં
 'પરિત મુકુટમણિ' રાખે છે

૫૯ ૬૧ સું.

કૃષ્ણ કહે કહો એક જ પારજી, તેના મહિમાનો નહિ પારજી;
ગંગાદિ સૌ તીર્થ મહાનજી, કલ્પ ત્રિશત લખી કરતાં સ્નાનજી. ૧
શુચિ જોવું તે થકી હોય આતજી, તેવું શુચિ એક હરિવચ માતજી;
હરિવચ જેતે ગાય જ્યાં ઘસજી, સકળ તીર્થનો ત્યાંજ નિવાસજી. ૨

હાળ.

સ્મરણભક્તિનું રૂપ.

હો નિવાસ તીર્થ અખીલનો, હરિસ્મરણપંકજ માંય;
તે આપોપે ઉભા રહે, જન ગાય શુણ્ણ નિજ જ્યાંય. ૩
હરિ સ્મરણ કરતાં માગમાં, બંધન ટળે સંસાર;
આનંદમંગળ નિત્ય નિર્ભય, પુણ્યનો નહિ પાર. ૪
શ્રી હાસજપ જરા શુભ સકલ હોય, અમગળ ટળી જાય;
તે સમય સહુ સવળું વિમુખ યદ્ય હરિ સમસાય. ૫
જય કંસ દૂરે મૈદા કુળના સ્મરણ હરિ સ્મરભાવ;
તદપિ થયું શિવ તો કહે, કો સ્નેહસ્મરણ પ્રભાવ. ૬
જો નિમિષ વા નિમિષાર્ધ ચિંતન, અતુર્બુજનું ધાય;
તો યદ્ય દ્રાઢિ હજારનું, ફગ શાસ્ત્ર તેને ગાય. ૭
સહુ શાસ્ત્ર ફરી ફરી વિચારે, મુનિ નિકળ્યો એ સાર;
જન દયાપ્રોતમ ધ્યાન ધરવું, નિત્ય નંદકુમાર. ૮

૫૯ ૬૨ સું.

હેત્ર હમીલા નટવરાવજી, સુંદર નવધનસ્થામ તમાવજી;
લલિત ત્રિમંગી મહાજોષાવજી, ત્રિશુવન મંગળ રૂપરસાવજી. ૨

મદન મનોહર નખશિખ શોભાછ, નરનારી સહુ જગમન લોભાછ;
અમિતમાધુરી છે પ્રતિ અંગછ, જે પર વાઈ અનંત અનંગછ ૨

✓ ઢાળ.

૫૬ પુનિ

૩. વાર અનંત અનંગ, મરતક, મયૂર મુકુટમણિ જડયો;
અરતંસ મુક્તાદિક મનોહર, કુટિલ બ્રુકુટિ જઈ અડયો. ૩
- કેસરી તિલક સુભાષ મુક્ત, સુગળ નાકે લટકતું;
અડિ અધર બનિયું મિંબસું, જે પર રસિક મન લટકતું. ૪
- રત્નાળી રસ ભરી આંખડી, અલિયાળી મન્મથબાલ્ય;
બ્રુકુટકમાન સમાન, કુટિલ કરાક્ષ પ્રિય જ પ્રાણ. ૫
- શ્રુતિકુંડળ ઝળક કપોળમાં, વેલિયુ વારુ સોહે;
મુખપર અલક લટ વાંકડી, મન્મથનું મન મોહે. ૬
- ચારુ ચિત્રક ચોરે ચિત્ત, અમૃત વચન લટક નિહાળીએ;
શરી શરદ પૂરણ કોટિ કંદર્પ, મોહન મુખ પરવારીએ. ૭
- તાંબૂલ લાલી કુંદકન્નિદિજ, અધર ઓપ અનુપ;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ અસમેતોછ આનંદરૂપ. ૮

૫૬ ૬૩ મું.

- ફલરીકંઠે નિર્મળ મોલીછ. કૌસ્તુભમણિની જલદય જ્યોતિછ;
વિશાળ વક્ત્રરચક દરિમન્યછ, બૃહપદ શ્રીવત્સલક્રમ અસન્યછ. ૧
- કટિ ફરા પીતાંજર પટ આજેછ, રસના તે ઉપર અતિ રાજેછ;
મણિ મુક્તા કંચન અક રથામછ, રંધવન માલા રતિ દામછ ૨

૫. 'કુટિલ કરાક્ષ પ્રિયજ પ્રાણ' પ્રા. ૩૧૦

૭. 'મોહન મુખપર વાળીએ' પ્રા. ૩૧૦

હોળા.

રતિનમ વિકૃલ વૈજયંતી અંગદ લુંજ અતિરપ;
 કરે કંકણ કંચન મુદ્રિકા, ગ્રહિ મુરલી અતિ અનૂપ. ૩
 વર વાધો અદ્ભુત ઉપરણો, નપુર ઝમક જુગ પાવ;
 ચાર ચિહ્ન પટ દરા તે તમે, ધરે ધ્યાન યોગીરાવ. ૪
 સ્વસ્તિકાણુ ને જંબુ જવ પવિ ધ્વજ સુહર્ષરેષ;
 અંકુશ અંબુજ દક્ષિણાંધિ, નવ ન ન્યૂન વિશેષ. ૫
 મત્સ્ય ત્રિકાણુ ધનુષ મધવા, કલશ મંડલ નામ;
 ગોચરણ ને અષ્ટ ચંદ્રમા, છે લક્ષ્મ સાત પદ વામ. ૬
 લીલા કમલ કરે ફરવે, ભવ રમણ હેતુ જોહ;
 ઇત્યાદિ સાભિપ્રાય સહુ ધરિ વસ્તુ હરિજન સ્નેહ ૭
 એ રૂપનું ચિંતન કર્યે ઉર વસે એજ સ્વરૂપ;
 જન દયા પ્રીતમ શ્રીપુરુષોત્તમ અખિલ મળના જૂપ. ૮

પદ ૬૪ મું.

કૃષ્ણચરણમાં મન એક વારણ, જો દીધું મધ્યે અવતારણ;
 તો સ્વપ્ને યમ ફૂત ન જોયણ, પ્રકટ પેખવા ક્યાંથી હોયણ. ૧
 સદા કરે ચિંતન પ્રભુ કેઈણ, તે જન દામોદરનું ડોહૈંણ;
 સહજ સદા શ્રીજીમાં મનણ, સકલ સદા પૂરાણુ સાધનાણ ૨

હોળા.

સાધન પૂરણુ સ્નેહ સહિત, જો જો શ્રીહરિ સેવા;
 તે અગ્ર સર્વે મંદ, દિનકર ઉદે દીપક જેવા. ૩

૮ 'એ રૂપનું' ચિંતન કરે, (તો) ઉર વસે એજ સ્વરૂપ

૨. 'સહજ સદા શ્રીજીમાં મનણ'

ગ્રામ ૫૧૦

ગ્રામ ૫૧૦

અર્ચન લક્ષિત.

સાધન અવર શિવ આપણું, પણ થીજને શું મુખ;
શુભ્રૂપમાં ક્રિમય આનંદ, માટે જનન મુખ્ય. ૪

સેવા અને તેનું ફળ.

સર્વદમ્ભભાને પ્રભુ મુખી, કરમ થાય એ અભિલાષ;
સેવાનું ફલ સેવાજ મળે, મુખ અવર નહિ આશ. ૫

સેવામાં સ્નેહનું પ્રાધાન્ય.

મન ભોક વેદની હાજ નહિ એક મૃષ્ટ પ્રિયમું પ્રેમ;
પતિની પ્રસન્નતા સાધવી અચ્ચિત ઉર એ નેમ. ૬

માનસી સેવાની મુખ્યતા.

માનસી સેવા મુખ્ય પણ મન વ્યસન ઉપજે થાય;
ત્યાં સાધન બધ પહેંચે નહિ ફલ કૃપા એ શુરુ રાય. ૭

સેવા અને પૂજનું મહાત્મ્ય.

સેવા ન દહાવે સ્નેહ વધુ, પૂજન વેદ પ્રમાણુ;
હૃદિ દયા પ્રભુમય જગત સહુ સંતોષ અર્ચન જાણુ. ૮

પદ ૬૫ સું.

હરિનું પૂજન સહુ સંતોષજી, તે મહાસેવા વૈષ્ણવ તોપજી;
શ્રીહરિ શીયુર સંત સમાનજી, જનમ ત્રયર્થમા તમ અનુમાનજી. ૧
જન્મ ધરી એકાંત પ્રણામજી, જેણે કીધો મુંદર સ્થામજી;
તેથી જોજ દસ હયપ્રેષજી, સંસારિ છૂટે નહિ એ વેધજી. ૨

દાળ.

વંદન લઠિત.

1 વેધ તો સર્વ નિવેધ નમને, માયા દાલ ન ત્રાસ;
 જે પ્રણામી શ્રીકૃષ્ણને નહિ, જનનિ જહર નિવાસ. ૩
 કર્મ વચન મન હરિ નમન કરતાં, સગલ સાધન પૂર્ણ;
 હરણે નમઃ શુભ હૃદયે, ચોવિધિ પાતક ચૂર્ણ. ૪

દાસ્ય લઠિત.

શુભ કીર્તિ કરી અવધિ, જમ શ્રીકૃષ્ણ કલાવ્યે દાસ;
 સોભાવ્ય સધળું દાસ્ય પદમાં રજું પૂરી વારા. ૫
 સૌભાગ્યનું લેખુ નહિ, મગ્નભક્ત પરમ પવિત્ર;
 જે તણા પૂરણુ બહા, પરમાનંદ અમ્યુત મિત્ર. ૬

સખ્ય લઠિત.

અમ્યુન ઉદવ ગ્રહ નૃપ સુગ્રીવ સખા જગપ્રધાત;
 પણ સખ્યતા મગ્નવાસિજન. હરિ વિલસણુ બહુ વાત. ૭

આત્મનિવેદન લઠિત.

આત્મસદ્ધિત સહુ અર્પાને સેવે સતત થઈ દાસ;
 જન દયા પ્રીતમ કૃષ્ણ પણ આરા ન કહિં વિશ્વાસ. ૮

પદ ૬૬ સુ.

આત્મનિવેદન જેણે કીધુંજી, પદ પરમાનંદ જીતી લીધુંજી;
 ચિંતા સપગ્ની પ્રલય પાળીજી, પતિ પૂર્ણાનંદ શિર પર સ્થાપીજી. ૧
 સર્વાત્મભાવે પિલુ ટેહુંલજી. વિધિ નિવેધની છૂટી ગેલજી;
 સદગ્ન પ્રતિસું પ્રકટયો ગ્રેમજી, શાંતિ પામે સર્વે નેમજી. ૨

દાળા.

પ્રેમમાં વિધિનિષેધનો ત્યાગ

સો નેમ નાશે પ્રેમ પ્રકટશે, અનાદિ એ રીત્ય;
તે અનુભવ્યો રસ ગોપીજન પળ પળે નૂતન પ્રીત. ૩

પ્રેમલકિત

આહીર અમળા અધમ જાતિ, સકલ સાધન હીન;
અહો પ્રેમ બલ જે અજીત ધરિર તે તજે આધીન ૪

પ્રેમની ચાર અવસ્થા.

એક પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન, તન્મયપાણું મળી ચાર;
એ રોહ કેરી અવસ્થા, કંઈ કંઈ બીજી વાર. ૫

રોહાવસ્થા

તન તપે બહુજ વિયોગથી, રતિ તેની તે અતિ દીન;
એ પ્રેમ લક્ષણ કહ્યું કિંચિત્, ત્યાંનું ત્યાં રહે મન. ૬

આસક્તિ.

એક વાર આખા દિવસમાં, વણ મળે નવ રહેવાય;
કદિ ના મળે તો વિકલ થાય, આસક્તિ એ કહેવાય. ૭

વ્યસનાવસ્થા.

ઉર પરપર વિધાય નવ ખસી શકે કો આલુમાન;
જન દયા પ્રીતમ કૃપણ કરણા તે વ્યસન રસપાત્ર ૮

૭. 'એક વાર આખા દિવસમાં, વણ મળે નહિ રહેવાય'

પદ ૬૭ સું.

પ્રેમલકિતમાં આચરણુ, વય, વિદ્યા વગેરેની અનપેક્ષા.
અતિ દુર્લભ છે એવી ભકિતજી, જેની દાસી આરે મુકિતજી;
આચરણુ વય વિદ્યારૂપ કોયજી, ધન જાતિ બલ હરિ નવ જોયજી. ૧
રાધાવર ભકિત દસ ભીંજેજી, નિર્મળ પતિ પાખ્યે નવ રીઝેજી;
પારધિ ક્યાં આચરણુ પ્રતિપાદજી, વય ક્યાં હતું મુવજી બાળજી. ૨

હાળ.

મુવ બાલ, ગજ વિદ્યા કરી, કુખ્જ હતું ક્યાં રૂપ;
ધન સુદ્યમાને ક્યાં હતું, રિદુર શી જાતિ અનુપ. ૩
પુરુષાર્થે સું ઉચ્ચેનમાં, નિરખિયો નંદકિશોર;
રિઝિયા કોલ ભકિતથી, એક એજ હરિ ચિત્તયોર. ૪
હરિ જન્મમાં પ્રતિકૃષ્ણ હોય, તેને તજ્યે દોષ ન કોય;
જનનિ જનક સુત જાત ભર્તા, ગુરુ આદિક કદિ હોય. ૫
માતા ભરત, પ્રહ્લાદ પિતૃ તજ્યો, ઉચ્ચસુત મતિવક;
બધુ વિભીષણ કાંત મધિપતિઓ, બાલિ ગુરુ શુક. ૬
તે પરમ પ્રિય પ્રમાણુવા જે ભગવે ભગવંત;
શત્રુ સમ તે સમજવા પ્રભુડી ચળાવે ચંત ૭
મુક્તમાં પડી અનુરાધ સૌ, અવગણુ સમજ ગુણુ જેદ;
જન દાપ્રીતમ કૃષ્ણ સું જે ન્હી સાચો રોદ.

પદ ૬૮ સું,

લકિતના અભાવે અન્ય ગુણોની નિષ્પ્રયોજનતા

તેજની હોય સર્વ સમાનજી, મણુપતિ સરખો મહામનિ માનજી;
આનંદ શીતલ સમ ચદજી, વેબોગી તો બીજો દેવજી. ૧

દ્રવ્યવંત તો તુલ્ય કુબેરજી, અચળપણમાં તુલ્ય મેરુજી
રૂપવંત તો જેવો કામજી, અત્યુન સરખો ધીર સંભામજી. ૨

ઢાળ

સંભામવાદે સુરશરુસમ, જનક ગણે પૂર;
દેવી કામા સરખો કામી, મુનિ રામ હરપાનુર. ૩

નૃગ કર્ણ સમ ઘનેશ્વરી, ગંબીર સિંધુસમાન,
વિક્રમ સરખો મયસ્વી, સત્યવાદી શિખિ નક્ક માન ૪

કવિ શુક સમ, ધર્મી યુધિષ્ઠિર, વાયુસમ જલવંત;
સમ સિદ્ધ સદ્બ્રાહ્મણ, ઇત્યાદિક મુગુણ અનંત. ૫

શુણે તથા વિદ્યાની પ્રકાશક ભક્તિ

સત્કુલ જન્મ સત્કર્મ લક્ષણ, ન્યૂન નહીં કરી વસ્ત;
એક શ્રદ્ધાભક્તિ પ્રેમ વ્રજપતિ, વિના સદુ શ્રીઅસ્ત. ૬

એ ચૌદ પદ નવ અણદશ, બણી ક્યું સમજું ટોલ;
શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ નથી તો સમજવો દિન ચંડોલ. ૭

ભક્તિ વગર કહ્યાણની અસિદ્ધિ

નહીં વેળ પીલે તૈલ કદિ જલ મથે નવનીત ન્હોલ;
ત્યમ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણભક્તિ વિના ભદ્ર ન જોલ. ૮

પદ ૬૯ સું.

વૈભવ પણ લલિતથી શોભે

સ્પર્શમણિનું પૂર અભિરામજી, ચિંતામણિમય રમિયું ધામજી,
કામધેનુ ઘેર અક્ષયપાત્રજી, વાડ વાટિકા સુરદ્રુમ માત્રજી ૧
નવમહ સિદ્ધિ સહુ આધીનજી, સહુ જગ જોની આગળ દીનજી;
જો નથી ભક્તિ નદકુમારજી, તો એ પામ્યું સહુ ચિક્કારજી. ૨

ઢાળ.

ચિકાર ધ્યાદિ ક્ષિભલ તુલ્ય વહે હરિભક્ત;
જે ભૂલ્યા સકલ પ્રપંચ દહ, શીકુણ્ણપાસકત, ૩

અનન્ય પ્રીતિનું લક્ષણ

નયમ જીવે ફણી મણી ભેદને, જલ મગન જીવે મરજી,
તે વિના પ્રાણ ટકે ન લાણ. એવી અનન્ય પ્રીતિ સ્વજી. ૪

નવધા કરતાં પ્રેમભક્તિની અધિકતા

નવધા ખરી પણ પ્રેમભક્તિ, તણું બલ છે અત્યઃ
તે વિના રસિકચૂડામણિ હરિ, વશ ન થાય એ સત્ય. ૫

નયમ પુણ્ય નાના ભતિપર, ટકી મધુપ લે દાણું ગંધ;
પણ કમલવણુ બંધન ન કહું, એમ સમજ હિમય સબંધ. ૬

જીવો અગ્નિત બાંધે અબધ બલપાશ અતિસયપ્રેમ;
હરિ કોમલમય પ્રેમી કર્યા, બુલબુલાં વચન શ્રુતિ નેમ. ૭

૩ ' ચિકાર ધ્યાદિ સકલ, મળતુલ્ય લહે હરિભક્ત ' પ્રા. કા.

૭ ' જીવે અગ્નિત બાંધે અબધ ' પ્રા. કા.

પદ ૭૨ સું.

ગજસગ્રાહ ને ગીધ ખગખતિછ, વ્યાધ વળી કુખજ જગખ્યાતિછ;
 યરા પલિયો સદુ મજગોપીછ, ભક્તામણિ સત્સંગે ઓપીછ. ૧
 પ્રકટયો ઇત્યાદિક હરિ રંગછ, પ્રભુ પામ્યા કેવળ સત્સંગછ;
 સંગ સંતનો વ્યર્થ ન જવછ, અદ્વયમાત્ર પણ અતિ ફળદાયછ. ૨

ઢાળ.

ફળ અતિ સહજ સત્સંગથી, તરીયો અજામિષ પાપી;
 સુત નામ નારાયણ ધરાવી, શુકિત મુકિત આપી. ૩
 પતન વીધિ ઉદ્ધક અતિ આશુચિ, જહાં મલ્યું જઇ જળગંગ;
 ગંગા યયું તે સહજ સઘજ, જો બસ મહદ પ્રસંગ. ૪

સત્સંગના ફળ આગળ સ્વર્ગસુખ તથા મોક્ષની તુલ્યતા.

હરિ સંગી સગ સમાન લવ, સુખ નાક નહિ નિર્વાણ;
 તે મુલ્યલોકનું મૂલ્ય સુખ તે, કરે કથન કોણ. ૫
 મુરદુમ દરે દરિદ્રા, શશિ તાપ, ગંગા પાપ;
 તે ત્રણે સાધુસંગ સધ, હરેજ અનુલ પ્રતાપ. ૬

વૈષ્ણવની વૃક્ષ સાથે સરખામણી.

હોય વૈષ્ણવ વૃક્ષ સમાન ગુણ. પરસુખ કરે નહિ કથેશ,
 નખશિખ લગી પરમાર્થ સદુ. સ્વાર્થ નહિ લવતેશ. ૭
 વણું વાંક દે દુઃખ દુષ્ટ મારે દુર્વચન ઉર બાણ;
 સ્ત્રી દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ મારે, તેનું પણ કલ્યાણ. ૮

પદ ૭૩ સું.

સાધુપુરુષનાં લક્ષણ.

હોય સાધુના હોયના એવાજી, પગપકતી ચાહે ન સેવાજી;
 હોય કરે બહુ પરના પાનજી, પ્રકટ કરે ગુણુ-અમ્બ મહાનજી. ૧
 ગરલ હોય સાગર પીયોજી, ચંદ્ર ચતુર્થા લાલે દીધોજી;
 દુર્લભ સાધુ મળવા એવાજી, મળે પ્રસન્ન નો હોય હરિદેવાજી. ૨

હાળ.

સાધુ પુરુષોની દુર્લભતા અને ભગવદ્દેવાથી તેની પ્રાપ્તિ

હરિદેવની કૃષ્ણાબ્દે ભગવદ્દીપ એવા ભેટે;
 ભક્તિ ઉદયે અનપાયિની, દુષ્કૃત દુઃખ સહુ મેટે. ૩
 એમ સુધી બોલ્યો શિષ્ય. શ્રીગુરુ મહાપ્રબલ સત્સંગ;
 સત્સંગ કેટલા કરે નો પણ નથી ચડતો રંગ ૪
 તેનું કરું કારણ હરો, મહારાજ મુજને બાળો;
 શી પેર મારે સંગ સજ્જન, તે વિધિ કહિ દાખો. ૫

સત્સંગ થવાનો ઉપાય.

સુણુ શિષ્ય પ્રતિકરાર કઈ, બોલિયા શ્રીગુરુરાય;
 હે આહુય અકેકી ઉભયર્મા, દોઢે કારણ ચામ. ૬
 આતુર પરીક્ષિત શુદ્ધ ઓતા વકતા શુકે શુભિ આમ;
 પ્રવીણત સંગતિ શીઘ્ર યર્ષ, વૃષ મળ્યું અમ્બુત ધામ. ૭
 ઓતા તથા વકતા ગરોબર, મળે ત્યાં શી વાર;
 જન દયાપ્રીતમ કૃપણપદપંકજ, ઉભય ગિત તાર. ૮

પ્રણયપાશની ગલવત્તા

ઠહિ ત્રૂટે વજની શુંખલા; પણ પ્રણયપાશ ન તૂટે;
જ્યાં દયાપ્રીતમ કૃષ્ણને મન, બેઠું બસ ખૂટે. ૮

પદ ૭૦ સુ.

શિષ્યે ભકિતની પ્રાપ્તિ માટે પુછેલો પ્રશ્ન

શિષ્ય વધો શીયુરુ મને 'કદીએછ. એવી ભકિત તે કયમ લહીએછ;
તેનો છે કંઈ સરસ ઉપાયછ, દુર્લભ વસ્તુ પ્રાપ્તિ થાયછ ૧
શીયુરુ બોલ્યા વચન અમંગલ, ઉપાય એનો એક સત્સંગલ;
કૃષ્ણ કૃપાએ તે પણ લાધેછ, પછી પદ તેદના નિત્ય આરાધેછ. ૨

હાળ.

પ્રેમભકિતના ઉદય માટે શુરુએ જણાવેલો ઉપાય

આરાધન શ્રદ્ધા સહિત દીનતા મનમાં લાવે;
ભોધ કૃપા ઉપજે ભકતને તવ પ્રેમ ભકિત આવે. ૩
તે વેદધારી ઘણા પણ, 'અનુભવી ચિરસ જ હોય;
જે તાદ્રશી કહેવય દર્શન, યનાં અથ દુઃખ ખોય ૪

તાદ્રશી ભકતનાં લક્ષણો

તે તથાં લક્ષણ સુલુ કહું, જે કલાં સામ્પુરાણ;
પ્રભુ પ્રાણધિક જેને પ્રિય પ્રભુને અધિક તે પ્રાણ. ૫
શ્રીમદવ્યર્થનો દશમય હર, અન્યાય નહિ નામ;
નિરપેક્ષ વર્તિત કામ કોમે, સેવે સંદર સ્વામ. ૬

માત્સર્યસંહિત વિરકત, તત્પર સદા પર ઉપકાર;
 હોય વ્યસન સેવા કયા કીર્તન, સતત નંદક્રમાર. ૭
 શુભ સત્ય ગિષ્ટ સુહૃદિતકરણ, વાક્ય વદે હરિયુક્ત;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ વલ્લભ, સંત જીવનમુક્ત. ૮

પદ ૭૧ મું.

તે ભગવદીય દાસાનુદાસજી, યાતાં હર હોય ભક્તિ નિવાસજી
 સત્સંગનું માહાત્મ્ય અપારજી, હરિ મળવાનો સત્ય ઉપચારજી. ૧

સત્સંગ મહિમા.

ઉદ્ધવ પ્રત્યે શ્રીહરિ વાણીજી, તે કહું કિમ્પિત ઇલાં વખાણીજી;
 ઉદ્ધવ મુજને ન રોધે યોગજી, સાંખ્ય ધર્મના કર્મ પ્રયોગજી. ૨

હાગ.

ન પ્રયોગ ન સ્વાધ્યાય તપ, દક્ષિણા દાન ન ત્યાગ;
 મત નેમ યમ તીર્થાટને, ન રોધાગિં નાના યાગ. ૩
 રોધાગિ નહિ વેદાધ્યયન, આદિ વિના સત્સંગ;
 વણ ધર્મસાધન યાગિં વરા, હું જો સુસંગે રગ. ૪
 બહુ દૈત્ય શક્તિસ ખગ મૃગ ગાંધર્વ અપ્સરા નાગ;
 જન સિદ્ધ આરણ્ય વિદ્યાધર, શુભક કપિ સદરાગ. ૫
 સ્ત્રી વૈશ્ય શૂદ્ર ને અત્યજ જાતિ, રજ તમ પ્રકૃતિ સપાપ;
 તે તે સર્વ મુજ પાનિયાં કેવલ સુસંગ પ્રતાપ. ૬
 તે કોણ કોણ કહું મુજો, પ્રહલાદદિક જલિ જૂપ;
 રાવણ વૈશ્યસુર, બાણાસુર તપાં ભવકૂપ. ૭
 હનુમાન સુગ્રીવ અગદદિક, તથા જાન્યુવાન;
 તે સહુ દયાપ્રણુ પદ લહ્યાં, સત્સંગ શક્તિ મદાન. ૮

૫ બહુ દૈત્ય શક્તિસ ખગ મૃગ ગાંધર્વ અપ્સરા નાના યાગ હાગ

પદ ૭૪ મું.

તેં કયા સાંભળી બહુ જનજી, પણ પરીક્ષિત સરખું નહિ મનજી;
 માટે ન થયું ફલ તતખેવજી, વક્તા તેના તેં શુકદેવજી. ૧
 તરે તુંબિકા આશ્રિત, તારેજી, અનુભવ સદુને શાસ્ત્ર પોકારેજી;
 પણ જો ઉર હોયેં રહિત વિકારજી, તરે ન તારે લીલી સગારજી. ૨

ઢાળ.

સત્સંગના ક્ષણની સિદ્ધિ માટે હૃદયની નિર્ભળતાની અપેક્ષા.

લીલી ન તારે તુંબી ત્યમ, ન ફલે સમગ્ર જન સંગ;
 ફરી તેનું તે જ કરે સુકાર્ય, વિકાર થાતાં જંગ. ૩
 આદ્રં વસ્ત્ર અડે અવર, જીજિવે તે પણ વાસ;
 અડ્યું વસન ચક્રું શુષ્કને, ત્યાં નહિ શીતાભાસ. ૪
 મહાપાદ્રિદ્રુમ અંદન સદુ, પણ નહિ ઓરડ ન વંશ;
 ઉર પ્રવિયો તે માટે ત્યમ, સત્સંગ ફલે ન નિસ્સંશ. ૫
 શતકલ્પનીરનિમગ્ન, ઉર પાપાણુ આગ ન જાય;
 કદિ અષ્ટ યામ ઉકાળિયે, કાંગણું ન કોમળ યાય, ૬
 /ત્યમ ચિત્ર કેસ ચદ્રથી નવ શમે તન પરિતાપ;
 'ત્યમ ગગનશશિથી પણ ન ઉભજે ચિત્ર ઉદધિ આપ. ૭

પદ ૭૪ : ૧ 'તેજ કયા સાંભળી બહુ જનજી' પ્રા. કા. તથા ફ
 'માટે ન થયું ફલ તતખેવજી' "

૫. 'સત્સંગ ફલે ન નૃસંસ' પ્રા. કા. તથા ફ

૬ 'કદિ અષ્ટયામ ઉકાળિયે, ગામડું ન કોમળ યાય'

પ્રા. કા. ફ પુસ્તકમાં 'કાનડું રાખ્દ છે'

૭ ત્યમ ગગનશશિથી પણ ન ઉભરે, ચિત્ર ઉદધિ આપ.

પ્રા. કા. તથા ફ

જીરામું ઉપદેશા ઉભય હોય, ઉચિત ટળે બવ રોગ;
જન દયાપ્રીતમ કૃપ્યકરુણા, તવ મળે એ યોગ. ૮

પદ ૭૫ મું

દુઃસંગનાં પરિણામ.

૨૬૭.

હિત હરિ જગવે સાચા સંતજી, તે જ દુષ્ટ જીલાવે ભગવંતજી;
હરિજન પાસે નિયે વસવુંજી, દુષ્ટ સગથી દૂરે ખસવુંજી. ૧
દુષ્ટ સંગ પહેલો પરનારીજી નિજની પણ બહુ પ્રિય નહિ સારીજી;
કામ દામ બે માયા ધામજી, સદા અવિદ્યા ત્યાં વિગ્રામજી. ૨

ઢાળ.

વિગ્રામ જ્યાં નિત્ય અવિદ્યા, ત્યાં સહુ અમંગલ હોય;
સ્મશાન રથળ ત્યાં પ્રેત હોય, કૌતુક ન માને કોય. ૩
તરુણી જ માયા મોહિની, તરવા ન દે જ્યાં સંગ;
આણ મળ્યા કો કહિ ઉગરે, મળતાં સકલ જલ ભંગ. ૪
તે માટે એવું નાસવું, જ્યમ છાયા સ્પર્શ ન થાય;
જ્યમ છાયા મગરી છાયા અકતાં, કાયા કરડી ખાય. ૫
તરવાર સરખી તરુણી, શણગારી દિસે સારી;
ઉપર અનુપમ રૂપ મનેહર, અંતરમાં હતારી. ૬
પયરંગી પ્રકૃષ્ઠિત પુષ્પ સરખી, મોહન નિરખે નાર;
મસખ્યા પછી મન ગ્લાનિ ઉપજે, ચતુર ચિત વિચાર. ૭
દુઃખ દુષ્ટ નરકની ખાણુ એ, ડરી પરિ ચિતથી કાઢ;
જન દયાપ્રીતમ કૃપ્ય મળતાં, મધ્ય મોટી આડ. ૮

૮ 'તવ મળે એવો યોગ' પ્રા. કા.

પદ ૭૫ : ૨ 'નિજની પણ વધુ પ્રિય નહી સારીજી' પ્રા. ૩૦ તથા ક

૫૬ ૭૬ મું.

ધન પણ તેનું મન બગાડેછ, પ્રભુમાં પહેલ્યું જેની કહેછ;
અનર્થ તેમાં દશ ને પાંચછ, ધીમુખ ગાથા બરીયાં આંચછ; ૧
મુકુટ સર્વથી ક્ષેત્ર કરાવેછ, પ્રાણુ ખેલ કે પ્રેત બનાવેછ;
હરિ સેવામાં વા પરમાર્થછ, ચિત્ત વવરાણુ સહસિત અર્થછ. ૨

દાણ.

સહસિત કરતું અર્થ એમજ, હોય તે કદિ પાસ;
નૂતન ઉપાર્જન કરી હરિજને, ન ધરવી આશ. ૩
મેલતાં દુઃખ દુઃખ રક્ષણે, હાનિ યાતાં મહાદુઃખ;
પરવાર પ્રભુ ભજવા ન પણ રહે ચિત્ત કૃષ્ણ વિમુખ. ૪

ચિન્તાત્યાગ

ભોજન વસન ચિન્તા કરી, વૈધ્યવે ન યાતું ઉદાસ;
સહુ વિધ પોતે વિધભર, ક્યમ બૂલશે નિજ દાસ ૫
ગિરિ શિખર દ્રુમ સિંચે હરિ, અનાવાસ અજગર પોખે;
દધિ મધ્ય શક્કરખોર ખગ, સાકર વડે સનેખે. ૬
જન્મતાં પહેલું જનનિસ્તાન ૫૫, પ્રકટ કર્યું પ્રભુ પાસ;
ચુગણી રમ્યા પછી ચચુ રચી, જડ હવ નથી વિશ્વાસ ૭
હે અજ્ઞાન મુઝમેરી ખમી, તણ આહાર રટે મુખ રામ;
જન દયાપ્રીતમ ચંચુ કરી, ચરણે ચતુર સુખધામ. ૮

૪ પરવાર પ્રભુ ભજવા ન ગળે, રહે ચિત્ત કૃષ્ણ વિમુખ

મા. કા. તથા ફ

પદ ૭૭ મું.

શિષ્ય વધો એમ સુણી કરજોડીજી, સંશય મોટો નાખ્યો તોડીજી;
 કામ દામ મોટા અંતરાયજી, મળવા દે નહિ મોહનરાયજી. ૧
 સમજે સહુ કે પડિત પહેલાજી, તે પણ એ બેમાં કેમ ઘેનાજી;
 ત્યાગી જ્ઞાની યોગ મજેલાજી, તે પણ મનમાં માયા મેલાજી. ૨

દાળ.

માયાના ત્યાગનો ઉપાય

એલા પ્રકટ કાંઈ ગુપ્ત, માયાથી જગ્યું નહિ કોય;
 ક્યમ જાણીતા જુલા પડે, આશ્ચર્ય અતિશય હોય. ૩
 એમ સુણી શ્રીગુરુ બોલિયા, તુંને ચાંદ શંકા સત્;
 એ કૃષ્ણ માયા અતુલ જલ, અકલિત અટપટી અત્ય. ૪
 નિજ કલ જળે નિકળાય નહિ વલુ શરણુ વિકૃલરાય;
 ગજ પંકમાં મૃગ ફરે બસી, જલ કરે બહુ જલકાય. ૫
 લાગવાનની શરણુઅતિનો માયાતરણુમાં ઉપાય
 ગુરુદાર શ્રીકૃષ્ણની શરણુગતિ અહે દદે દેક;
 તે જીવ માયાજનથી, છુટે ઉપાયજ એક. ૬
 તે અનન્યાશ્ચ નિરતર, શ્રી નદસુતનો ઝાલે;
 તો માયા કાળાદિ પરમ જલ કોઈનું નવ ચાલે. ૭
 નહિ દેવ દેવી કોઈ હરિ અવતારનો પણ દાસ;
 પતિ દ્વાપ્રીતમ કૃષ્ણ આશા એક દદે વિશ્વાસ. ૮

૭ 'તો માયા કાળાદિ કરમ જળ, કોઈનું નવ ચાલે'

આં હાં તયા ક

પંદ ૭૮ સું

કથાં પછી કસ્તું ન રહું તેનેછ, આશ્રય પુરુષોત્તમ એક જોતેછ;
 વહે પ્રભુ તેનો યોગ હોમછ, નિજ જન બાણી દે નિજ પ્રેમછ. ૧
 સર્વ સમર્પી થાતું ઘસછ, હરિવંશ આશા અવર ન ત્રાસછ;
 સમર્થ સ્વામી બસ નિશ્ચયછ, સહુ કરતાં માને ભગવંતછ. ૨

હાળ,

ભગવાનમાં ૬૬ વિશ્વાસની જરૂર

ભગવંત એક ૬૬ ભરોસો વણ્ય કર્યે થયું સહુ પૂણ્ય;
 હર આપ્યો અણુ વિશ્વાસ પતિ, સહુ કર્યું સાધન ચૂક્યું. ૩
 દ્રિષ્ટાતત્તું બ્રહ્માત્મ પણુ વિશ્વાસ વ્યર્થ મહાન;
 ૬૬ પ્રતીતે આતક અનાવૃદ્ધિમાં સ્વાતિ પાન ૪
 તે માટે એક જ વ્રજપતિ, ભણ સમરવા ધરી ટેક;
 સૌ દેવમાં પણુ કૃત્ય બાણી, ભગન વ્યર્થ વિવેક. ૫
 પીરે શુદ્ધ સ્વાતિ જલ બૃષેયો મગન પડની ધાર;
 સરિ સરદિ ન સ્વાતિ સંબધે, પીરે જ્યમ હો વાર. ૬
 વણુ સ્વાતિનિન્દુ ન શીપંગહે ત્યમ સિધુ જલ તઃસીન;
 ઉદ ઉદધિ રપરાં ન ધાર યમુના, વસે યમુના મીન. ૭
 જો અમર નિજ જન પૂજતાં, હોય પ્રસન્ન ગોકુલરાય;
 તે દયાપ્રીતમ દિદિ યદ સતી ન દે શિક્ષા. ૮

૨ 'સહુ કરતા માને ભગવંતછ' પ્રા. કા. તથા ઈ

૫ 'ભગ ન વ્યર્થ વિવેક' પ્રા. કા.

૫૬ ૭૯ મું.

સુણી એમ બોલ્યો શિષ્ય વચનજી, પ્રભુ ! એક સંસય મારે મનજી;
અનન્ય જનને હરિ એક ભજવાજી, ઉચિત કર્યું સુર અવર ન
યજવાજી. ૧

પણ નહિ આશય અન્ય અવતારજી, કેવલ ભજવા નંદકુમારજી;
તે કયમ કહીએ મતિ અધિપજી, તારતમ્ય શો વહ્નિદીપજી. ૨

હાજી.

કહો દીપક વહ્નિ બેદ શો, સમનવીએ મુજ સ્વામી;
સુણી આચાર્ય એમ વદ્યા સૂક્ષ્મ સમજી અંતર્યામી, ૩
ભગવાનના કૃપા, અંગાઆવેશ, વિભૂતિ, અને અંશથી અવતારો

સુણુ શ્રીજીથી અવતાર સહુ, પણ કારજ કારણ બેદ;
હો કૃપા અંશાવેશ વિભૂતિ કૃષ્ણ અગમ કહે વેદ, ૪
ને પતજ સરખા પ્રેમી અનસ ન ન્યોત વેહેશે કોય;
પણ રસિક ટેકી ચકોર વણ અંગાર તૂંપિ ન હોય. ૫

પૂર્ણ પુરુષોત્તમના અધિકારી પૂર્ણ પુરુષોત્તમને ભજે
વળા ન્યૂનાધિક છે યજન કૃણ, કમે કમે શાસ્ત્ર પ્રમાણ;
તે કહું કિચિત અવણુ કર વિધિ, હોય ને તું અભણ. ૬
જો જન્મ પંચ લગી ભજે, અવતાર હરિના અન્ય;
તો દમગ્રીવ સ્વરૂપમાં ભક્તિ, ઉપજે તે પુણ્ય. ૭
દશ જન્મ દર્પણર ઉપાસનથી, પ્રીતિ નરહરિ પામે;
જે રૂપ કૌરુગ દયાપ્રીતમ સ્મરતાં ભવ પામે. ૮

પદ ૮૦ સું.

સહસ્ર જન્મ સેવે નસિંહજી, પ્રકટે નારાયણમાં રંગજી;
 બજતાં નારાયણ ભવકોટિજી, શીરધુપતિ ઉદ્ભવ રતિ મોટીજી. ૧
 રધુવર સેવે જન્મ અનંતજી, તવ હોય શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિવંતજી;
 શ્રીજી સેવે પરમગ્નિ પામેજી, જંદાવન લીલા વિશ્રામેજી. ૨

ઢાળ.

શ્રીકૃષ્ણની પરપ્રજ્ઞતા.

વિશ્વમ જંદાવિધિન જ્યહાં, નિત્યે યુગલ રતિ રાસ;
 તે જંદાવન ચંદ્રમા, અવતાર અખિલ નિવાસ. ૩
 શ્રીરાધાવરના હાસ્યથી પ્રકટિયા છે શ્રીરામ;
 નરહરિ કૌસ્તુભમણિ છે, ઉર સદા મુદરસ્થામ. ૪
 શ્રીરામનજી કટિમેખલા, પૃથુ પીનાંજર પ્રભુરૂપ;
 શ્રીકૃષ્ણમદેવજી બાગુગંધ, તણું સ્વરૂપ અનૂપ. ૫
 શ્રીરાસસાંઘન કૂર્મજી છે, પાદ પથવ મન્દજ;
 પ્રાણેશમાત્ર વસાહજી, અવતાર શ્રીજી સ્વચ્છ. ૬
 છે દત્તાત્રયજી અનુર્બુજ, સનકાદિ આયુધ ચાર;
 છે નૃપુર કંકણ મન્વંતર, રક્ષક પ્રભુ અવતાર. ૭
 મુદ્રિકા રૂપ મગલ, કુંડલ કિરીટ દગ સિર રૂપ;
 વનમાલાનો અવતાર હરિ દયાપ્રીતમ શ્રીરામજી. ૮

૫૯ ૮૧ મું.

અસિત કુટિલ ક્ય નંદકુમારજી, પરશુરામ તેનો અવતારજી;
 સદાજ સિન્ધતા કાંતિ કેસજી, ધન્વંતરીજી તેનો વેરાજી. ૧
 નરનારાયણ પ્રસન્ન વદનજી, વરદ કમલ લોચન મુવ જનજી;
 ચિંતાકૃતિ છે વેદવ્યાસજી, કૃદ્ધી હર્ષરતાથી પ્રદાસજી. ૨

હાળ.

* ભૂમા ક્ષીરાર્ધિ આદિ વળી સત્ય શ્રીમન્નરનાયણ;
 પ્રધુમન અનિરુદ્ધ વાસુદેવ ચોથા વ્યૂહ શ્રીસંકર્ષણ. ૩
 ગોરોક્ષ અક્ષર બ્રહ્મપૂર શ્વેતક્રીપાદિ હરિ દામ;
 જ્યહાં ગયે ના પડવાપણું, રવયં પૂર્ણ મહદ્ તે વામ. ૪
 ઐશ્વર્ય પટ શ્રીકૃષ્ણનાં, પટ નારાયણનાં રૂપ;
 છે ચતુષ્પદ અંતઃકરણો, ચો વ્યૂહ શ્રીમજ્જમૂપ. ૫
 સદૃશ સમજ વિરાઠ અક્ષર, બ્રહ્મ ચિદ્ કહે જંદ;
 છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ ૬

રાધિકાવરની સમિચ્છાનંદતા

સમિચ્છાનંદ સ્વામ તે, સમજવું એણી રીત;
 છે સદાનંદ શ્રીરાધિકાવર, તે શું કરવી પ્રીત. ૭

શ્રીકૃષ્ણનુંજ પૂર્ણાનંદત્વ

પ્રાપ્ત સકલ સુર જુલદ, ગણિતાનંદ બાપ્યું સ્થાન;
 જન દયાપ્રીતમ પૂર્ણાનંદ, શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ ૮

* પ્રા. કા. માં '૩' અને '૪' ક્ષેપક છે. કા પુસ્તાકમાં તે આપેલી છે.

૫૬ ૮૨ મું.

કૂટરથ કાગી છે ગણિતાનંદછ, તો શું લેખું મુરમુખ મંદછ;
કહેશે ગણિત શી રીતે જાણુંછ, સુણ તે શ્રીનિનો અર્થ વખાણુંછ. ૧

શ્રીકૃષ્ણનું અગણિતાનંદત્વ

જેટલો આનંદ દેશાધિપછ, શત ગુણ તેથી નાવક દ્વીપછ;
અકવર્તિને શતગુણ કહિપેછ, શન ગુણ તેથી સુરપતિ કહિપેછ. ૨

હાજી.

હહી ક્રમે શતગણું મુખ મહર્જન, તપવિધિ શિવસોક;
તે યદી છે શનગણો, મોક્ષાનંદ અક્ષર એક. ૩

ગણના થઈ તે માટ ગણિતાનંદ કૃષ્ણ મદન;
એ આધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ છે, જ્યહાં લીન મહામુનિજન. ૪

છે તેથી પર શ્રીપુરોત્તમ, જ્યહાં આદિ વૃંદાવન;
લીલા અયથના વિહારી જ્યહાં ગમ્ય નહિ ગો મન. ૫

શ્રીઅગતી સૃષ્ટિ જ્યહાં સામગ્રી સદૃ નિર્ગરૂપ
આનંદમય ત્યાં અખિત્ર કીડ, નિત્ય અનિ અનૂપ ૬

જે યદી એક ન કરું વ્યાપિ, વૈકુઠ વેદિત સોક;
જ્યાં યદી પુનરવત્તિ નદિ, નદિ જ્યાં સ્વખ્યામાં શોક. ૭

હરહરબ્રહ્મગર્ભાદિક ન ગતિ જ્યાં, મકલ મુંદરી ગ્રામ;
■ દયાપ્રીતમ પુરોત્તમ, પુરગેક પુરણકામ. ૮

પદ ૮૩ મું.

વૃંદાવનનું વર્ણન

રમણિક શ્રી વૃંદાવન ધામજી, નવ દુર્ગવેલી અતિ અમિરામજી;
 સ્વચ્છ મનોહર મૃદુમણિમય ક્ષમાજી, અયક્ષાનંદ નવ પુરણ અંદમાજી. ૧
 જ્યાં શ્રીયમુના સરિતાકરજી, મણિપુરજટિત તટ હમી સારજી;
 મુગ્ધ મુલિન સુંદર સોપાનજી, કમલ કુમુદ નાનાં અભિગાનજી. ૨

ઢાળ.

કરે ગજન મધુકર મનોહર, મન મત્ત મન મકરંદ;
 ત્યાં ત્રિવિધ પવન વહે સુખક, શીતલ સુગંધિ મંદ. ૩
 કમ્બુજતા મલિકા માલતી ફેલડી રહી ફૂલી;
 અંધક બકુલ કહ્લાર પ્રકૃષ્ઠિત, વલ્લરી રહી બૂલી. ૪
 મણિ સનમય ગિરિરાજશ્રી, શીનાય મન લોભાય;
 અબ્ધકત મધુર સુલખદ દિવ્યગણ, રોષા કહી નવ જાય. ૫
 શત પત્ર લોચન સુંદરી, સ્થામા તણાં બદ્ધ વંદ;
 તે મધ્ય વિલસે લાસ નટવર, સસિકમણિ ગોવિંદ ૬
 નિઃશ નવસ રસ વિલાસ રચના કમનમાં કયમ આવે ?
 નિત્યલીલા અપ્રાકૃત, આનંદમય શ્રુતિ આવે. ૭

સૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકાર-પ્રુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને અર્થાદા.

એ પ્રુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની, શ્રીઅંગથી ક્રિયતલ;
 જન દયાપીતમ દૃષ્ટરૂપ, વના હરે નર્દી મલા. ૮

પદ ૮૪ સુ.

મર્્યાદા મુદિ જે વખાણીજી, તેની હેતુ હરિની વાણીજી,
મનમગી ઉપની મુદિ પ્રવાહજી, સહુનું કારણ રાધાનાહજી ૧

પુષ્ટિસુદિનું પ્રયોજન

પુષ્ટિ સુષ્ટિ, સહુથી ઐશજી, શ્રીપુરુષોત્તમ જેના ઇદિજી;
તે શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વયમેવજી, દિલકુલ પ્રકટયા વક્ષભદેવજી. ૨

દાળ.

શ્રીવક્ષભદેવાત્મજ સકલ, શ્રીવિકૃલેસાચાર્ય;
પરબલ પૂરણ આપ પ્રકટયા દેવી કરવા કર્મ. ૩

પથ પુષ્ટિ પ્રકટ કર્યો પુનિત, પૃથ્વીતલે પરમેશ;
કેવલ પ્રમેયજલે કરી, તારવા દેવી અશેષ. ૪

પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાંત

સર્વાત્મભાવે શરણુ ગ્રહી, સેવવા સુંદર સ્થાન;
વિશ્વાસ દદ હરિ સંતયુરુ, નહિ અવર સાધન કામ. ૫

અસમર્પિ વસ્તુ લે નહિ, આશ્રય અનન્ય અખંડ;
તદર્થ સાધન સકલ શ્રીયુરુ કરે હતી સદ્ દંડ. ૬

શુભ કૃતિ સહુ સદને જને, બાલકૃષ્ણ કરુણાદષ્ટિ
નિજ જલે લીઝા નિત્ય આપે, નંદસુત મુરસદિ. ૭

એ શ્રીવક્ષમકૃત પુષ્ટિપથ, શિવ બ્રહ્મનો ન પ્રવેશ;
વણુ શ્રમ મળે જન દયાપ્રીતમ, શ્રીકૃષ્ણ સધેશ. ૮

૫૬ ૮૫ મું.

નામનિવેદન અગર પ્રણામસંબંધ દીક્ષા

નામનિવેદન એ કૃતદ્વારાજી, કરી હરિ ભજવા બાવે દારાજી;
 પુષ્ટ ભક્તનો કરવો સંગજી, પ્રતિપક્ષ વાધે પિયુષું રંગજી. ૧
 સ્નેહ રાખવો પ્રભુપતિ નરજી વાનસ્પતિ તો બાલ પ્રકારજી;
 ભય પણ ધરવો ભૂપસમાનજી, નિસદ્ધિન કરવું હરિ ગુણગ્રાનજી. ૨

હાળ

શુભ ગાન શુભ ગોવિંદનું, ધરવો વૈષ્ણવ વેશ;
 હરિચંદન ભાત સુભાગ્ય, હૃદયપુરૂ વહ ન લેશ ૩
 તે મધ્ય મુદ્રા ગોપીચંદન, ઉચિત દાક્ષ અંગ;
 શુભ દંડ માલા તુલસીકાષ્ઠ, પવિત્ર અચક્ષ પ્રસંગ. ૪
 શ્રીગુરુ ગોવિંદચરણામૃત, નિત્ય મહાપ્રસાદનું નેમ;
 અતુલિત માહાત્મ્ય સુભાગ્ય માની, સેવીએ સદગ્રેમ. ૫
 શ્રીભાગવત શ્રીભગવદ્ગીતા, વલ્લભીમાર્ગ અંધ;
 નિત્ય પઠન અવશ્ય સ્વમાર્ગમુખ ટેક પુષ્ટિ પંચ. ૬
 ચિંતા ન કરી પણ ગાખવી, વિશ્વામ દંડ નિઝરવાની;
 માર્ગ ભણું પ્રભુ સધણું કરશે, ધૃષ્ટિ અંતર્યામી. ૭
 ભર ભગેસે ગુરુ સંત શ્રીજી, ભજે તે વર ભક્ત;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણવક્ત્રભ સદજ સદા મતિ રક્ત. ૮

૫૬ ૮૬ મું.

શિષ્ય સાંભળી એ વિધિ વાણીજી, પુષ્ટ પ્રવરભક્તિ હર નાણીજી,
 સંશય છટવા સચળા મનનાજી, તાપ નિવર્ત્યા ત્રિવિધ તનનાજી. ૧

૫ ' નિત્ય મહાપ્રસાદ :

૧૧ કા

૫૬ ૮૬ : ૧. 'શિષ્ય સાંભળી એ વિધિ વાણીજી, પ્રા. કા. તથા કા

પત્ર પક્ષબી વહાઓ લાગ્યોછ, પ્રતાપ દુસ્સંગનો ભાગ્યોછ;
નિજ પ્રભુ મળવા આતુરતા નાગીછ, સકળ કષ્ટના પીછ ભાગીછ.

દાળ.

શિષ્યે પૂછેલા વિશેષ પ્રશ્નો.

- ભાગી કષ્ટના મારી સદુ, સાંભળો મુજ સ્વામી;
શુભ રીતિ પુષ્ટિપથની, કદી આપ અંતર્ધામી. ૩
- પ્રભુ સંબંધી વસ્તુ સકલ પ્રભુરૂપ કદી છે પ્રાગ;
તદપિ કહો કંઈ માહાત્મ્ય, મુણી ઉર ઉપજે અતુરાગ. ૪
- શ્રી સ્વામિનીછ સ્વરૂપ શં, અતિ રતિ મુંદગસ્થામ;
વેદે વધા અદ્વિતીય, પુરુષોત્તમ આત્મારામ. ૫
- શ્રીયમુનાછ શ્રીભક્તસીછ, જો જોયીજન પ્રિય અત્ય;
શ્રીકૃષ્ણને શામારે છે? કિંચિત કહો મુજ પ્રત્ય. ૬
- ચરણામૃત મહાપ્રસાદ માલા, ઉર્ધ્વપુંડ્ર આદિક;
સમજવું ને કશું સતને, તે કહો પ્રીત અધિક. ૭
- ચિંતા સમજી સદુ ટળે, સરો સદુ ક્યમ નાય;
જન દ્વાપ્રીતમ કૃષ્ણ શું, વિશ્વાસ દહ ક્યમ ચાય? ૮

પદ ૮૭ મું.

- સુખ દુઃખ કર્તા કર્તા કાણુછ, અવર કોઈ કહે પુરૂષ પુગાણુછ;
કર્મ કાલ મેલ કેટલા કહે છે છ. મન સ્વભાવ જીવને પણ લે છે છ. ૧
- સંસાર ટાળો નિમે ચાવજી, એ જમનને બહુ અથાપજી;
એ પણ વૈષ્ણવને ને લેવુંછ, તે સદુ પણ પૂછે પણ કેવુંછ. ૨

દાળ.

- કેવું ખરું સદુ સ્વરૂપમાં ને, શુદ્ધ સ્ફુટ સમગ્રાય;
તે રીતથી મુજને કૃષ્ણ કરી, કહો શ્રીગુરુચાય. ૩

એમ મુણી શ્રીઆત્માને વાયક ઉચ્ચાર્યા પછી એહઃ
સુણ પ્રતિ ઉત્તર કરે કરી, તે પ્રજા પુણ્યાં જોદ. ૪

રાધા અને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનો નિર્ણય

શ્રી સ્વામિની શું સ્વરૂપ તે, સુણ કહું સહિત વિવેક;
શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામ બે, વસ્તુતઃ. તો જોતાં એક. ૫
જ્યમ અગ્નિ જ્વાળા, ચંદ્ર કૌમુદી, [કુમુદ] સિંધુને વળા છોળ;
કહેવાય ભિન્ન આભિન્ન બધે, વસ્તુ એકજ જોળ. ૬
જે "એકમેવાદિતીયંબ્રહ્મ" કહ્યું, શ્રુતિ જુગ જાણી;
નહિ તો થયું મુવ "એવ" શબ્દે, આદિતીય સિદ્ધ વાણી? ૭
ભાસે જુગલ વે એક બે મળી. હેતુ એ પુનરુક્તિ;
જન દ્વાપ્રીતમ કૃષ્ણ રણા એક બે એ યુક્તિ. ૮

પદ ૮૮ મું

એક ચણો જ્યમ દ્વિદળ મળીનેછ, સ્વતઃસિદ્ધજ બે રણાં હળીનેછ;
સત્ય ચણો જ્યમ ભાસે એકજ. દ્વિદલાંતરમાં વિસ્ત્ર વિવેકજ. ૧
જ્યમ અક્ષર વેદિત જુગ રૂપજ. અનુભવી જાણે વાત અનૂપજ;
એક રૂપથી રમણ ન થાયજ. બીજું સમ ઇન્દ્રિયું મજરાયજ. ૨

હાળ.

મજરાય સમતા અવર નહિ, નિજ સરીખા નિજ એક;
સ્ત્રીરૂપ નિજ આત્મા હૃદયમાં, લીલા નિત્ય વિવેક. ૩
ખડુ વિદ્યમાન હતો ઉપસ્કર, રસોદ્યોષક જોહ;
શ્રીસ્વામિની સદ પ્રકટ કર્યો, બાહ્ય ઇન્દ્રિય તેદ. ૪

શ્રીરાધિકાથી રમણ અવધિત, કરે . સુંદરયામ;
 એ રીતે વેદ વચન સાચું, કૃષ્ણ આત્મારામ. ૫
 બાતી પટોડું રૂપ છાયા, સગ પ્રગટયા, બેઠા;
 નયમ દીપક દીપકથી હવે, સંમરૂપ નિરસદેહ. ૬
શ્રીકૃષ્ણ હોય કદિ રાધિકા ઘડી નય રાધા કૃષ્ણ;
ત્યાં કાર્ય કારણ કથન રો પૂરણ પરપર ત'ણ. ૭
 “આત્મા વે રાધિકા પ્રાકૃતા” વેદની શ્રુતિ એહ;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક નિઃસદેહ. ૮

પદ ૮૬ મું.

શ્રીયમુનાજીના સ્વરૂપનું કથન.

યુગલ રૂપનું સ્મરશ્રમચારીજી, શ્રીયમુનાજી શુભકારીજી;
 તુષ્ટિપ્રિયા શ્રીહરિનાં કહાવેજી, સ્વભાવ સમતા કોઈ ન આવેજી. ૧
 પિયુ આઘ સૌને સુખરૂપજી, કોણ કૃપાના અત્ય અનૂપજી;
 સ્વભાવ જીતાનો ન ઉપાવજી, તે જીતાવે યમુના માવજી. ૨

દાખ.

એ માય કૃષ્ણા કૃષ્ણરૂપિણી, કરે ઉત્તમવલ્લ ઘસ;
 સહજે થયું પવવાન પાપી. તદ્દપિ નહિ અમરાસ. ૩
 જન સ્નાન સુદૃઢ નુતન તનુ, ચોખ્ખા સેવન કૃષ્ણ;
 અહો સમગ્રગરબેદિની, નિગજન પૂરક નૃષ્ણ. ૪
 સઘ સ્મરણ કરતાં માત્રમાં લવ પાપ સદુ સંતાપ;
 શ્રીયમુનાજી બીજા નથી, શ્રીકૃષ્ણ પૂરું આપ. ૫
 શ્રીનુમતીજી દરિદ્રિયા તે ૧જી, રાધા મેલ સંબધી;
 શ્રી મુખ્યવામિની કેડાં, એ છે શ્રીઅગ મુગધી. ૬

પતિવ્રતાપણું શું અન્ય ભક્તિ, વલ્લભ શ્રીહાર જેહ;
 શ્રીવૃંદાવળની કૃપા વણ, પ્રાપ્તિ ન કોઇને તેહ. ૭
 શ્રીગુણસીંહના સંબંધ વણ, કશું અંગીકાર ન ઇસ;
 કૃષ્ણપદ પ્રિય હયાપ્રીતમ, ધરે શાલગ્રામજી શીસ. ૮

પદ ૯૦ સુ.

ગુણસી માહાત્મ્ય

તીર્થ પુષ્કરાદિક જગ જેહજી; શ્રીમંગાદિક સરિતા તેહજી;
 હરિ આદિ સુર કણુ ન ખસે છેજી, ગુણસીંહને વિષે વસે છેજી. ૧
 ગુણસી વન જ્યાં હોય અભિરામજી, ત્યાં બે ધડી જે કરે વિશ્રામજી;
 દોઢિ જન્મનાં મહાઅપ દૂટેજી, અસમ અવિદ્યા કાલ ન કુટેજી. ૨

હાળ.

કુટે ન કામાદિક સનુ, અપ દુઃખ દહે દર્શન;
 અભિવંદને મહારોગ નારો, સ્પર્શ પાવન તન. ૩
 સિંચતાં ગુણસી ગ્રાસ અંતક, મહાપદ વસ કાન;
 હરિ ચરણુ દલ અર્પે અમિત દલ, પરમાનંદ ગુણુમાન. ૪
 શ્રીગુણસીકાશગ્નિ ચક્રી, દશ્યું હોય જેનું શરીર,
 તેને ન પુનરાવૃત્તિ દો દિન, વણુ બજો મુવિર. ૫
 અગમ્યાગમનાદિ મહાપાતક ગળ્યો કદિ હોય;
 તોહુ પ્રેત ન ચાલ, વસે વૈકુંઠ તીર્થ પ્રાપ્ત ન કોય. ૬
 હરિ અર્થે રોપી ક્રોમલ દલ, હરિચરણુ અર્ચે જેહ;
 અપરાધ અગણિત દમ્પ કરિ, હોય ધૃણુવલ્લભ તેહ. ૭

શ્રીગુણસી નિર્મલ નામ જાપથી, સદા પૂરણ કામ;
અતિ દયા પ્રીતમ પ્રીત્યે. જંઘવન જંઘા નામ ૮

૫૬ ૬૧ સુ.

ગુણસીદસ ઉત્પત્તિ જમદગિયજી, બ્રમણ કરે જે ધરી ઉરશિયજી;
પ્રતિપદ દસ લે દસ દયમેધજી, નિશ્ચે નિશ્ચે નહીં આણુ વેધજી. ૧
ગુણસીકાજની રચિત મુગ્ધમજી, ધરે પ્રસાદી શ્રીધનરયામજી;
પાપરહિત નિશ્ચે છે તેહજી, વહન કરે બક્ષિતથી જેહજી. ૨

હાજી.

ગુણસીમાલાના ધારણુની જરૂર.

બક્ષિત સહિત બૂધણુ કરે, શુભ ગુણસી કાજની માજી;
તેને પ્રાપ્તચિત નહિ, નહિ અશુચિ તતુ કો કાલ. ૩
કાપ્ત સુકું પત્ર વા, ગુણસી તાલું જે ઘેર;
ત્યાં પાપનો ન સંબધ કહિ, નિશ્ચે મુખતિ હરિમેર. ૪
મીત્ર ક.૪ ગુણસી માયા લખી, ૧મફત દર પધાય;
કૃતિ દેવ પિત્રી સુકૃત સધગું, કોટિ ધણું થમ જાય. ૫
દુર્નિમત ન, દુઃસ્વપ્ન બધ નહિ, ઉશય સોકાનંદ;
નિશ્ચય મહા શ્રીકૃષ્ણ બક્ષિત, નહિ કંઘપિ મંદ. ૬
નથી માજી ગુણસીકાજ ધરતાં, પાપ મોહિત મુગ્ધ;
તેને ન નરકથી નિરૂપિ, હરિકોપામ્નિથી દમ્ધ. ૭

જે ધરે છે યજ્ઞોપવિતવત્ સતત અદ્યવંત;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ વલ્લભ, સદા ગુરે સહ સંત. ૮

પદ ૯૨ અં.

જિર્ણપુંડ્ર હીણા દુર્ગત્યજી, ભસ્મીભૂત શુભ સધળાં કૃત્યજી;
શરીર જેતું સમ શ્મશાનજી બ્યર્થ કર્મ સંધ્યા જપ દાનજી. ૧
ભક્તિવત જે કો ગિરિધારીજી જિર્ણપુંડ્રના સૌ અધિકારીજી;
આદ્ય આદિ અપય પર્વતજી, જિર્ણપુંડ્રાંકિત કોઈ જાંતજી. ૨

ઠાળા.

જાંતુ ન્યહાં મૃત્યુ પામિયો, ત્યાંથી બેસી વિમાન;
મુજ લોકમાં જઈ વસે અવ્યક્તિત વેદા શીભગવાન. ૩

જિર્ણપુંડ્ર તિલક માહાત્મ્ય

અહો જિર્ણપુંડ્ર કદિ, આંડાલ પલ્લુ જે હોય;
તે વિશુદ્ધભા ગાણુયો, પૂજ્યજન ન સંસાય કોય. ૪
અતિ અગ્રુચિ મહાદુસ્યારી, કરે અનસ્વી દૃષ્ય;
તદપિ પવિત્રજ યાવ નિત્ય જિર્ણપુંડ્રી સત્ય. ૫
જન જિર્ણપુંડ્રાંકિત થઈને, નમે શ્રીહરિદેવ;
તો કોટિ કુલ નરકથી તેનાં, હિરે તતખેવ. ૬
જે જિર્ણપુંડ્ર સહિદ્ર મધ્યે, હરિસચ્ચ કહેવાય;
જે મધ્ય સેધ્યું રહે નિમ્બે, આન કેસે પાય. ૭

પદ ૯૨ ૩. 'કોઈ તે જાંતુ ન્યાં મૃત્યુ પામ્યો'

પ્રા. ૩૧૦

'અવ્યક્તિત વેદા શીભગવાન'

૧. 'જિર્ણપુંડ્રાંકિત કદી આંડાલ પલ્લુ જે હોય'

પ્રા. ૬૬

તણ ઉપ્પં તિર્થંગ પુંડ્ર કરતાં નરક નિત્ય અધિકાર;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ, બ્રહ્માડે કન્યું નિરધાર. ૮

૫૬ ૬૩ મું.

ગોપીજનનું સ્વરૂપ

ગોપીજનનું પૃથુ રૂપ, સત્યાનીશમે કદં અનૂપજ;
તદત્ત જાણી લે જે ગાયજી, અતિવલ્લભ સંતત વ્રજરાયજી. ૧
હરિપ્રસાદનો ગોને પ્રસજી, પ્રથમ પીરસનો જે હરિદાસજી;
મહાપ્રસાદ તો ત્યારે કહાવેજી, તેના ભોગી હરિને ભાવેજી. ૨

દાખ.

તે ભાવે જન ભગવંત જે, વૈષ્ણવી દીક્ષાયુક્ત;
ચો સંપ્રદાય પ્રમાણ્ય શ્રુતિ, શ્રીકૃષ્ણ રૂપાસકત. ૩

શુદ્ધાદ્વૈતની સર્વ મતોમાં શ્રેષ્ઠતા

મુણ્ય કહું વિશિષ્ટાદૈત છે, શ્રી સંપ્રદાય સિદ્ધાંત;
છે જીવ ઇશ્વર માયા ત્રણે, અનાદિ અમૃત. ૪
મધ્વનો આશય દ્વૈત, દ્વૈતાદૈત નિંબાદિત્ય;
વિષ્ણુસ્વામિપય શ્રીમદ્ વસ્તુભ શુદ્ધાદ્વૈત જ નિત્ય. ૫

૮ ' તણ ઉપ્પં તિર્થંગ પુંડ્ર, કરતાં નરક નિત્ય અધિકાર,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ બ્રહ્માડે કન્યું નિરધાર. પ્રા. કા.

૫ મધ્વનો આશય દ્વૈતદ્વૈતા, દ્વૈત નિંબાદિત્ય
વિષ્ણુસ્વામિપય શ્રીમદ્ વસ્તુભ, શુદ્ધાદ્વૈત જ નિત્ય. પ્રા. કા.

પ્રા. કા.માં આ લીલીચો સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તદ્દન અશુદ્ધ છાપવામાં
આવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેને સંપ્રદાયો વિશે વાચકોને બુલાવામાં
નામે તેવી છે. મધ્વનો 'દ્વૈત' સંપ્રદાય છે ત્યારે અદિ આ તેને દ્વૈતાદ્વૈત
કહ્યો છે. નિંબાદિનો દ્વૈતાદ્વૈત અને વસ્તુભાવાર્થનો શુદ્ધાદ્વૈત છે તેને બદલે
ત્યાં તે બન્નેને દ્વૈત સંપ્રદાયના કહ્યા છે. આ રીતે પ્રા. કા. આ કવિનો
આશય નહીં કરવામાં આવ્યો છે.

એ ચારે માયામતચિરોધી પણ ઉપાશનં બેઠું;
 શ્રીનારાયણ ત્રિ શ્રીકૃષ્ણોપાસક પ્રામાણિક વેદ. ૬
 અદ્વૈત મત સંકર તણે બીજા મનસ્વી બહુ પંથ;
 એ સ્વરૂપ માત્રજ દેહું, વિસ્તારે વધે છે મંથ. ૭
 સંસ્કાર જેવો જીવ તેને, તેવો માર્ગ મિથ્ય;
 જન દયાપ્રીતમ શ્રીપુરુષોત્તમ, ધન્ય જેના ઇષ્ટ. ૮

પદ ૬૪ સુ.

ઘરણામૃત માહાત્મ્ય

પાદોદક શ્રીહરિનું સારજી, સકલ તીર્થ શુચિતાગારજી;
 શિર ધરિ અદ્વા જે કરી પાનજી, નહિ પવિત્ર કો તેહ સમાનજી. ૧
 કાટપવિધિ તીર્થ તે પાસજી, હિંસા કાટિ સઘ વિનાશજી;
 સહુ પાત્રિક પ્રાપ્તિત પીધુંજી, કૃષ્ણ પદ્મમૃત ધરી શિર પીધુંજી. ૨

હાળ.

પીધે પદ્મમૃત દીર્ઘ ધાર્યે, ગ્રહા સહ ગોપાલ;
 આશૌચ ઉભયેષિ અડે નહિ પ્રુનિત તે સહુ કાલ. ૩
 અશુચિ અનાચારી મહાકલિમત્ર તણે બંડાર;
 તે પણ શુચિ હરિપાદોદક, દરતાં રમરણુ લગાર. ૪
 સહુ તીર્થ સરિ-મળાન દરે, કીર્તનનું દેવ પણુ હોય;
 શુચિ ક્રોટિ પ્રાપ્તિન ન તે શુચિ, સઘ હરિપદ તોય. ૫
 શ્રીકૃષ્ણ સ્નાનોદકે, લીજ મૃદ્ધશન જે શીય;
 તે સંત જીવ-મુક્ત રૂપ, હંદે સઘ જગદીશ. ૬
 અકથિત અષ સચિત બહુ, સહુ મૂઝ પ્રલય યાય;
 ન અકલ-મૃત્યુ ન રોગ રુજ, હરિ આંદોલિ પીવાય. ૭

શિવ શિશુ ગ્રીમાંબા અચલ તે પ્રભુ પદમૃત માટ;
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણપદ પયથી તીર્થ સદુ ધાટ. ૮

પદ ૯૫ સુ.

હરિના પ્રસાદનું માહાત્મ્ય

હરિપ્રસાદનો મહામહિમાયજી, હરિ પ્રસન્ન તેણે સેવાયજી;
વસ્ત્રાભૂષણ અદન ભાસજી, અન્નોદક ઉચ્છિષ્ટ ગોપાસજી. ૧
ભુક્તો તેથી માયા અજગીજી, મતિ અચળ રહે પ્રભુપદ વળગીજી;
સહસ્ત કરી ઝોકાદશી કાયજી, અચન. દાદશી કીધું હોયજી. ૨

દાળ.

હોય કીધા વળી અપવાસ, લગી ખટ માસ રહી કો કટ;
તે હરિ નૈવેદ્ય ભુક્ત્યાથી જ, કહ્યું હરિ રપજ. ૩
અચ્યુત અચન અવરોપ ભુક્તો, પ્રતિદિને જન જોહ;
શીકે શીકે પુણ્ય આંદ્રાવણુતણું, લે તેહ ૪
વ્રત નિયમ સહ અપવાસ, કૃષ્ણ આંદ્રાવણુતણું સુકર્મ;
નાનાવિધ મખ પુણ્ય જપ, હોમાદિ સાધે ધર્મ. ૫
બ્રહ્મભોજન દાન તુલા પુણ્ય સદુ તીર્થ સહ ફલ જોહ;
કૃષ્ણનું નૈવેદ્ય ભુક્તો, પ્રાપ્ત છે ફલ તેહ. ૬

અર્પું ન જે ગોવિંદને તે, આનવિણ અન્ન;
જલ મુત્ર મદિરાતુલ્ય છે. ધિક્ ધિક્ મહે જે જન ॥

નૈવેદ્ય હરે રૂપ હરે, સિર પાદોદક, મુખ નામ;
અંકુષનું, -તે- દયાપ્રીતમ, કૃષ્ણ સમ શુચિ ધામ. ૮

પદ ૯૬ સું.

ગોપીચંદન માહાત્મ્ય

છે ગોપીચંદન શુચિ અત્યંત, કરે અગતિ જંતુની ગત્યંત;
જે કો મહાપી પણ હીનંત, દાઢ કિયામાત્રે કરિ ક્ષીણંત. ૧
પણ જો ગોપીચંદન બલંત, તો નિજ પદ આપે ગોપાલંત;
ગોપીચંદન શિરભુજભામેંત, લેખું હૃદય પણ હોય અતકાલેંત. ૨

દાળ.

અતકાલ લેખું પાપી જો, ગૌબાલધાતી વિપ્ર;
તદપિ કહ્યું હરિ તે વસે, મમ લોક આવી ક્ષિપ્ર. ૩
મોહિ કૃતધની સદુ પાપ કર્તા, અધમ કૃતિ નિત્ય ટેવ;
તે પણ પુનિત હોય ગોપીચંદન સંબધે તતખેવ. ૪
યાવત સરીરે ગોપીચંદન, તિબક છાપ જણાય;
પ્રતિ નિમિષ ફલ દશ ધેનુ દાન કર્યાં તણું મુવ થાય. ૫
કરે ગોપીચંદન દાન દ્રવ્યે, કો સંતકરમાં જેહ;
કુલ એકાંતેર ચત તારિયાં, તેજેજ નહિ સદેહ. ૬
મહા પાપો મૃત્યુ પામિયો, રમશાન મ્હેચ્છ સમીપ;
જો ગોપીચંદન લલાટે તો, હોય મોક્ષ અધિપ. ૭
જો ગોપીચંદન મૃદા સંતત, હોય જેને અવાસ;
ત્યાં દારિકા સહ દયાપ્રીતમ. કૃષ્ણ નિત્ય નિવાસ. ૮

પદ ૯૭ સું.

હરિનું અખિલ કર્તૃત્વ

સુખ દુઃખ કર્તા સર્વજ્ઞ કનંત, પૂછ્યું તે કહો કયા પ્રમાણંત;
સર્વે કર્તા હરિ સર્વજ્ઞ, બીજા કર્તા કહે સદુ વ્યર્થંત. ૧

સુખ દુઃખ મળવાનાં બહુ દારણ, પ્રેરક સહુના નંદુમારણ;
દક્ષ ન દે કોઈને ગુણ-દોષણ, તેજ બાત કપ્પીં રીઝે રાવણ. ૨

દાળ.

શા રાપ રીઝ ગુક, યંત્ર, મર્કટ, દાર, દાર, બાળ;
એ સર્વ . પરવશ તેમ પરવશ, સકલ જમ ગોપાલ, ૩
છે કર્મ કાળ સ્વભાવ એહ, મન જીવ કહેવા માત્ર;
હરિ કરે સહુ શિર લે ન એ ગુણદોષ માલક પાત્ર. ૪

ભગવાનજ સુખદુઃખના ઠર્તા

છે કર્મ જડ જમ લેખું વહિમાં, વાચકને આધીન;
તે જમ છાંછે ત્વમ કરે વિશુ. કરણી રથાવર દીન. ૫
નથી કામ પણ સ્વાધીન, હરિજન ધ્રુવે આંખો પાન;
વણુ આવસરે વણુ પ્રકટ કપડું. શૂન્ય સમય પણ જાન. ૬
પ્રકૃતિ અટલ તે સત્ય પણ, હરિ ફેરવે બહુ જન;
તે પણ હરિ વશ કરી કે નહિ તે નો વિચારી મન ૭
મહ પણ ન કોથાનંદ કર, દયા રીતમ તેજ પ્રમાણ;
જુઓ બાંખા છોડ્યા રાવણુ નવ તન, રૂઝું તુડું કોણુ. ૮

પદ ૬૮ મું.

મન વિમૂતિ માધવ ફેરીજ, જમ છાંછ ત્વમ નાખે ફેરીજ-
જડ યાની, યાની જડ દોષજ, શેષક હર્ષદ મન પણ નેવજ. ૧
જીવ સર્વેને બાવે રડુંજ ક્ષમ યસ, દે યજ્ઞે કુકુંજ;
સુખદુઃખ પ્રભુ આપું સહુ લે છે જી યજ્ઞ નથી માટે સહી રહેછેજ. ૨

રહે છે સહુ જમન રાખે હરિ, તું તણ પૂજીશ પ્રભા;
 કો દુઃખી છે કો સુખી ક્યમ ભેદ દષ્ટિ મૂખ્ય. ૩
 નથી ભેદ તો ભગવંતને ભવ ખેલ રચિ નિજ જીવ;
 છે વિચિત્ર લીલા મૂખ્યની ધણીનું ધણી નથી કોય. ૪
 છે મૂલ જોતાં એમજ સહુ, પછી સમાધાન અનેક;
 નથી પુણ્ય પાપ પ્રભુ કરું, વિભુ વિરલ એહ વિવેક. ૫

‘અહંભમ’ જાવનો ત્યાગ તથા સ્વાર્થક્ય

નિપજે ન કરું કો તદપિ હુંપદ હરિ માયા જોર;
 ત્યારે અહં મમતા ટળે, કર મહે નંદકિશોર. ૧
 હું હરિનો હરિ માહાર મનથી જ એવું યાય;
 હરિ કૃપા તસ્કર વોળાયા, અહં મમ સફળ થઈ જાય. ૭
 કૃતિ શુભાશુભ બસ દીપથી, પણ દીપ જોમ નિર્જેપ;
 ત્યમ દયાપ્રીતમ મૂખ્ય બસ સહુ બને ન અડે ચેપ. ૮

પદ દ્વિ મું.

રચી રાખ્યું છે હરિએ જેહજ ટળે ન કોથી નિપજે તેહજ;
 ફર પડે નહીં કોટિ ઉપા જ, યલ ન ચાહે શિવ બ્રહ્માયજ. ૧
 હરિકૃતિમાં જીવ હુંપદ તેવુંજ આન ચકરને તાણે જેવુંજ;
 જીવનું કાધું તેટલું ચાલજ, મળવું આવે હરિ પ્રગાથજ. ૨

૫ ‘નથી પુણ્ય પાપ કરું પ્રભુ’ પ્રા. કા.

૬ (ન્યાય) કર મહે નંદકિશોર પ્રા. કા.

ઢાળ.

ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન થવું એ જીવનો ધર્મ છે

ધૃત્તા હરિ અનુસરવું આવે, તે જીને લહે જાણ;
ત્યમ નિત્ય નથી જનતું જીએ, છે પ્રકટ થું પ્રમાણ. ૩
જ્યમ જે સમય જેટલું જેને, લખ્યું નંદકુમાર;
ત્યમ તે સમે તેટલું તેને, પ્રાપ્ત હોય નિર્ધાર. ૪
દુઃખ મૃત્યુ દો માગે ન પણ સહજો સમય સદ્ય આવે;
તે રીત સુખ સમજી લહે, સર્વને સમજાવું નાવે. ૫
કર્માદિબદ્ધ ત્યાં લગી ખરું, હરિ જ્યાં લગી મન નાણે;
નહી તો કહે ઇશ્વર કૃપાકર વેદ શિદ વખાણે. ૬
સૌ તજી હરિ સરણે પડ્યા તેડું સર્વ નિમ્ન ઇચ્છાય;
ત્યમ નહીં જગતના જીવને કર્માદિ વસ કહેવાય. ૭
સુખ દુઃખ દ્વાનિ લાભાદિક, સેદુ વણ કરે પણ થાય;
તે ચિંતા તજી આનંદ ધરી, જગ દવાપ્રીતમ વ્રજરાય. ૮

પદ ૧૦૦ સું

સુધુ ગુરુ વાણી વહિયો શિષ્યજી, સહજ જીને સદુ લખ્યું બિખ્યજી
માટે કહે છે ફિકર વિસરવીજી, તમ જગન ચિંતા શીદ ધરવીજી ? ૧
તે પણ ચાલાતું તે ચાશેજી, લખ્યા પ્રમાણે કામ ઝળી જાશેજી;
સુણી એમ જોડ્યા શ્રીગુરુ વાણીજી, સત્ય હી તે વાત વખાણીજી. ૨

ઢાળ

સાચી વખાણી વાત સાંભળ, કહું સંઘ જાય;
સદુ લખ્યું ત્યમ હરિજગન નથી લખિયું કયેથી ચાય. ૩

ને કદા કહીએ ભજન પણ પ્રારબ્ધ લખ્યું જની આવે;
તો વેદશાસ્ત્ર પ્રજોષ વાયક, સદૃશ વ્યર્થ કહાવે. ૪
તે માટે આતિ આતુર થઈ, ભજવા સદા ભગવંત;
સણ બંગ મનુષ્યદેહ દુર્લભ, મળે પુણ્ય અનંત. ૫

મનુષ્ય જીવનની દુર્લભતા

સહુ યોનિમાં છે વિષય સુખ, ત્યાં હરિભજન નવ હોય;
તે માટે અમૂલ્ય આ સમય એતે ન તે સહુ ખોય. ૬

લાકિત માટેજ મનુષ્યજીવન

ભરતખંડ મોંધું મનુષ્ય તનુ, જેની અમરતે પણ બૂખ.
તે મળે કૃષ્ણ ભજના ન તો, ગણુ આશુ હરતપીયુષ. ૭

મનુષ્યજીવનનું સાર્થક્ય

કહું સાખ વાતની વાત, સહેલું નામ ૨૮ શીકૃષ્ણ;
પ્રભુ દયા પ્રીતમ પ્રસન્ન થાશે, સકલ પુરણ તૃપ્ત. ૮

પદ ૧૦૧ મું.

નામ કૃષ્ણનું સિરોમણિ સહુનુંજ, મૂળધર્મ સાધનાદિ બહુનુંજ;
જગતાં સર્વે ચિંતા ચૂર્ણજ, મનોકામના સપળી પૂર્ણજ. ૧
નામે નામી હરમાં વાસેજ, અથ દુઃખ મૂઠેલ સખળા નાસેજ;
નામે નામી નામ પ્રતીતિજ, અંતક અવિદ્યા બાજે બીતિજ. ૨

લાળ

શ્રીકૃષ્ણના નામનું માહાત્મ્ય

બીતિ હરે હરિ પ્રીતિ આપે, પરમાનંદ પદ દાય;
શ્રીકૃષ્ણ નામ પ્રભાવ કૃષ્ણે, પશુ કલો નવ ગાય. ૩
હરિ નામ કેટલેક અપર તૃપ્ત ન, નામ કૃષ્ણ વ્રજેશ;
નમ્ર બીજથી ચઢતી કળા, ચઢી કો ન સમ સકેશ. ૪

છે પૂર્ણ દેહ કૃષ્ણ કેવળ, શરદ સદ શ્રીકૃષ્ણ;
 નારાયણે વિધિ કહ્યું રકધે, ઉત્તર સુણ વણ પ્રશ્ન. ૫
 ગા કામ મુરદમ ચિંતામણિ, નહિ કૃષ્ણ નામ સમાન;
 સિત અક્ષિત સમગ્ર નામ રીતે, એ ન ટે વરદાન. ૬
 સત્સંગ કરવો પ્રયત્ને, સેવવા શ્રીનમરાય;
 દુઃસંમથી ત્યમ નાસવું, પછી બન્યું હરિ દિગ્દાપ. ૭
 ભાવી ભરોસો આગસી, વિસરવું ન શ્રીહરિ નામ;
 ગુણ જ્ઞાન જાણું ન છોડવું, દયા પ્રીતમ સુંદર સ્વામ. ૮

પદ ૧૦૨ જી

વણ સમન્ત ને સંસય થાયછ, હરિ ગુણ અચક્ષિત ક્યમ મવાયછ;
 દેહાધ્યાસ સી ક્યમ કરી છૂટેછ, બાધ કરે ત્યાં ત્યાં તો તૂટેછ. ૧
 પણ છે સમગ્રણ એની ખીટછ, સુણ કહું જોયી રીતે શીટછ;
 પ્રભુ કરે છે સદુ મુજ રહુંછ, કદાપિ ન કરે નિજ જાન કુંડુંછ. ૨

- હાળ

પ્રભુ જે કરે છે તે સારા માટે છે.

કહું કદિકે ખાસે ગુરત કૃપ તેમાં પણ કિત હોય;
 સુખ ગુમ જ્યમ પિતુ દુઃખદ શિક્ષા, શિશુ ન સમજે કોય. ૩
 એમ વિચારી મન શુદ્ધ માને, બહુ વચને ગાય;
 કદિ દોષ નાવે, તે અચક્ષ ગુણ ગાન હરિ કહેવાય. ૪
 સમગ્રણ એ વિધિ રાખનાં, શ્રીકૃષ્ણ થાય પ્રસન્ન;
 ને સમય અવગું સર્વ સવગું, થાય વેદ વચન ૫

પ્રભુનું સર્વ સામર્થ્ય

અરિ મિત્ર હોય વિષ પથ, અધર્મ સદુ ધર્મ થઇ જાય;
 દુઃખ મવાનું ને મથાકે, સુખ ના મથાનું થાય. ૬

શ્રીકૃષ્ણ ધૃત્વર પૂર્ણ નહિ વશ, ચત્ર, તપ શ્રુતિ મંત્રઃ
 “કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્” સમર્થ સ્વર્ણ. ૭
 ઉદાહરણ ઇતિહાસ ત્રણે સુલ્ય કહ્યું લઘુ ગીત;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ બદ્ધ. અકથિત અતિ અકથિત ૮

પદ ૧૦૩ થું

અગમિલ મદા અધનુ ધાગજી, તેવી ગુણુ પાપનું આમજી;
 સુતશુક્રમિય લીધું હરિનામજી, તેને આપ્યું પ્રભુ નિજ ધામજી. ૧
 ‘કર્તુમ્’ લક્ષણ હરિએ જાખ્યુંજી. દ્વિદલ મીમાંસા ખાંડી નાખ્યુંજી;
 અંબરીષ માટે એકે દમિયાજી, હરિશરણે દુર્વાસા નમિયાજી ૨

ઢાળ

નમિયા તદ્દપિ દુઃખ નાજ લયું, હરિ આત્મ ત્રાતા ધરા;
 બ્રહ્મણ્ય દેવ ન શરણાગત વત્સલ થયા જગદીશ ૩
 મદારિજી તદ્દપિ ન અભય આપ્યું, નમાન્યા નૃપ પાય,
 હરિ ‘અકર્તુમ્’ લક્ષણ તણો, એ કથો આજુ મહિમાય. ૪
 મૌભરી મુનિ શુચિઅસંગી, જલ બીતર જપ અવિનાશ;
 રતિ મન્મથ દાખી ચળાખ્યા, પરણિયા સ્ત્રી પંચાશ. ૫
 મૃગ દયા પાળ્યો તદ્દપિ, દ્વિ જન્મ ધરાખ્યા હરિ હરત;
 અધ નામ ગતિ મુચકુંદ તે, પ્રભુ પ્રકટ મુક્તિ ન તરત. ૬
 પુરી અમેઘ્યા વૈકુંઠ સહુ, નિજ પિતા પ્રેમી સ્વર્ગ;
 મહાપાત્રી પાર્શ્વી ગીધ આદિ અસ્થમાં અપવગ. ૭
 એ ‘અન્યથાકર્તુમ્’ સુલક્ષણ. શ્રીપતિમાં સત્ય;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ અતકર્ષ, માહાત્મ્ય અકલિન ગત્ય. ૮

પદ ૧૦૪ થું

કરે ચહાય તે વિભુ ત્રગરાવજી, ઘટિત મયડે અવરિત યાયજી;
 લોહ ઉગાડ્યું કચન જાણ્યુંજી, પંથર તાર્યા અગ્નિ જાણ્યુંજી. ૧

સનકાદિક ઉપમન્થો ફેધજી, વિધિ મહાતાની કર્યા અબોધજી;
નારી કર્યો નર નર કરી નારીજી, વૃષ્ટિ તદ્દ યૌવનતા ધારીજી. ૨

દાળ

ધારિ તરણના ત્યમ-તદ્દ ત્યમ કર્યા સંજીવન બહુ મૃત્યુ;
વંકુડ પામ્યા પાડિયા, આપી અગત્યને ગત્ય. ૩
ધમને અધર્મ ચલાન્થો, સદ્ગુણી અધર્મિ ધાર્યા
જે ના બચે તે બચાવ્યાં, જે ના મરે તે માર્યા. ૪
હરિ ધર્મને અધર્મ કર્યા કપહું કર્યા અધર્મ ધર્મ;
મ્રણુ કર્મને અકર્મ વગી કર્યા અકર્મ કર્મ. ૫
બ્રહ્મમાં મલિયા કાઢિયા, દાગિયા બ્રાહ્મણસાપ;
કપહું પાપ ક્રીધાં પુણ્ય-પુણ્યે પુણ્ય ક્રીધાં પાપ. ૬
હરિ શત્ય બાળ્ય-સફલ ક્રીધાં, મયાડ્યાં પ્રારબ્ધ;
મન પ્રકૃતિ વચ કરવી, મુઅસબ્ધ ક્રીધાં લબ્ધ. ૭
ઉત્તમ ન કરવો ગર્વ કો, દૈયાટવું ન પતિત;
દીન બાવ પ્રીતમ દયામ્રણુ, બજતાં સર્વનું હિત. ૮

પદ ૧૦૫ મું

શીખ સમુચ્ચય કહું સુણુ સારજી, જેથી રીઝે નંદુમારજી;
લાખ શીખની કહું એક શિક્ષાજી, કૃષ્ણ સેવતા વૈષ્ણવી દીક્ષાજી. ૧
દદ શરણાગતિ દદ વિશ્વાસજી, હરિચરુ વૈષ્ણવ થાતું દાસજી;
બગવતીય લડી કરવો સત્સંગજી, દોષ ન જોવા સાચો રંગજી. ૨

ઢાળ

ઉપદેશ સાર

૨૭ રાખી રહું નિરંતર, શ્રીકૃષ્ણ નામ પવિત્ર;
 દીનતા ભાવે ગાન કરવાં કેવલ કૃષ્ણચરિત્ર. ૩
 સદુ ભૂત ઉપર દયા, સદુ ઇન્દ્રિય સુખય સંતોષ;
 રતિ કૃષ્ણ પતિમાં રાખવી, મતિ ગુરુચરણ નિર્દોષ. ૪
 દુરસંગ દુષ્કૃતિ નાસવું, કામદિ રિપુથી દૂર;
 દુઃખ સુખ લાભ સમ, હરિરૂપ રાખવું ઉર. ૫
 અહંકાર આલસ ટાળવું, ગુરુવચન પૂર્ણ પ્રતીત;
 ખાખંડ અસદ આસાપ, કોઈ જીવ દુઃખાતાં ભયભીત. ૬
 યો જ્યાંતી યોવીરા એકાદશી, જગરણુ પુકત;
 વૈષ્ણવ પ્રયા નીતિ ચાલવું, ઉર અમલ જીવનમુક્ત. ૭
 લૌકિક વૈદિક ત્યાગ દહ આશ્રય અનન્ય મજ્જેશ;
 જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રવિ, સાધવી વૈષ્ણવ વેશ. ૮

પદ ૧૦૬ મું

ગુરુ એક સંશય મારે મનજી, શ્રીહરિ સરખા ભગવદી જનજી;
 ભગવા કહો છો દોષ ન જોવોજી, કયમ સંભવે સદેહ જોવોજી. ૧
 સંત વિષે કેમ દોષ ન હોયજી, સદોષ સાધુ ન કહાવે કોયજી;
 સુણી ગુરુ જોડયા છે તો એવુંજી, શાસ્ત્રે ભાખ્યું હતું તે જોવુંજી. ૨

ઢાળ

જેવું કહું તેવું ખરે પણ, સદ્ગમ સમજણુ એક;
 ને સમજ્યાથી સદેહ ટળે, ઉર હોય વિમલ વિવેક. ૩
 પ્રભુ પૂર્ણ સંગી પૂર્ણ હોય, પૂર્ણપણે મદ થાય;
 મધુસૂદન માધવ તિરદ છે, શેણુ દોષ સદુ મર્ષ જાય. ૪

ન્યૂનતા વધુ નવ દીનતા, દીનતા વધુ ન કૃપાય;
 ન્યૂનતા ન હોય મુજ દાસમાં, તેનો કરવો કાંઈ ઉપાય. ૫
 એમ વિચારી હરિ ભક્તમાં નિજ ધૃષ્ટિ કૃત ધર્યો દોષ;
 તે જોઈ દીન બન્યા રહે, બાકી ખરા સદ્ગુણકોશ. ૬
 પૂછશે (પૂછીશ) એવું ક્યું કયલું હરિ, તે પણ કહું સુણ ગાય;
 દેવને વાનર ગોપ કરી, રાખ્યા નિકટ શ્રીનાથ. ૭
 રાખત વિષુધ રૂપે કદા તો, આવનજ અભિમાન;
 સમજત ન કરુણા દયાપ્રભુ, માનત અમે ગુણવાન. ૮

પદ ૧૦૭ મું

સદ્ગુણ સધમાં જેમાં હોયછ, કૃષ્ણ વિના વલ્લભ નહિ કોયછ;
 તે જનમાં કંઈ દોષ દેખાયછ, તે સમજવો હરિ ધૃષ્ટાયછ. ૧
 કામળ ટબકું રૂપી સુત ગણેછ, માત કરે છે જ્યમ ઉરરહાસેછ;
 હથુ શંખનથી રક્ષણુ બાધછ, ત્યમ નિજ જન જાણે ગોપાલછ. ૨

ઢાળ

ગોપાળ ધૃત કાંઈ અવગુણ-તે સમજવો એણી પેર;
 નહિ તો અમિત અવગુણમયો, જન ધણા ઘેર દેર. ૩
 તે કર્યો કૃષ્ણ ન માનવો, જે યત્ન કરતાં જાય;
 હરિ મુક્યો દોષ મટે નહિ, કરતાં અનેક ઉપાય. ૪
 તે દોષ હરિજનનો લાખી નિંદા ન કરવી કોય;
 પ્રભુ ધર્યો તે ક્ષણમાં હરે, નારકી નિંદક હોય. ૫
 સહુ દોષનૃપ એ દોષ જોયા, દોષ ભગવદી જનન;
 નહિ પ્રાપ્તિત, ભોગે ટબે, વા કુર્યેથી પ્રસન્ન. ૬
 મહુ વેશ વૈશ્ણવ પૂજવો, હોય શાન્તી વા અશાન;
 જ્યમ ગમે તેની ગાય પણ, ક્ષલ તોય દોષ સમન. ૭

શુભ ગુણી સાધુ સેવીએ, તે ધર્મનું સેવન;
હરિ જાનું કેવળ અર્ચનું તે દયાપ્રભુ અર્ચન. ૮

પદ ૧૦૮ સું

એવું જોત્યા શ્રીગુરુસ્વામીજી, કર જોડી શીર કહ્યું શિર નામીજી;
સંશય સધળા મારા ટળિયાજી, પરમદયાળુ ગુરુ મને મળિયાજી. ૧
હૃતદૃત્ય હું આપ પ્રતાપજી, ટળ્યાં સમજ્યાં પાપ સંતાપજી,
મુજ ઇશ્વર છો શ્રીગુરુદેવાજી, મારે અધિકી હરિ તમ સેવાજી. ૨

ઢાળ

સેવા તમારી કર્યાંથી, શ્રીકૃષ્ણ સહજ પ્રસન્ન;
ચારીજ શાસ્ત્ર શ્રુતિ કહે છે, સદિન મારું મન્ન. ૩
દુસ્સંગ વચ્ચે દુરાચરી મુજ સમઅધમ નહિ કોય;
તે દુનર્થ મુજને કરે, વણુ આપ એવું દ્રવ્ય. ૪
અલભુ મીમાંસા વેદાંત સાંખ્ય સુન્યાય વૈશેષિક;
સદ્ પાતંગલ પદ શાસ્ત્ર, હસ્તામલક સદિત વિવેક. ૫
અર્થર્થ વીર્ય મુપસ, શ્રી છે જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય;
આપમાં સહુ પરિપૂર્ણ, બક્ષત પ્રેમ હરિ અનુરાગ. ૬
શ્રુતિ સ્મૃતિપુરાણ ને મહાભારત આદિ આપી પ્રમાણ;
સશય દક્ષિણથી કાઢિયો, મદામૂઢ અધમ અજ્ઞાણ. ૭
નથી કરું પ્રત્યુપકાર ને, કહું કોટિ કોટિ પ્રણામ;
જન દયાપ્રીતમ દેખાણ, શ્રીકૃષ્ણ પૂરણ કામ. ૮

પદ ૧૦૯ સું.

ઉપસંહાર

“રસિકવૃંદ” આ શુભ અંચજી, વર્ણન કર્યો પ્રશિષ્યજી;
પૂર્ણ કરાવ્યો ગુરુ ગોવિંદજી, દેવી જન દેવા આનંદજી. ૧

અંથના નામનું પ્રયોજન

રસિકજનને વક્ત્ર લાગેછ સધળા સંઘય સુણતાં ભાગેછ;
કથા પ્રમાણે આચર્ય કરીછ, તે વ્રજવંશ પ્રભુને વરશેછ. ૨

દાળ

કૃષ્ણશ્રુતિ

વરશે હરિં દરશે હંધવન, અચર્ય લીલામાંદ;
શ્રોતધિક્કવર ગોપિકા સંગ રાસ એતે જ્યાંદ. ૩

સદ્ પાપ મહામંતાપ સમશે, યશે નિત્યાનંદ;
મન કમં વચન નિષ્કપટ ભાવ, એવતાં ગોવિંદ. ૪

શ્રીનર્મદાનટ ચંડિપુરી, શ્રીશેષશાપી નિવાસ;
ત્યાના નિવાસી કવિજન, શ્રીકૃષ્ણ કેશે દાસ ૫

શ્રીમંત ભટ્ટ સાહેબરા, દિવ્ય શાંતિ નાગર વંશ;
પ્રભુરામ મુન કવિ દવાસ કર નામ, શ્રીહરિં અંશ. ૬

રાક અઘાદશ ચોરાશી શ્રાવણ એકાદશી શુરુવાર;
છે અમલ પદ્માચ્છવ દિવસ, આ અંથનો નિસ્તાર. ૭

શ્રી ગોપીપતિજન દયાનો નિજ જાણી આપો હાય,
દદ પ્રેમ ભક્તિ આપની, આપો ધરો પદ નાય. ૮

પ્રતિપદ ચરણ દશ એવાં પદ એં, અષ્ટોત્તર શત કીધ;
ઓનાયછ કરણા કરી એ, કરન્ને અંથ પ્રસિદ્ધ ૯

इति श्रीकृष्णजनकविदयारामकृतो रसिकवल्लभ
समाप्तोऽयम् ॥

૭ 'છે અમલ પદ્માચ્છવ દિવસ, આ અંથ શાંતિ સાર' પ્રા. કા.

૮ 'નિજ જાણી આપો હાય' પ્રા. કા.